

Віталій ГАНДЗЮК

**ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ
В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ
ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917-1920 рр.)**

(монографія)

Вінниця - 2009

УДК 82-9 (051) (477.43/44) "1917/1920": 94 (477)

Г 19

Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.): Монографія. – Вінниця: Діло, 2009. – 370 с.

У монографії здійснено комплексне дослідження подільської періодичної преси доби національно-визвольних змагань, розглянуто загальні аспекти становлення, розвитку й умов функціонування часописів 1917-1920 рр. Вперше скласифіковано подільську пресу означеного періоду за типоутворюючими ознаками, визначено її роль у формуванні національного світогляду жителів краю. Основну увагу приділено висвітленню важливих політичних, соціально-економічних і культурних проблем доби. Монографія розрахована на журналістів, науковців, пресознавців, істориків, бібліографів, філологів, студентів гуманітарних спеціальностей ВНЗ, усіх, хто цікавиться історією регіональної преси.

Науковий редактор:

Н. М. Сидоренко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Рецензенти:

І. М. Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського;

І. Є. Руснак, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського;

О. Д. Школьна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (протокол № 11 від 25.06.2008 р.)

ISBN _____

© Гандзюк В. О., 2009

ВСТУП

У ХХ ст. український народ мав надзвичайну за своїм героїзмом та унікальну за своєю сутністю спробу боротьби за незалежне існування – національно-визвольні змагання 1917-1920 рр. Кардинальні революційні перетворення сприяли пробудженню національної свідомості серед найширших верств українського громадянства. Це спричинило демократичний поступ у всіх сферах суспільного життя. Відновлена свобода друку і потреба суспільства в належному інформуванні заклали передумови формування національного інформаційного простору, спрямованого на всебічну реалізацію ідей української державності.

Важливою складовою української журналістики 1917-1920 рр. є періодична преса Поділля, вивчення якої дає чимало цінного джерельного матеріалу для дослідження тих змін, які відбувалися в політичному житті України в період її відродження.

Подільська преса періоду визвольних змагань – одна з унікальних на сьогодні недосліджених сторінок історії української преси. Унікальність явища полягає не стільки в хронологічних межах його існування, скільки у впливі періодики на суспільну свідомість подолян, формуванні їх активної громадянської позиції, піднесенні їхнього освітнього й загальнокультурного рівня. У постійній полеміці з політичними опонентами українські видавці намагалися створити сучасну модель щоденного українського часопису, який би міг осмислювати суто національні явища, а також події європейського і світового масштабів. Тож феномен подільської періодики, яка об'єднала навколо себе подільську національно налаштовану інтелектуальну еліту й широкі народні маси, становить значний інтерес для дослідження історії української преси. Без вивчення історії провінційної періодики неможливо зрозуміти сутність революційних процесів, які відбуваються в українській журналістиці в цілому. Це особливо важливо сьогодні, коли національна

періодика стала одним із найбільш вагомих компонентів у системі ЗМІ України, а її роль, як стверджують сучасні теоретики і практики журналістики, продовжує постійно зростати.

Актуальність теми полягає в тому, що періодична преса Поділля 1917-1920 рр. потребує об'єктивного комплексного дослідження, оскільки в означений час вона виконувала роль об'єктивного інформатора народу, на її сторінках сміливо порушувалися проблеми, які сприяли утвердженню й захисту самостійної Української держави. У період радянського тоталітаризму наукові праці історіографів журналістикознавства були спрямовані передусім на вивчення тодішніх більшовицьких друкованих видань, вони ігнорували видання виразно національного спрямування.

Для істориків, серед яких інтерес до багатоаспектного аналізу подій тієї епохи помітно зріс, газетні матеріали слугують головним чином як документи революційної доби, що сприяють визначенню основних тенденцій формування суспільно-політичних поглядів. Журналістичкознавчий аспект періодики Поділля 1917-1920 рр. й надалі залишається поза увагою науковців.

Отож, актуальність цієї роботи пов'язана з необхідністю багатоаспектного й системного вивчення матеріалів подільської преси доби визвольних змагань, збагаченої досвідом складної боротьби українського народу за незалежність. Утвердження і творчий розвиток кращих традицій демократичної періодики Поділля 1917-1920 рр. у практиці сучасних засобів масової інформації сприятиме формуванню патріотизму, національної самосвідомості народу, розбудові Української держави.

Хронологічні рамки мають два виміри. По-перше, історичний, який охоплює історичні події від часів утворення Української Центральної Ради (березень 1917 р.) до часів припинення діяльності уряду Директорії (листопад 1920 р.). По-друге, це джерельний вимір, пов'язаний із появою й поширенням подільських періодичних видань, які залучені до осмислення суспільно-

політичного процесу і дозволяють з'ясувати передумови, суть і наслідки різних подій і явищ досліджуваної доби.

У пропонованій монографії комплексно й усебічно аналізується процес формування періодичної преси Поділля 1917-1920 рр., з'ясовується її роль в національно-визвольних змаганнях за утворення незалежної Української держави, концептуально осмислюється функціонування регіональної преси в загальноукраїнському інформаційному просторі.

За об'єкт дослідження правлять складні процеси зародження, становлення і функціонування періодичної преси Поділля, її роль у державотворчих процесах в Україні 1917-1920 рр.; основні типологічні риси й характерні особливості регіональних видань в загальній мережі української періодики.

Предметом дослідження є подільська преса 1917-1920 рр., яка відображала політичні, соціально-економічні й культурні події в Україні під впливом національно-визвольних змагань.

Міждисциплінарний характер теми обумовив використання таких підходів, як історичний і джерелознавчий. Історичний підхід реалізовувався через використання історико-описового, історико-культурного, компаративного, системно-аналітичного, біографічного і просопографічного методів. Джерело-орієнтований підхід дав змогу використовувати джерелознавчий аналіз і синтез при вивченні змісту подільських періодичних видань 1917-1920 рр. Системно-структурний підхід застосовувався при вивченні різноманітних газетних публікацій з урахуванням їх місця в загальному обсязі матеріалів, динаміки розвитку окремих типів цих публікацій і їх тематики.

Зі спеціальних наукових методів застосовувався історико-типологічний, продуктивність якого для ретроспективного вивчення журналістики не викликає сумнівів.

Методологічною основою дослідження слугують фундаментальні положення теорії і практики журналістики, історії друку, теорії публіцистики. Теоретико-

методологічну основу монографії формують наукові праці, присвячені розробці фундаментальних проблем методології наукового пізнання у сфері пресознавства.

Принцип історизму як всезагальний логічний метод, що має універсальне значення і посідає в системі методологічних категорій особливе місце, дав змогу розглянути феномен подільської преси з точки зору безперервності і цілісності його розвитку в часі. Застосування в дослідженні принципу історизму поєднується з ідеями еволюційної теорії, еволюційної епістемології, теорії спонтанних послідовностей.

Класифікаційно-типологічний підхід застосовувався при побудові класифікації для феномена подільської преси за цілою низкою ознак: тематична спрямованість, цільове призначення, типоформуючі ознаки, що в результаті полегшило типологізацію досліджуваного об'єкта.

Ідеї типології тісно сполучаються з принципом історизму і системним підходом, оскільки типи видань є сполученням загального й одинарного, традицій і сучасних характеристик.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що

- встановлено загальну кількість подільських періодичних видань, які виходили впродовж 1917-1920 рр. і так чи інакше висвітлювали важливі політичні, соціально-економічні і культурні проблеми доби;

- вперше скласифіковано подільську пресу періоду визвольних змагань за типоутворюючими ознаками, належністю політичним партіям, органам державної влади, громадським організаціям, військовим формуванням, кооперативним та просвітницьким об'єднанням тощо;

- до наукового обігу введено значну кількість невідомих чи маловідомих матеріалів, які дозволяють по-новому осмислити раніше замовчувані або спотворені історичні факти;

- проаналізовано ідейно-теоретичні засади інформаційно-пресової політики й діяльності українських урядів, з'ясовано їх принципові відмінності;

- визначено роль подільської преси 1917-1920 рр. у формуванні національного світогляду жителів краю; підтверджено концептуальну ідею про життєву необхідність ефективного використання урядової інформаційної діяльності.

Теоретична значущість дослідження полягає в поглибленні й узагальненні наявних відомостей про функціонування періодичних видань у регіональній культурі та в розширенні кола джерел про це явище. Дослідження регіональної періодичної преси сприяє активізації досліджень у сфері історії України, історії видавничої справи і журналістики, регіональної історії та краєзнавства.

У сфері галузевого застосування висновки про специфіку функціонування подільської преси 1917-1920 рр. розширюють діапазон досліджень української преси означеного періоду, поглиблюють розуміння основних тенденцій розвитку української преси в складних державотворчих умовах.

Здобуті висновки можуть бути використані в процесі читання нормативних і спеціальних курсів із журналістики у вищій школі, при написанні підручників і навчальних посібників для студентів гуманітарних спеціальностей.

У дослідженні доведено, що регіональна преса, залишаючись одним із дійових інструментів соціокультурної комунікації та одним із засобів трансляції політичного, економічного і культурного досвіду, виступає також ефективним механізмом консолідації громадянського суспільства.

Аналіз вдалого функціонування різних подільських газет у період 1917-1920 рр. переконав у необхідності формування регіональних видань, що активно впливають на процеси національної консолідації в суспільстві.

РОЗДІЛ 1

СТАН РОЗРОБКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографія проблеми

У період розбудови, становлення і розвитку незалежної Української держави вітчизняні науковці виявляють інтерес до вивчення її історії, культури, літератури, журналістики. І це закономірно, адже досі події минулого трактувалися й оцінювалися радянськими вченими і мали спотворений вигляд. «Відродження, становлення і утвердження саме національних духовних цінностей, створених попередніми поколіннями, але вилучених, сфальсифікованих або замовчуваних протягом тривалого часу, – доречно відзначає професор В. Лизанчук, – відкривають шлях до гуманістичної свідомості» [62, с. 3]. Важливим феноменом культури українського народу є його преса [117, с. 146], адже на її сторінках зберігаються відомості для майбутніх поколінь про те, як жили, за що боролися попередники. Газети знайомлять читачів із життям суспільства в динаміці, в розвитку, взаємозв'язку, взаємозалежності та вчать, як уникати помилок [120, с. 2].

Розвиток преси не спиняли ні епоха цензурного свавілля, ні роз'єднання українських земель, ні період боротьби за національне визволення та державність [113, с. 42]. Жива нитка традицій не переривалася завдяки зусиллям інтелігенції, усіх національно свідомих осіб, які були переконані в тому, що «преса має велике значення для цілого публічного й приватного життя і є першою і найглибшою світовою силою, і бралися за найважливішу справу, позаяк слово – се знак нашої душі. Воно здима почуття, виклика образи, керує волею» [127, с. 108]. Як свідчать відомості, вміщені в IV українському статистичному збірнику, кількість національних видань особливо стрімко зростала в добу української революції: «В році 1917 періодичних видань було 178, у 1919 – 256. У якій

іншій ділянці так яскраво не проявилась українська тугість та вперта боротьба за своє національно-політичне, культурне й господарське обличчя, як саме в ділянці української преси» [123].

У 1918 р. ні політична боротьба, ні розруха вже не стримували величезного потоку друкованих і рукописних видань. Навіть російська преса з добре усталеними традиціями «потонула (чисельно – В. Г.) серед маси українського друкованого матеріалу» [34]. Однак у часи культу та ідеологічного застою чимало газетної періодики, документальних свідчень, на підставі яких охочі могли б здійснити ґрунтовний аналіз реального становища тодішнього суспільства, подробиці політичного, економічного, культурного, духовного життя тієї епохи було знищено тоталітарною системою або ж засекречено спецслужбами. Не велась мова і про об'єктивну, правдиву українську журналістику: «Замовчування або побіжна згадка з негативною характеристикою діяльності редакторів, видавців... виключення з історичного процесу тих періодичних видань, якими керували люди з «націоналістичним душком»... опускання цілих підрозділів української преси – ось деякі риси «наукових» підходів до вивчення журналістської спадщини в минулому» [73, с. 64].

Проте ще в перше десятиліття радянської влади з'явилися окремі спроби вивчити діяльність тих чи інших друкованих органів, з'ясувати їхню роль як історичного джерела.

У перші роки існування радянської історіографії для неї було характерне те, що більшовицький режим допускав відносну свободу викладу та інтерпретації фактичного матеріалу [19, с. 722]. Тому-то особливо актуальними для дослідників історії вітчизняної преси є хоч і неповні, побіжні, однак досить вагомі наукові розвідки про діяльність української національно-державницької преси періоду будівництва незалежної держави 1917-1920 рр. Зокрема, газетна періодика була об'єктивним інформатором, достовірним джерелом, із якого пересічний

громадянин дізнавався про тогочасні події, а також міг сміливо порушувати на її сторінках злободенні проблеми, виступати на захист та утвердження самостійної України. Преса 1917-1920 рр. вперше за всю історію українства розвивалася вільно, на шпальтах часописів зароджувалися і трансформувалися багато газетно-публіцистичних жанрів, шліфувалася журналістська майстерність, розвивалися нові літературні напрямки, школи, стилі, традиції і новаторство. Тоді українських газет виходило чи не найбільше за всю історію України [81, с. 60].

На сьогодні найгрунтовнішим дослідженням вважається статистично-бібліографічний опис української періодики «Українська преса (1816-1923): Історико-бібліографічний етюд В. Ігнатієнка» [45, с. 473]. Це теоретична праця, де автор окреслив питання, що вважати за українську пресу, якими принципами потрібно керуватися при визначенні цього поняття; довів необхідність застосування територіально-етнографічного принципу, комбінованого з принципом мови; визначив п'ять періодів у розвитку української преси. В. Ігнатієнко також навів важливі відомості про пресу в роки національно-демократичної революції. На жаль, у книзі не згадується низка тих видань, що стояли на сторожі прав народу, пропагували й відстоювали ідеї автономії, самостійності української держави. Звісно, в умовах, коли панував тоталітарний режим, здійснити подібне дослідження виявилось б просто неможливим, а тому-то сам автор зауважив, що метою його роботи не було «з'ясувати розвиток преси з усіма глибокими процесами пробудження широких українських трудових мас до державного та політичного життя, а дати популярно-наукову розвідку про розвиток преси, охарактеризувати найбільш цікаві моменти з її життя без складання повного бібліографічного покажчика» [40, с. 5].

У 1920 р. в Україні ЦК РКП (б) було створено Комісію для збору і вивчення матеріалів з історії жовтневого перевороту й історії РКП (Істпарт), а також 20 місцевих істпартвідділів, що займалися опрацюванням і публікацією наукових праць, документів, матеріалів, до яких увійшла й українська преса [94, с. 3].

20-ті роки ознаменувалися рядом узагальнюючих праць з історії революційних подій в Україні, а також з історії партії більшовиків, у яких автори, зрозуміло, не могли оминати й посилань на відповідні періодичні видання. Це, зокрема, торкається праць Р. Ейдемана, Д. Ерде, М. Попова, М. Равича-Черкаського [33].

В історичній літературі цього періоду знайшла висвітлення боротьба українського народу, особливо українського селянства, проти більшовицького режиму, яка кваліфікувалася як «куркульський бандитизм». Для підтвердження окремих тез автори цих публікацій безпосередньо зверталися і до національно-патріотичної журналістики [46], хоча трактування її, зрозуміло, було тенденційним і підганялося під створювану в той період концепцію історії більшовизму.

У зв'язку з жорстокими репресіями проти українців на початку 30-х років масовий інтерес до преси, що активно проявився після революції 1917 р., раптово занепав. Умов для об'єктивного дослідження історії України ставало все менше, розпочався розгром історичної школи, представники якої ще дотримувалися самостійного мислення; припинили існування окремі періодичні видання, що відстоювали націоналістичну позицію у висвітленні історії. Преса перестала бути українською за змістом, почала відштовхувати своїм антинародним курсом і агітаційним змістом. Таким чином, намітилися ще більший відхід від її об'єктивного вивчення, замовчування і фальсифікація її діяльності.

Заборона друкованого слова, цензурні обмеження й переслідування української преси, що йшли поряд з переслідуванням усіх проявів національного, політичного й культурного життя, відсутність глибоко вкоріненої свідомої потреби в рідній незалежній пресі та бідність – це головні причини тернів, якими був устелений шлях української преси.

Діяльність радянських істориків зводилася до переокроювання і підганяння історичних явищ під кліше компартійних догм. Українську пресу розглядали переважно під кутом зору «преси в Україні», а не «Української преси», підтасовуючи цифри, які «подають небувалий ріст української

преси під сонцем сталінської конституції та велетенського зросту української культури в УССР» [111, с. 9]. У постанові ЦК ВКП (б) «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП (б)» від 14 листопада 1938 р. цей «короткий курс» характеризувався як інструкція, що подавала офіційне, перевірене ЦК ВКП(б) тлумачення основних питань історії ВКП (б) і марксизму-ленінізму та не дозволяла жодних довільних роз'яснень. Цим фактично накладалося табу на вивчення будь-якої ланки української національно-патріотичної журналістики, яка мала колосальне значення й вплив на зріст національної свідомості, допомагала боротьбі нашого народу за право на вільне існування.

Тоді ж зарубіжні науковці, котрі вивчали пресу України, зосередили увагу на виданнях, що були поза межею наукового осягання радянських учених. Зокрема, ґрунтовні дослідження періодичних видань у всій повноті та об'єктивності здійснив А. Животко в курсі лекцій з історії української преси, виданих 1937 р. в Падєбрадах (Чехословаччина). Пізніше зі змінами та доповненнями вийшла його монографія «Історія української преси» (Мюнхен, 1989-1990). Але й це видання є неповним, а зібраний матеріал, як зазначає в передмові до книги К. Костів, «не завжди узагальнений і пов'язаний із громадсько-політичною концепцією даної доби» [36, с. 7].

Від середини 50-х рр. до 1991 р. радянські історики особливу увагу приділяли висвітленню проблеми агітаційно-пропагандистської та масово-політичної роботи більшовиків в Україні, продовжували дотримуватися заздалегідь усталених орієнтирів стосовно української преси. Чисельна література з цієї проблематики свого часу була детально проаналізована в спеціальних історіографічних роботах Б. Корольова [49]. Форми дієвості друкованих органів та засоби їхнього ідейного впливу на маси розглянув І. Велігура [10]. Агітаційну роль учасників революції та поширення їхніх художніх творів через більшовицькі часописи в період громадянської війни та іноземної інтервенції вивчав А. Щербак [128, с. 54].

Вбивчу характеристику періодичних видань так званих «дрібнобуржуазних соціалістичних партій», у тому числі українських, зробив російський історик А. Окороков. Взявши за

основу статтю «Капитализм и печать» В. Леніна, він жорстко критикував діяльність демократичних видань: «Только с победой Февральской революции 1917 г. они стали действовать открыто и получили возможность издавать свои органы печати... Публичные мужчины, продажные писатели, продажные газеты. Это наша – «большая пресса». Это – цвет «высшего общества». Этим людей «все» знают, у них «езде» связи... Бесстыдная наглость крепостников, обнимающаяся впопыхах с бесстыдной продажностью буржуазии, вот она – «святая Русь» [74].

Скрупульозно вивчали діяльність окремих більшовицьких видань, їх вплив на формування свідомості українського народу М. Дмитрієнко [30] і В. Солдатенко. В. Солдатенко вперше в історіографії здійснив спробу комплексного аналізу розвитку національно-визвольних змагань, розкрив значення національно-демократичних видань для джерельної бази історії Української революції [103], а також довів, що в Україні у 1917-1918 рр. виходило 64 друкованих органи – більшовицьких за ідейно-політичним напрямом та суттю [102, с. 13].

Серед наукових розвідок, центральним об'єктом вивчення яких була українська журналістика, варто назвати праці В. Рубана [90], Л. Суярка [109], Й. Цьоха [124], монографічні видання В. Ваколюка, О. Дея, Ф. Погребенника, А. Погрібного, в яких, наскільки дозволяли рамки радянської цензури, акцентувалася увага й на національно-патріотичній пресі. Спираючись на методику кількісного аналізу газетних публікацій, періодичну пресу досліджували Л. Дергачова [28], І. Ковальченко [44], В. Коцур [54].

Історіографія, присвячена історії преси, поряд із загальноісторичними розвідками, представлена низкою праць Б. Корольова [50], І. Гошуляка [20], Ю. Сурая [108] та ін. Автори не ставили перед собою завдання розкрити інформативні можливості преси, однак подали характеристику видань, визначили їх суспільну роль.

Коли радянські вчені змушені були досліджувати лише пресу, яка «відповідала меті комуністичного виховання», то зарубіжні науковці, котрі вивчали пресу України, намагалися досліджувати її в усій повноті й об'єктивності, зосереджуючи

увагу на виданнях, які для радянських учених були за межею їх наукового осягання [59, с. 8]. Окремі відомості про українську пресу знаходимо в працях В. Сосновського, І. Кедрина, В. Сірополка. Найбільшу ж роль відіграли в цьому процесі праці Л. Лукасевича [65], Ю. Тернопільського [111, с. 5]. Зокрема, останнім було укладено історично-статистичний нарис «Українська преса з перспективи 150-ліття», де на першому місці – дати, цифри, назви, а «не ідеологічно-політичний аналіз на тлі історичних подій, які породжували появу одного за другим часопису, що ставав межовим стовпом не тільки історії преси, але й історії української політичної думки». У цьому нарисі підкреслено громадський характер української преси та її повну незалежність від будь-яких іноземних джерел та фондів.

Новий етап у розвитку української історичної науки розпочався з проголошенням незалежності України в 1991 р. На підставі нових, введених у науковий обіг документів із закритих архівних фондів, широкого звернення до раніше недоступних масивів української національно-патріотичної журналістики, відмовившись від компартійних догм, науковці неупереджено і виважено почали наближатися до правильної оцінки фактів та історичних осіб в історії України.

До вивчення прогалин в історії української журналістики періоду української національно-визвольної революції 1917-1920 рр., публікації довідково-статистичних праць історико-бібліографічного характеру, присвячених історії української преси, долучилися такі науковці, як Н. Сидоренко, О. Сербенська, Р. Слободянюк, Я. Малик, М. Нечиталюк, М. Романюк, В. Лизанчук, В. Шкляр та ін. Так, спробам осмислити роль української преси в пропагуванні рідної мови, згубної політики русифікації України, її впливу на деморалізацію українського народу, на розвиток преси й культури загалом присвячені праці В. Лизанчука [61]. О. Сербенська дослідила мову української преси в історичному ракурсі [96]. Н. Сидоренко вивчила публіцистику С. Петлюри, вона є автором окремих аналітичних праць, цікавих історико-бібліографічних довідників з української преси [97].

Грунтовними дослідженнями особливостей публіцистичної майстерності В. Винниченка відзначаються публікації

Р. Слободянюк [101]. Успішно осмислив специфіку функціонування окремих друкованих органів львівський історик Я. Малик [66]. Українську легальну пресу Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. у типологічному та історико-еволюційному аспектах розглянули науковці М. Мартинюк та І. Павлюк [75]. Основні елементи структури західноукраїнської преси першої половини ХХ століття вивчив С. Кость [52].

Вперше на підставі архівних матеріалів періодичних видань із колишніх спецфондів аналіз розвитку української преси Північної Буковини у 20-30-х рр. ХХ ст. здійснив М. Романюк. Зокрема, у монографії «Українська преса Північної Буковини (1918-1940 рр.)» автор осмислив складні процеси функціонування преси в умовах румунської окупації, дослідив тематику та зміст видань, вплив часописів на формування національної свідомості жителів краю [89]. На матеріалі часописів, що були заборонені тоталітарним режимом, проблеми започаткування та розвитку української військової преси, її впливу на формування національної свідомості військовиків розглянув Г. Кривошея [57]. Історію військової журналістики України ґрунтовно дослідив запорізький науковець С. Горевалов [18].

На особливу увагу заслуговує праця «Національно-патріотична журналістика України» І. Крупського, у якій автор звернувся до історичного надбання української військової преси, повернувшись із забуття та очистив від ідеологічних нашарувань чимало імен, а також часописів, що сприяли становленню державності України [58]. Зародженню одного із типів видань – військової газети, роль, зокрема, стрілецької преси в процесах державотворення в період визвольних змагань в Україні, значення часопису «Стрілець» репрезентував С. Сегеда [95]. Пресу доби Центральної Ради як джерело історичного дослідження її воєнної політики охарактеризував С. Грибоєдов [21]. Етапи розвитку української військової преси осмислили О. Тимчишин і К. Федірко [53].

Порівняльний аналіз інформаційно-пресової діяльності й політики українських урядів періоду 1917-1920 рр. здійснив

О. Богуславський [84]. У своїх наукових публікаціях він з'ясував сучасне бачення цієї політики [41].

Г. Рудий вперше в українській історіографії на підставі документальних та оповідних джерел дав узагальнену характеристику преси України 1917-1920 рр., висвітлив національно-культурні процеси у період визвольних змагань, визначивши їх якісно-кількісні характеристики на рівні газетного джерела [82].

Про складне становище української преси в умовах більшовицького тоталітарного режиму, розквіт у добу Центральної Ради, переслідування демократичної преси часів гетьманщини йдеться в історико-теоретичному нарисі «Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра», виданому за редакцією В. Шкляра [116].

Відомості про багатьох журналістів, імена яких було вилучено із суспільно-наукового процесу, можна знайти в працях «Розстріляне слово» [71], збірнику матеріалів «Українська журналістика в іменах» [115], нарисах-есе О. Мукомели.

З'явилися публікації про окремі видання й цілі пласти української національно-патріотичної преси. До вивчення прогалин в українській журналістиці прилучилися широкі кола науковців, зокрема, в 1994 р. при Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України було створено Науково-дослідний центр періодики. Вийшли у світ випуски матеріалів конференцій, де вміщено публікації про пресу періоду Центральної Ради, Директорії, ЗУНР, статті про журналістську діяльність М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка.

З'явилися роботи, які узагальнюють діяльність тих чи інших ланок української національно-патріотичної журналістики. Роль не досліджуваної раніше української національно-патріотичної преси у змаганнях 1917-1920 рр. за утворення незалежної Української держави висвітлив П. Федоришин [119]. Проте немає жодної узагальнювальної праці з теорії журналістики, в якій було б здійснено контент-аналіз публікацій української преси періоду національно-визвольних змагань. Немає також повноцінного, системного дослідження, яке висвітлює загальну картину преси України

1917-1920 рр.: виникнення і розвиток україномовних часописів, типи видань, їхнє місце в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку. Водночас поза увагою дослідників залишилося чимало важливих напрямків діяльності регіональної періодики, яка є єдиним інформаційно-виховним полем, спрямованим на виборювання й утвердження незалежної держави. Ґрунтовного з'ясування потребують умови виникнення, історико-теоретичні й практичні аспекти соціокультурного функціонування державотворчої преси провінції, її жанрова своєрідність, роль часописів як трибуни громадської думки.

Детального вивчення заслуговує кожен газетний матеріал, адже у ньому може бути зафіксована цінна історична деталь, про яку не можна дізнатися з жодного документа чи свідчення очевидця. Історичне минуле регіональної журналістики допоможе глибше зрозуміти своєрідність шляху, пройденого населенням краю, детальніше й об'єктивніше відтворити його боротьбу за державність України. Саме наукова і практична актуальність проблеми, недостатня її розробленість зумовили вибір теми, визначили основну мету та завдання дисертації.

Національно-патріотична преса Поділля періоду визвольних змагань 1917-1920 рр. досі вивчалася досить побіжно [68]. Оскільки наукові праці створювалися практично одночасно з появою самих часописів, дослідження цього періоду обмежується фіксацією джерел. Не в останню чергу відсутності глибинного аналізу періодики «сприяла» нестабільність перехідної доби [77]. Поки що не існує детальних досліджень про періодику цього краю, жанрово-тематичні особливості видань, інші важливі аспекти історії журналістики регіону. Немає також і ґрунтовного дослідження теми відстоювання ідей державності часописами Поділля.

Єдиним ґрунтовним джерелом, що містить чимало цінного довідкового матеріалу про історію української преси Поділля в добу національно-визвольної революції 1917-1920 рр. можна вважати історично-бібліографічний збірник «Часописи Поділля», який уклали М. Білінський, Н. Співачевська та І. Кревецький – за редакцією В. Отамановського (1927-1928 рр.).

Розпочавши систематичне публікування «Матеріалів до історії друку та бібліографії Поділля», редакція зауважувала, що, окрім бібліографічного значення, зазначений збірник дасть змогу «всебічно й детально вивчити добу з 1838 до 1927 рр. на Поділлі – історію громадських рухів, економіку, культуру, побут населення. Крім того, він відкриє дослідникам чимало інформації про невідомі джерела, полегшить працю систематичним описом матеріалів із зазначенням їхнього місця знаходження» [3, с. 5].

Основними джерелами для формування збірника були:

1) часописи 20-х років, зібрані на території Поділля завідувачем гезетно-графічного відділу Вінницької філії Всенародної бібліотеки Н. Співачевською;

2) газети революційної доби з фондів Українського наукового інституту книгознавства;

3) фонди Державної публічної бібліотеки та бібліотеки академії наук у Ленінграді;

4) фонди «Periodica» Всенародної бібліотеки України;

5) подільська періодика Кам'янець-Подільського окружного архіву та Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею;

6) часописи з міста Хмельник, зібрані за сприяння голови Хмельницького райвиконкому Я. Заїчка;

7) газети з фондів Тульчинського окружного краєзнавчого музею, Проскурівського й Могилівського окружних архівів;

8) спогади працівників преси В. Максимця, Д. Літевича, Г. Гольдінера, М. Мілеанта, І. Короленка, а також інформації Є. Сідинського, М. Оводова, М. Білінського.

В основу принципу бібліографічного описання часописів Поділля (в тому числі й Поділля Галицького) було покладено принцип територіальності (без огляду на мову). Із метою зробити вичерпний опис газетної періодики упорядники збірника змушені були скористатися методом, за яким було укладено орган української державної бібліографії – «Літопис українського друку» [42], внести незначні зміни відповідно до карток Інституту книгознавства та практики описання преси «Bibliographie de Belgique».

Документуючи безпосередньо часописи, а не вміщені в них матеріали, автори збірника в бібліографічних описах анутовали переважно особливі життєві події (ювілеї газет, припинення діяльності друкованого органу і т.ін.), деякі особливості характеру часопису (мова статей, папір, наклад тощо).

Упорядники усвідомлювали, що їхній бібліографічний показник був неповним, мав чимало огріхів, у тому числі й технічних, проте вважали за необхідне опублікувати його «як першу в Україні спробу монографічного дослідження часописів певного культурно-історичного регіону та апологію широкого застосування краєзнавчого методу для здійснення важливого завдання – складання української національної бібліографії» [3].

Упорядники вважали за потрібне прискорити видання збірника, оскільки починаючи із 1917 р. Поділля стало найцікавішим серед українських регіонів для дослідників історії громадських рухів революційної доби. Крім того, через інтенсивність змін суспільно-політичного життя першого десятиліття існування радянської влади досить часто часописи, які щойно побачили світ, одразу ж ставали раритетами, а то й «забутками друкарської старовини» [3] і в багатьох випадках зникали без належної документації. Пошукові заходи, до яких вдавалися працівники бібліографічної секції кабінету виучування Поділля були безуспішними. Так, наприклад, сталося з намаганнями придбати бодай один із номерів газети «Гайсинське Слово», що виходила в 1917 чи 1918 р. в Гайсині Вінницької області. Подібні факти не були поодинокими, про що свідчать допущені огріхи в складеному показнику.

Діяльність дослідників утруднювало й те, що через військові події 1917-1920 рр. на території Поділля деякі часописи невеликих міст не поширювалися за межі свого населеного пункту, а відтак зникали без документації, і жодне книгосховище України не мало не тільки їхнього комплекта, а й окремого номера. До об'єктивних труднощів у бібліографічній роботі варто також віднести цілковиту відсутність допомоги від інших українських бібліотек, а також формалізм та інертність окремих подільських окружних архівів, які не надавали жодного сприяння у даній справі.

У погодженні з Українським науково-дослідним інститутом книгознавства та відділом Periodica Всенародної бібліотеки України, бібліографічна секція кабінету дослідження Поділля вжила термін «часопис» як видову назву до всіх родів періодичних видань. Цей термін майже цілком відповідає німецькому Zeitschrift.

Варто відзначити високий науковий рівень зазначеного дослідження: не залишено поза увагою майже жодного періодичного видання, що з'явилося тоді на Поділлі українською, російською, польською та іншими мовами [76, с. 16]. Значний інтерес становить докладне висвітлення в праці суспільного тла окресленої доби, умов розвитку преси, характеристика тих політичних і громадських кіл, що гуртувалися навколо окремих видань, а також питань етнографії, фольклору тощо.

Відтворюючи історію розвитку подільської преси, сьогодні важко обійтися без праці краєзнавця, вченого-історика «Друкарні та видання на Поділлі. Матеріали до історії» Ю. Сіцінського [99].

Із часу зібрання, систематизації й опублікування матеріалів історико-бібліографічного збірника «Часописи Поділля» до 90-х років ХХ ст. об'єктом вивчення преси Поділля була більшовицька преса, інші ж часописи удостоювалися лише згадки та негативної оцінки. Крім того, основний інтерес дослідників був прикутий до центральних більшовицьких газет. Лише в поодиноких роботах представлено матеріали про періодику регіонів України.

Зокрема, у довоєнний період в українській історіографії не було спеціальних праць, присвячених історії більшовицької періодики або її окремим питанням, спробу дати оцінку ролі місцевої преси в жовтневій революції здійснив лише В. Манілов у статті «З історії більшовицької преси на Україні» [126].

У післявоєнні десятиліття з'явилася низка бібліографічних довідників та покажчиків, що містять літературу про події визвольної війни 1917-1920 рр.; побачила світ і значна кількість бібліографічних та статистичних довідників із преси радянського періоду [105].

Так, приміром, А. Бережний, дотримуючись принципу наукової класифікації літератури за її видами, уклав список усіх праць, що вийшли в СРСР і стосуються історії місцевих газет [2]. В. Будников розглянув історіографію більшовицької преси, що видавалась у Росії 1917 р. [8]. Розвиткові періодики більшовиків на місцях у наукових статтях та дисертаційних роботах значну увагу приділяли В. Федорченко [121], П. Соломатін [104], М. Раковський [86], Е. Пухова [85] та ін. На жаль, у жодному з досліджень не йдеться про періодичні видання Поділля. Винятком хіба що є праця «Більшовицька преса України 1917-1918 рр. як історичне джерело» М. Дмитрієнко [30], в якій за матеріалами більшовицьких газет пояснюються події жовтневого перевороту, дається наукова оцінка найрізноманітнішим фактам суспільного життя на фоні тодішніх конкретних історичних умов. Джерельну базу цього дослідження становлять 17 більшовицьких газет – 3 центральних і 14 місцевих, у тому числі, «Борьба» (Вінниця), «Красное знамя» (Могилів-Подільський) [30, с. 8, 25, 36, 61].

«Борьба» – орган Вінницького комітету РСДРП (б), виходила 20-25 серпня 1917 р. (Голос социал-демократа. – 1917. – 27 серп.). Редактор М. Тарногородський [69, с. 94]. Вийшло два номери [6, с. 477]. У 1917 р. «Борьба» була першою більшовицькою газетою на Поділлі. Її вихід було приурочено до початку виборчої кампанії в міську думу. Досі дослідниками не виявлено жодного примірника цієї газети. При складанні довідки про неї використані тільки матеріали архівів, спогади членів редакційної колегії та учасників революційної боротьби на Поділлі [110, с. 20].

Газета «Красное знамя» – орган районного комітету більшовиків та інтернаціоналістів VIII армії Південно-Західного фронту. Видавалась у Могилеві-Подільському з 7 жовтня до 11 грудня 1917 р. (Известия Армейского комитета 8-й армии. – 1917. – 9 жовт.). Поміж істориків тривалий період існували суперечності щодо визначення дати видання газети, не було однастайності в думках також і щодо встановлення, чийм органом вона була (не знайдено жодного примірника). В довіднику з більшовицької преси зазначалось, що це видання – «орган районного комітету

РСДРП (б)» [4, с. 164]. Часопис припинив свій вихід у зв'язку з тим, що «в ніч на 11 грудня українські націоналістичні частини захопили редакцію і друкарню» [5, с. 493].

Шлях становлення більшовицьких газет на Вінниччині вивчав А. Заблоцький. Він зробив короткий виклад змісту перших номерів часописів «Набат» (1918 р.), «Подольський комуніст» (1919 р.) [38]. Газету «Могилівський комуніст» (1919 р.) як історичне джерело розглянув М. Пілецький [80]. Епізоди з редакційного життя, спогади журналістів про проблеми з виданням більшовицьких «Вістей» (1920 р.) описав Г. Дробчак [32]. Етапи розвитку першої повітової газети «Вестник Литинского уездного исполнительного комитета» відтворив М. Товбух, зауваживши, що «вивчення історії часописів Поділля має важливе патріотичне значення, допомагає встановлювати прогресивні традиції місцевої преси» [112].

До 90-х років ХХ ст. преса посідала особливе місце в ідеологічній та політичній роботі партій. «Усі суспільні класи та їх політичні партії, використовуючи пресу, передусім мають на увазі її групоутворювальний, інтеграційний характер, – підкреслював В. Рубан. – Завдання, які виконує преса, можна поділити на дві групи: довготривалі, зумовлені основними ідеологічними положеннями, інтересами руху в цілому і такі, що ґрунтуються на особливостях конкретної політичної й економічної ситуації та визначаються тактичними міркуваннями.

Виходячи з інтересів певної політичної групи, преса інформує читачів про зміни в дійсності, що мають актуальне значення, і показує ставлення до цієї дійсності – позиції, думки, погляди. У виробленні політичних позицій найбільше значення має коментування важливих подій і явищ, до яких ставлення громадської думки ще неоднорідне або не визначене» [90, с. 47].

Відтак, варто відзначити, що більшовицькі видання 1917-1920 рр. базувалися на ленінських принципах партійності та ідейності. На їх сторінках домінували публікації, які пропагували комуністичну ідеологію, партійне життя, політичні й економічні новини, діяльність робітничих і селянських колективів, переважали стереотипи й міфи русифікатор-

ської ідеології, намагання ввести її з орієнтацією на масову свідомість [27, с. 41].

Із ініціативи більшовицьких політичних груп в Україні широко проводилися заходи з підвищення професійного рівня преси. Приміром, газета «Вісті ВУЦВК» створила спеціальний відділ «Боротьба за друковане слово», завдання його було визначено так: «Домогтися, щоб УРСР мала кількість справжніх щоденних (не на словах, а на ділі) масових, живих і цікавих газет, домагатися, щоб провінціальні газети наближалися до читача і змістом і формою» (Вісті ВУЦВК. – 1921. – 18 січ.).

Практика партійно-радянської преси засвідчила, що історики славили і пропагували видання соціалістичної орієнтації, а періодику, яка мала національно-демократичний характер, свідомо приховували від громадськості. Таким чином, в історії української журналістики з'явилися «білі плями».

Дехто із дослідників (І. Кедрин, М. Масюкевич, С. Кость) називає історію української преси явищем унікальним, а її шлях – тернистим [51, с. 72]. З. Кузеля писав про українську пресу як про пресу боротьби за ідею державності, що ніколи не вмирала, не згасала разом із попелищем тих битв, які українці програли [60].

Із проголошенням незалежності України в 1991 р., з'являються фундаментальні монографічні дослідження про становлення і розвиток української преси, присвячені як певному типу видань, так і пресі окремих етнічних земель. У працях провідних журналістикознавців подається аналіз періодики минулого й сьогодення, її стану й найважливіших завдань, проблематики й особливостей функціонування в контексті суспільно-політичного життя України.

Серед досліджень регіонального характеру особливо треба виділити праці вчених Львівської школи журналістикознавства. Значний внесок у дослідження західноукраїнської періодики зробили О. Дроздовська, С. Кость, М. Романюк та ін. У подільському регіоні значну увагу вивченню газетної періодики, особливо доби національно-визвольної революції 1917-1920 рр., приділяє Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. Продуктивний аналіз преси в наукових статтях показали М. Стопчак [107], А. Галайбіда [16], В. Коваль

[43], В. Нестеренко [72], А. Лисий, О. Лойко [63], М. Станович [106], М. Грищук [23], О. Комарніцький [47], М. Масловський [67], В. Бабицький [1], В. Гандзюк [17] та ін. Автори, окрім характеристики демократичних часописів, розкриття основних тематичних аспектів газетних публікацій, з'ясовували їхню роль в утвердженні ідеї національної державності України.

До когорти науковців сучасності, які у своїх працях висвітлювали окремі ланки діяльності подільської преси періоду національно-визвольної революції 1917-1920 рр., належить краєзнавець В. Мацько. У монографії «Друковане слово Поділля» він відтворює будні преси Поділля, поіменно згадує тих, хто присвятив журналістській праці більше половини свого життя, стисло викладає тему зародження і розвитку преси в регіоні, характеризує окремі періодичні видання другого періоду революційного піднесення в Україні 1917-1920 рр. та подає список найбільш знаних і популярних тоді газет (всього 48 назв) [68, с. 8].

Незважаючи на те, що багатьма науковцями проведено значну роботу з вивчення проблем теоретичного, прикладного аналізу періодики Поділля доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., комплексного дослідження цієї теми до цього часу немає. Існує настійна потреба й у проведенні системного дослідження функціонування національно-патріотичної журналістики Поділля означеного періоду, здійсненні проблемно-тематичного та жанрового аналізу, типологічного розподілу преси, з'ясуванні її ролі в державотворчому процесі. Таким чином, наукова і практична актуальність проблеми не викликають сумнівів, недостатня її розробленість визначили основні цілі та завдання монографії.

1.2. Характеристика джерел

Роки національно-демократичної революції в Україні були періодом небаченої гласності, бурхливого волевиявлення народу. І відповідно до посилення впливу преси на суспільні відносини підвищувалася цінність газет як історичного джерела, зростало значення газет як основного виду

джерел. Відтак, основним об'єктом пізнання є газетна періодика Поділля 1917-1920 рр. Оскільки узагальнюючого джерелознавчого дослідження періодики України цієї доби ще не зроблено, в тому числі предметно-тематичного аналізу газетних публікацій щодо відстоювання ідей державності, при розробці теми використовувалося кілька видів джерел.

Найбільшу цінність передусім становлять документальні збірники, присвячені проблемам національно-визвольних змагань і державотворчим процесам: «Українська Центральна Рада» (документи і матеріали у двох томах) [118], «Директорія, Рада Народних міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали» [29]. Вивчити достовірність передачі у тодішній пресі тих чи інших подій, порівняти свідчення очевидців із матеріалами преси допомагають праці керівників Української держави, політичних діячів, учасників культурно-освітнього та національно-визвольного руху – М. Грушевського [24], Д. Донцова [98], Д. Дорошенка [31], П. Скоропадського [100], С. Петлюри [79] та ін.

У роботі також використані мемуари більшовицької діячки Є. Бош [7] та російського політика А. Денікіна [87].

Важливе значення для пошуку інформації про подільську періодику мають бібліографічні довідники. Досить повно подано стан періодичної преси Поділля в історико-бібліографічному збірнику «Часописи Поділля», який налічує 312 назв газет [3]. Відомості про пресу Поділля, назви друкованих видань, місце та час виходу наведено в бібліографічному покажчику Г. Рудого [83], який вмістив сукупну систематизовано-хронологічну інформацію про 89 подільських газет означеного періоду. Інформацію про періодичну пресу 1917 р. містить покажчик «Періодичні видання Подільської губернії (1838-1917 рр.)» [78].

При вивченні теми монографії задля об'єктивного висвітлення революційних подій, розкриття особливостей державного будівництва в умовах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР використано праці сучасних істориків – О. Копиленко [48], В. Солдатенка [103], О. Удовиченка [114], О. Мироненка [70], О. Рубльова [91],

О. Реєнта [88]. Опрацьовано наукові статті, присвячені різним аспектам українського національного питання в регіоні подільських краєзнавців – П. Григорчука [22], В. Воловика [12], Ю. Зінька [13], М. Кравця [55], О. Кравчука [56], Л. Філонова [122], В. Лозового [64], Ф. Винокурової [11], О. Завальнюка, О. Комарніцького [39] та ін.

Близькими до теми дослідження є праці А. Галайбіді [15], М. Масловського [67], О. Жмурко [37], І. Гучви [26], Д. Червінського [125], в яких розкрито значення національно-демократичних видань Поділля, що в найскладніших суспільно-політичних умовах були об'єктивним джерелом пропаганди національних ідей і ефективною зброєю в боротьбі за самостійність держави, єдиним інформаційно-виховним полем, спрямованим на виборювання й утворення незалежної України.

Джерельна база більшості новітніх досліджень історії національно-визвольних змагань в Україні 1917-1920 рр. характеризується досить широким місцем у ній преси, в тому числі місцевої періодики, матеріали якої дозволяють детальніше й об'єктивніше відтворити державотворчі процеси в регіонах України.

Питання про поняття виду джерел є досить складним і по-різному висвітлюється в спеціальній літературі. Деякі автори зводять головну видову ознаку до певного змісту, що набуває відповідної форми, або й до наявності певного формуляра, тобто усталеної форми. Інші, виходячи з того, що джерела різного виду можуть мати схожий зміст, визначальною видовою ознакою вважають внутрішню форму, тобто структуру джерела, яка дає змогу використовувати специфічну методику його вивчення, спільну або принаймні подібну для джерела такого виду. Отже, під видом доцільно розуміти сукупність джерел, які характеризуються певною подібною структурою, що й дозволяє виробити відповідну видову методику. До такого особливого виду джерел належить і періодична преса, насамперед газети [25, с. 29].

Висвітлюючи значення преси як джерела у вивченні історичних подій, відомі джерелознавці України

М. Варшавчик, А. Санцевич, М. Дмитрієнко, Росії – І. Ковальченко, З. Ждановська, М. Чорноморський, О. Медушевська та інші по-різному вказують на відмінність періодики від інших видів джерел. Так, О. Медушевська, З. Ждановська підкреслювали, що преса є «комплексним» джерелом, «сховищем» інших видів джерел [35, с. 9].

М. Дмитрієнко відзначала, що своєрідність матеріалів як джерела полягає в тому, що вони дають змогу послідовно простежити історію певних суспільних явищ і, користуючись систематизованими даними, відтворити картини подій політичного й громадського життя [30, с. 8].

М. Варшавчик і ряд дослідників дещо по-іншому роз'яснювали, чому періодика є особливим видом історичного джерела. У газетній періодиці друкуються матеріали, різноманітні за видами і походженням. Вони служать засобом офіційної інформації, вміщують документи, що належать до інших груп джерел, які вимагають своїх прийомів вивчення. Однак не ці та подібні документи, котрі зберігаються, як правило, в архівах і доходять до читача через газетні публікації, а саме газетна публіцистика робить газету особливим видом джерела [93, с. 193].

Основна газетна інформація, в якій піднімалися ідеї державності України періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. сконцентровано в колекціях газет, зібраних у фондах НБУ ім. В. Вернадського, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ), державного архіву Вінницької області (ДАВО), Вінницької обласної наукової універсальної бібліотеки ім. К. Тімірязєва, Хмельницької обласної наукової бібліотеки ім. М. Островського, відділу рідкісних і цінних видань Кам'янець-Подільського державного університету, а також у музейних фондах м. Хмельницького.

Щоб відібрати найбільш цінний матеріал для вивчення національно-демократичної революції в Україні, доцільно дотримуватися певних принципів класифікації часописів.

У науковій літературі використовуються різні принципи класифікації газет. В. Довгопол, М. Литвиненко, Р. Лях найважливішим вважали систематизацію преси за організа-

ціями-видавцями. Відповідно до цього вони виділяли газети КП (б) У, органів радянської влади, громадських організацій [9, с. 187]. Проте згадана авторами класифікація застосовувалася для газет тільки одного ідейно-політичного напрямку – більшовицького [102, с. 206].

Як показує досвід, класифікувати газети можна лише тоді, коли є системний підхід до сукупності газетних джерел. Увесь газетний масив певної епохи треба розглядати як систему, що дозволяє класифікувати її в різних структурних «зрізах».

Тому-то масив матеріалів преси 1917-1920 рр. в Україні як об'єкт джерелознавчого дослідження можна класифікувати за двома ознаками: за періодами розвитку національно-визвольної революції (Центральна Рада, Гетьманська держава, Директорія) та за ідейно-політичним напрямом видання. Звичайно, і така класифікація не охоплює всі газети, але дає змогу систематизувати їх групи в певних рамках, простежити зв'язок між ними.

При класифікації за ідейно-політичними напрямками встановлюється і враховується, хто був видавцем газети. Розрізняються газети українських урядів та політичних партій, загальноросійських політичних партій та їх місцевих організацій, газети громадських й інших організацій, змішаного типу, які не визначали чітко своєї політичної спрямованості, а на чільне місце висували особливі корпоративні, професійні та інші інтереси.

Розмаїття політичних поглядів видавців позначалося на змісті газет, доборі й інтерпретації вміщеної в них інформації. Це розмаїття, а також далеко не завжди витримана чіткість поглядів ускладнюють класифікацію газет за ідейно-політичними напрямками. У період політичних баталій ідейно-політична спрямованість виступає як визначальна ознака змісту газети. Тому характер вміщеної в ній інформації, класифікацію газет саме за цією ознакою варто поставити на перший план, групуючи видання хоча б за основними напрямками, витриманими в пресі більш чи менш чітко [14]. Незважаючи на все, можна виділити такі основні групи газет: *національно-демократичний напрям; національно-радикальний напрям; більшовицькі; проросійські; змішаний напрям.*

Поділ газет на національно-демократичні та національно-радикальні є значною мірою умовним. Визначальним для такого поділу є ставлення до основної проблеми революції – вирішення державного статусу України як автономії у складі Російської федерації чи як самостійної держави. Умовним є такий поділ передусім тому, що позиція національних газет змінювалася, як і ідея федерації, поступово, але цілком визначено у бік державної самостійності. Проте до осені 1917 р. урахування відмінностей у позиції газет є істотним.

Так, якщо національно-демократичні видання протягом певного часу відбивали ідею автономії України, то з розвитком політичних подій позиції національно-демократичних та національно-радикальних видань зближувалися, оскільки ініційована більшовиками війна проти Центральної Ради фактично поставила Центральну Раду перед неминучістю проголошення самостійності України.

Газет змішаного напрямку налічувалася велика кількість, головним чином місцевих, які видавалися спільними зусиллями організацій – професійних, кооперативних, культурно-просвітницьких та ін. Це газети, в яких ідейно-політичний напрям не був чітко визначеним або змінювався протягом розвитку подій [92, с. 43].

Ідейно-політичний напрям відбивав ідейні розбіжності політичних сил у питанні статусу країни, державного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема економічної та соціальної, військового будівництва та інших проблем життєдіяльності українського суспільства.

Водночас умови видання, напрям та поширення газет у різних регіонах складалися по-різному. Якщо на Поділлі було більше національно-демократичних газет («Вісник Української Народної Республіки» (Вінниця), «Дністрянська хвиля» (Могилів-Подільський), «Народні бажання» (Ольгопіль), «Народна воля» (Кам'янець-Подільський та ін.)) [83], то на Лівобережжі та Півдні України створювалися умови для виходу більшовицьких газет («Голос Комуніста» і «Власть Советов» (Полтава), «Донецкий коммунист» (Катеринослав), «Херсонская правда» (Херсон), «Одесский коммунист» і «Красная деревня» (Одеса) та ін.) [102].

Залежно від умов видання на різних етапах революції кількісне співвідношення газет різних напрямів, способи їх розповсюдження (легальні чи нелегальні) змінювалися, і досить істотно. Не можна не брати до уваги умови, в яких виходили газети на всіх трьох основних відрізках часу загального періоду національно-демократичної революції. Зробити повну характеристику всіх друкованих органів Поділля доби українського державотворення досить важко, оскільки з багатьох видань того часу збереглося лише по кілька номерів. Однак варто відзначити, що більшість газет у межах своєї партійної належності чи напрямку були досить подібними за змістом, мали спільні риси:

а) відстоювали ідеї та популяризували завдання державної влади і партії (під час досліджуваної доби всі часописи активно обговорювали завдання уряду та партійної справи: і передові статті, і фельетони, і дописи з місць – все присвячувалося питанням центральної влади і справам партії, яку репрезентував друкований орган);

б) постійні й детальні обговорення справ зовнішньої політики (прихильність часописів до розгляду міжнародної політичної тематики була цілком виправданою, адже постійні інвазії, інтервенції, розв'язання кардинальних питань майбутньої долі самостійної Української держави цікавили і прихильників, і ворогів);

в) цілковита відсутність дописів із краю (ця особливість часописів була природним наслідком великої дезорганізованості транспорту, коли пошта і залізниця функціонували не регулярно, а редакції газет часто змінювали місце свого видання і не мали жодної впевненості у своєму існуванні в найближчому майбутньому);

г) запальність у тоні та стилі (редактори і автори статей ігнорували деякі норми журналістської етики, характеризуючи людей і угруповання ворожого їм напрямку);

г) колегіальність редагування і видавництва (на 71 подільське видання припадало тільки 11 таких, що їх редагував персонально один редактор, а решта видань за редакторів мали колеги або комітети. Цю систему значною

мірою пояснює той факт, що це були видання комітетів політичних партій, самоврядувань або громадських організацій. Редакційна колегія досить часто виступала і видавцем; видавали часописи і товариства, як-от у Вінниці: «Воля», «Просвіта», «Голос», або установи державні чи міські, але здебільшого комітети партій чи рад);

д) короткотривалість періодичних видань (ця особливість є логічним наслідком появи на теренах Поділля надмірної кількості однотипних часописів (в більшості міст у 1917–1920 рр. виходили у світ понад півсотні видань). Із приходом до влади комуністів ситуація кардинально змінилася – на кожен десяток національно-демократичної продукції стало припадати лиш одне більшовицьке видання, що, безсумнівно, контролювалося цензурою і партійними органами).

Отже, джерельний комплекс монографії є достатньо репрезентативним для дослідження ролі періодичної преси Поділля у відстоюванні ідей державності України в період 1917-1920 рр., а також для відтворення політичного, соціально-економічного і культурно-освітнього життя населення краю в добу національно-визвольної революції. Періодичні видання можна з упевненістю вважати цінним історичним матеріалом для відображення революційної доби, оскільки вони об'єктивно висвітлювали національно-визвольні події, політичну ситуацію в різних європейських державах, їхні відносини з Україною, змальовували реальну картину з життя регіону.

Література

1. Бабицький, В. Подільська газета «Нова Україна» про Збройні сили України // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (11 лют. 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 45–46.

2. Бережной, А. Литература о большевистской печати 1917 года: материалы для библиогр. // Ученые зап. Ленинград. ун-та. – 1960. – Вып. 57. – С. 141–145. – (Сер. «Филология»).

3. Білінський, М. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні та 10-ліття існування УРСР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кревецький. – Вінниця, 1927–1928. – 156 с.

4. Большеви́стская периодическая печать (декабрь 1900-октябрь 1917). Библиограф. указатель. – М., 1964.
5. Большеви́стские военно-революционные комитеты. Сб. документов и материалов. – М., 1958. – С. 493-494.
6. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957. – 580 с.
7. Бош, Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. – М.: Коммунист. – 1919. – 88 с.
8. Будников, В. Большеви́стская печать Октябрьской революции в советской историографии // Вопр. истории. – 1963. – № 8. – С. 115-126.
9. Варшавчик, М. Историко-партийное источниковедение. – К., 1984. – 291 с.
10. Велігура, І. Дієвість друкованого слова. – К.: Політвидав України, 1965. – 340 с.
11. Винокурова, Ф. Документи часів УНР / Ф. Винокурова, Є. Ковальова // Тези доп. XII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1993. – С. 54-55.
12. Воловик, В. Деякі аспекти українського національного питання на Поділлі в 1917 р. // Тези доп. IX Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1990 р.). – Вінниця, 1990. – С. 66-68.
13. Воловик, В. Останні події української революції 1917-1920 рр. / В. Воловик, О. Зінько // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2002. – Вип. 3 – С. 41-45. – (Сер. «Історія»)
14. Газети Радянської України 1917-1920 рр. – К., 1979. – 195 с.
15. Галайбіда, А. Газета «Дзвін» – джерело інформації подолян у 1919 р. // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.- краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 60-62.
16. Галайбіда, А. Преса як один із чинників державотворчого процесу УНР // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ін-ту: іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 1998. – Т. 2. – С. 84-87.
17. Гандзюк, В. Відстоювання ідей автономії України в добу Центральної ради вінницьким часописом «Свободный голос» (1917 р.) // Українська журналістика: умови формування та перспективи розвитку: зб. наук. пр. / відп. ред.: С. Квіт, Т. Бондаренко; МОН України; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – С. 386-390.
18. Горевалов, С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях / Відділ. військ. підгот. держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Л., 1997. – 317 с.
19. Горевалов, С. Військова журналістика України: історіографія проблеми // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та

повідомл. VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (24-26 жовт. 2003 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2003. – С. 721-731.

20. Гошуляк, І. Більшовицька преса – зброя партійних організацій України у боротьбі за здійснення рішень VIII Всерос. конф. РКП (б) про Рад. владу на Україні (груд. 1919 – груд. 1920 рр.). – К., 1977. – 380 с.

21. Грибоедов, С. Преса доби Центральної ради як джерело історичних досліджень її воєнної політики: (за матеріалами період. видань): автореф. дис. канд. іст. наук / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16 с.

22. Григорчук, П. Політичне становище на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 174-185.

23. Грицюк, М. Преса як джерело культурно-мистецького життя Кам'янця-Подільського у 1919 р. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.: матеріали IV круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Поділ., 2006. – Т. 8. – С. 16-22.

24. Грушевський, М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.

25. Губа, П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 29-41.

26. Гучва, І. Кам'янець-Подільське видання УПСР «Трудова громада» (1919) // Тези доп. XIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес. 1994 р.). – Вінниця, 1994. – С. 60-62.

27. Дем'янчук, Г. З історії української преси на Волині (1918-1919 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. II Всеукр. наук.-теорет. конф. (21-22 груд. 1994 р.). – Л.; Житомир, 1994. – С. 41-46.

28. Дергачева, Л. Периодическая печать как массовый источник // Массовые источники по истории советского рабочего класса периода развитого социализма. – М., 1982. – С. 150-160.

29. Директорія, Рада Народних міністрів Української Народної Республіки 1918-1920: док. і матеріали / кер. В. Верстюк та ін. – К., 2006. – 360 с.

30. Дмитрієнко, М. Більшовицька преса України 1917-1918 рр. як історичне джерело. – К.: Наук. думка, 1967. – 175 с.

31. Дорошенко, Д. Історія України 1917-1923 рр. В 2т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 284 с.

32. Дробчак, Г. Так починалося... // Комс. плем'я. – 1970. – 4 серп.

33. Ейдемман, Р. Громадянська війна на Україні. – Х., 1928. – 173 с.

34. Єфремов, С. В тісних рямцях // Сл. і час. – 1992. – № 6. – С. 36–42.
35. Ждановская, З. Большевистская периодическая печать как источник при изучении КПСС (1900–1917). – М., 1965. – 283 с.
36. Животко, А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – 334 с.
37. Жмурко, О. Газета «Свято Поділля» як джерело з історії заснування Кам'янець-Подільського державного університету // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 49–50.
38. Заблоцький, А. Слово в металі відлите. – Комс. плем'я. – 1984. – 21 лют.
39. Завальнюк, О. В часи української революції / О. Завальнюк, О. Комарницький // Кам'янець-Подільський: іст.-попул. нарис. – Кам'янець-Поділ., 2001. – С. 69–75.
40. Ігнатієнко, В. Українська преса 1816–1923 рр.: іст.-бібліогр. етюд / Укр. наук. ін-т книгознавства. – Х.: Держвидав України, 1926. – 288 с.
41. Інформаційна діяльність міністерств уряду УНР // Зб. пр. кафедри укр. преси. – Л., 2001. – Вип. 4/6. – С. 645–649.
42. Історія українського друку. – 1926. – № 20. – С. 12–16.
43. Коваль, В. Газета «Свято Поділля» як джерело вивчення історії Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: – Кам'янець-Поділ., 1998. – Т. 2. – С. 87–89. – (Сер. «Історичні науки»).
44. Ковальченко, И. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях // Источниковедение: теорет. и метод. пробл. – М., 1969. – С.115–133.
45. Ковальчук, Г. Варфоломій Андрійович Ігнатієнко // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VI Всеукр. наук.-теорет. конф. (11–13 трав. 2000 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2000. – С. 473–475.
46. Колос, Г. Заметки о подполье и вооруженной борьбе 1918–1919 гг. – Днепропетровск, 1927. – 230 с.
47. Комарницький, О. Часописи української революції 1917–1920 рр. як важливе джерело вивчення освітніх процесів у містечках Подільської губернії // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.: Матеріали IV круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Поділ., 2006. – Т. 8. – С. 56–61.
48. Копиленко, О. «Сто днів» Центральної Ради. – К.: Україна, 1992. – 151 с.
49. Королев, Б. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и

проведення Великої Октябрьської соціалістическої революції. – К., 1979. – 210 с.

50. Корольов, Б. Київська більшовицька газета «Голос соціал-демократа» (1917 р.) // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту інозем. мов. – К., 1959. – Т. 4. – С. 120–126.

51. Кость, С. Західноукраїнська преса 1900 – поч. 50-х рр.: особливості функціонування, періодизація, структура // Зб. пр. кафедри укр. преси. – Л., 1995. – Вип. 1. – С. 72–78.

52. Кость, С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. – Л., 2002. – 215 с.

53. Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії української військової преси. – Львів: Світ, 1998.

54. Коцур, В. Партійно-радянська преса початку 20-х років // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 46–54.

55. Кравець, М. Селянські заворушення на Поділлі навесні і влітку 1918 р. // VIII Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1990. – С. 5–6.

56. Кравчук, О. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.) // Поділля у контексті української історії: матеріали Всеукр. наук. конф. (29–30 листоп. 2001 р.). – Вінниця, 2001. – С. 172–176.

57. Кривошея, Г. За землю, за волю: Українська військова журналістика у контексті історії. – К., 1998. – 131 с.

58. Крупський, І. Національно-патріотична журналістика України (друга пол. ХІХ – перша чв. ХХ ст.) – Л.: Світ, 1995. – 184 с.

59. Крупський, І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга пол. ХІХ – перша чв. ХХ ст.): автореф. дис. докт. істор. наук: 07.00.06 / НАН України; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 1996. – 29 с.

60. Кузеля, З. З культурного життя України. – Зальцведель, 1918. – 86 с.

61. Лизанчук, В. Навічно кайдани кували. – Л., 1994. – 276 с.

62. Лизанчук, В. О рідне слово, що без тебе я?! – К., 1990. – 259 с.

63. Лисий, А. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 200–202.

64. Лозовий, В. Місцеві органи влади УНР в Кам'янецьку добу Директорії (черв. – листоп. 1919 р.) // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1995. – С. 293–295.

65. Лукасевич, Л. Нарис історії української преси 1816–1930. – Варшава, 1938. – 216 с.

66. Малик, Я. Періодична преса про повстанський антибільшовицький рух в Україні 1919 р. // Українська періодика: історія і

сучасність: доп. та повідомл. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (22-23 груд. 1995 р.). – Л., 1995. – С. 161-165.

67. Масловський, М. Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.) // Тези доп. XII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (7 верес.1993 р.). – Вінниця, 1993. – С. 44.

68. Мацько, В. Друковане слово Поділля. – Хмельницький, 1998. – 32 с.

69. Миллер, И. Из истории Великой организации большевиков (1917) // Летопись революции. – 1926. – №34. – С. 94.

70. Мироненко, О. Боротьба за українську державність (березень 1917-квітень 1918 рр.) // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27/28. – С. 319-336.

71. Мукомела, О. Розстріляне слово: матеріали до енцикл. словника «Українська журналістика в іменах» / О. Мукомела, М. Романюк. – Л., 1995. – 80 с.

72. Нестеренко, В. Часописи УНР як джерело вивчення етнонаціональних процесів на Поділлі в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень – листопад 1919 р.) // Матеріали XI Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 2004. – С. 292-299.

73. Нечиталюк, М. Турботи істориків журналістики // Журналістика та перебудова: вісник Львівського ун-ту. – Л., 1990. – Вип. 16. – С. 64-69. – (Сер. «Журналістика»).

74. Окороков, А. Октябрь и крах русской буржуазной прессы. – М.: Мысль, 1970. – 280 с.

75. Павлюк, І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк: Твердиня, 2005. – 428 с.

76. Парубій, В. «Часописи Поділля» як джерело до вивчення історії культури краю // Тези доп. V Вінниц. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1987. – С. 15-16.

77. Пархітько, О. Одеська періодична преса періоду визвольних змагань: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

78. Періодичні видання Подільської губернії (1838-1917 рр.): покажч. / укл. Н. Сидоренко, О. Сидоренко, В. Фінклер та ін. – Л.; К., 1999. – 68 с.

79. Петлюра, С. Вибрані твори та документи / уклад. Л. Голота. – К.: Довіра, 1994. – 140 с.

80. Пілецький, М. Газети – цінне історичне джерело. – Наддністр. правда. – 1976. – 28 серп.

81. Премислер, І. До методології газет за 1917-1920 рр. // Журн. бібліотекознавства та бібліогр. – 1930. – № 4. – С. 60-61.

82. Преса України: газети 1917–1920 рр.: бібліогр. покажч. / Г. Рудий; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Хрещатик, 1997. – 59 с.
83. Преса України: газети 1917–1920 рр.: бібліогр. покажч. / Г. Рудий; НАН України; Ін-т історії України. – К.: Хрещатик, 1997. – 59 с.
84. Проблеми державотворення на сторінках урядової військової преси та її роль на завершальному етапі визвольних змагань (кінець 1919–1920 рр.) // Актуальні проблеми журналістики: зб. наук. пр. – Ужгород, 2001. – С. 257–259.
85. Пухова, Е. Большевистская печать Украины в 1917 г. (февр. – нояб. 1917 г.). – К., 1950. – 127 с.
86. Раковський, М. В боротьбі за владу Рад: (з історії більшовик. преси в Одесі в 1917 р.) // Пр. Одес. держ. ун-ту. – О., 1957. – Т. 147, вип. 2. – С. 219–234. – (Сер. «Суспільні науки»).
87. Революция на Украине: по мемуарах белых. – М., Л., 1930. – 91 с.
88. Реєнт, О. Павло Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2003. – 303 с.
89. Романюк, М. Українська преса Північної Буковини. – Л., 1996. – 194 с.
90. Рубан, В. Формування ленінських традицій української радянської преси (1917–1925 рр.). – К., 1971. – 128 с.
91. Рубльов, О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – 345 с.
92. Рудий, Г. Преса Української Держави 1918 р. – К., 1996. – 176 с.
93. Санцевич, А. Некоторые актуальные вопросы источниковедения истории КПСС // Вопросы, метод историко-партийной науки. – К., 1980. – 320 с.
94. Сарбей, В. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Укр. іст. журн. – 1967. – № 1. – С. 3–8.
95. Сегеда, С. І з Богом воскресне Україна. За матеріалами часопису українського війська «Стрілець» (1919) // Контакт. – 1997. – № 1. – С. 28–29.
96. Сербенська, О. Мова української преси: стан вивчення, проблеми, завдання // Зб. пр. Наук.-дослід. центру періодики. – Л., 1993. – Вип. 1. – С. 191–201.
97. Сидоренко, Н. Сповідування національного «я» // Він з когорти вождів: кращі конкурс. пр. про дореволюц. діяльність С. Петлюри. – К., 1994. – 297 с.
98. Ситало, А. Національно-визвольна війна українського народу 1917–1921 рр. в оцінці Д. Донцова // Львів. нац. ун-т ім.

І. Франка. Кафедра укр. преси: зб. пр. кафедри укр. преси / С. Кость. – Л., 1995. – С. 142–153.

99. Сіцінський, Ю. Друкарні та видання на Поділлі: (матеріали до історії). – Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – ДК 8790. – 198 с.

100. Скоропадський, П. Спогади (кінець 1917 – груд. 1918 рр.). – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.

101. Слободенюк, Р. Мистецтво прогнозування в народознавчій публіцистиці // Вісн. Київ. ун-ту. – К., 1995. – Вип. 25. – С. 60–65. – (Сер. «Журналістика»).

102. Солдатенко, В. Большевицкая пресса Украины в 1917–1918 гг.: ист.-библиогр. обзор. – К., 1979. – С. 13–17.

103. Солдатенко, В. Українська революція. історичний нарис: моногр. – К.: Либідь, 1999. – 684 с.

104. Соломатин, П. Роль большевицких газет Украины в борьбе за массы в период двоевластия // Сб. науч. работ кафедр обществ. наук вузов Харькова. – Х., 1957. – Вып. 2. – С. 63–94.

105. Сосновська, Т. Газетний фонд (1817–1923) ХДНБ ім. В. Короленка // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 5. – С. 18–20.

106. Станович, М. Як Петлюра закрив «Свободное слово» // Вінниччина. – 1992. – 12 верес.

107. Стопчак, М. Подільська преса – важливе джерело історії української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. доби Директорії УНР // Вінниччина: минуле і сьогодення: матеріали ХХ Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. (27–28 жовт. 2005 р.). – Вінниця, 2005. – С. 45–48.

108. Сурай, Ю. Большевицкая военная печать в борьбе партии за слом старой армии и создание вооруженных сил социалистической революции (март 1917 – март 1918 гг.). – О., 1979. – 270 с.

109. Суярко, Л. Осяяні «Искрой»... – К., 1967. – 183 с.

110. Гарнопольський, Л. Жовтень на Вінниччині: Історичний нарис /Л. Гарнопольський Л., С. Федулкін. – Вінниця, 1927. – 200 с.

111. Тернопільський, Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. – Джерзі Ситі, 1974. – 176 с.

112. Товбух, М. Перші часописи Поділля. З історії преси // Рад. життя. – 1977. – 26 трав.

113. Токарська, А. Українська преса початку ХХ століття в оцінках дослідників // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). – Л., 1993. – С. 41–43.

114. Удовиченко, О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. – К., Україна, 1995. – 198 с.

115. Українська журналістика в іменах: матеріали до енцикл. слов. – Л., 1994. – Вип. 1. – 460 с.
116. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра / заг. ред. В. Шкляра. – К., 1998. – Вип. 3. – 179 с.
117. Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – 420 с.
118. Українська Центральна Рада: док. і матеріали: в 2 т. / упоряд. В. Верстюк та ін. – К., 1996–1997. – 742 с.
119. Федоришин, П. Преса і українська державність 1917–1920 рр. – Т., 1996. – 186 с.
120. Федоришин, П. Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – К., 1996. – 18 с.
121. Федорченко, В. Преса більшовиків України в 1917 р. // Більшовики України у боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (берез. 1917 – лют. 1918 р.): зб. ст. – К., 1957. – С. 42–46.
122. Філонов, Л. Дай, Боже, пам'яті нащадкам! – Вінниця, 1995. – 32 с.
123. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1, з. 104. – Од. зб. 1523. – Л. 29–30.
124. Цьох, Й. Коммунистическая печать Западной Украины (1919–1939): автореф. дис. докт. ист. наук. – Л., 1967. – 24 с.
125. Червінський, Д. Газета «Український козак» про военні дії на Поділлі в 1919 р. // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 47.
126. Червона преса. – 1927. – № 3/4. – С. 61–66.
127. Чикаленко, Є. Спогади. – Л., 1926. – Ч. 3. – 140 с.
128. Щербак, А. Перші кроки: з історії рад. л-ри та преси на Україні (1917–1920 рр.). – 2-е вид. – К.: Дніпро, 1967. – 281 с.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ НА ПОДІЛЛІ В 1917-1920 рр.

2.1. Подільська преса: поступ української суспільної думки

1917-1920 рр. – період складний, суперечливий, несприятливий із огляду на міжнародну ситуацію, позначений фатальними помилками українських політиків [58, с. 78]. Однак, незважаючи на складну суспільно-політичну, соціально-економічну ситуацію, проблеми в різних сферах суспільного життя країни, українські уряди приділяли значну увагу видавничій справі, зокрема заснуванню та популяризації нових газет.

Серед найактивніших борців за національне відродження були представники української інтелігенції, причетні до рідного слова: письменники, журналісти, літературні критики, публіцисти, які добре розуміли суспільно-політичне значення преси. Національна журналістика, як зауважив Д. Дорошенко, сприяла «невпинному розвиткові українства в Росії» [39, с. 6]. Великого значення журналістиці надавав М. Грушевський. «Треба пам'ятати, – писав він, – що добрий белетрист чи публіцист громадянству не менш потрібний, ніж добрий бухгалтер чи інструктор молочарства, не кажучи вже, що його далеко тяжче справити собі, ніж сих» [21, с. 59]. І це слушно, адже певною мірою і завдяки функціонуванню української національно-патріотичної журналістики було підготовлено становлення української державності у ХХ ст. [76, с. 78].

Періодична преса різних політичних партій, національних союзів, громадських об'єднань була важливим чинником політичної боротьби за владу. Спостерігалася істотна різниця в позиціях щодо національного питання. Одні відстоювали автономію України у федеративній державі з обов'язковим збереженням статусу України як штату Росії, інші – повну державну самостійність України [24, с. 146]. При цьому зазначимо, що найбільшою інформативною насиченістю

відрізняється преса періоду Центральної Ради. Встановлення політичної цензури в добу гетьманщини відбилося на об'єктивності інформації з місць. Заходи з державного будівництва в період Директорії були вкрай обмежені через звуження соціальної бази самої Директорії та зменшення території, на яку ця влада поширювалась.

Складовою будівництва самостійної української держави була й зовнішня політика українських урядів. Газети відбивали надзвичайну складність у виробленні зовнішньополітичного курсу, що зумовлено геополітичним становищем України, яка була перехрестям, фокусом зіткнення інтересів різних суспільних сил: більшовицької Росії, країн Четвертого Союзу, країн Антанги, білогвардійського руху [24, с. 155]. Звичайно, газетні джерела не могли із належною повнотою відбивати всі заходи тих урядів, що їх знала Україна впродовж 1917-1920 рр. Проте саме преса розкривала позицію представників різних українських урядів, у ній відбито настрої широкого загалу з приводу тих чи інших зовнішньополітичних заходів.

Протягом перших років революції кількість україномовних пресових органів в Україні постійно збільшувалася. Її кількісний розвиток дослідив В. Ігнатієнко. Згідно з його підрахунками, у 1917 р. в Україні виходило 84 газети, в 1918 р. – 125, в 1919 р. – 154, в 1920 р. – 72 видання [51, с. 71].

У 1917 р. Лютнева революція та ліквідація самодержавства призвели до поживлення політичного життя [93, с. 394], а відтак не тільки в центрах, а на периферії з'являлися українські видання. Національно-патріотична періодика цієї доби стала різноманітною щодо напрямків і змісту. Раптове зменшення її розвитку, що настало в 1920 р., пояснювалося московською окупацією України. Більшовицька влада монополізувала всі видавничі засоби в своїх руках і почала видавали лише партійно-комуністичну пресу [90, с. 165].

Важливою ознакою, яка характеризує зміст газетної інформації, є ступінь її універсальності, тобто ареал поширення. Тут можна виділити загальноросійські газети, котрі розповсюджувалися на території України; загальнодержавні газети українських урядів та загально-

українських партій і організацій; губернські газети різного спрямування; повітові та інші місцеві видання.

Кількість місцевих газет значно перевищувала кількість загальнодержавних та губернських. Такі газети переважно містили відомості про конкретні факти місцевого життя, тобто служили базою джерельної інформації про перебіг подій, зміни в суспільному житті не лише в центрах, а й у «глибинці», і таким чином постачали відомості про суспільні відносини загалом в Україні і в окремих її регіонах. Місцева преса містила і свій неповторний матеріал, який відбивав ставлення громадськості, низових учасників руху до українізації армії на різних етапах революції. Ці ж джерела свідчили про те, що боротьба за збереження самостійності України була справді громадянською війною, яка торкалась найглибших інтересів та залучала широку громадськість.

Фактографічна інформація в місцевій пресі мала перевагу над інформацією в центральних газетах. Читачі були очевидцями того, що відображалось в газетах. Відтак забезпечувався своєрідний громадський контроль за достовірністю інформації. Безперечно, на висвітленні подій у місцевій пресі, на самому доборі фактів, тим більше на їх оцінці позначалася позиція редакції газети, її спрямованість, однак зазначена вище обставина примушувала видавців більше дбати про фактичну достовірність надрукованого.

Періодична преса Поділля доби національно-демократичної революції **за оперативністю і характером її інформації поділяється на три основних види:** газета, бюлетень і журнал. В основу цього поділу покладено насамперед матеріальну конструкцію видання: газета – це аркушеве видання (у вигляді одного чи кількох аркушів встановленого формату); бюлетень, згідно зі стандартом ДСТУ 3017 – 95, міг мати «...ознаки журнального або газетного видання»; а журнал – це зброшуроване видання, яке мало вигляд блоку скріплених у корінці аркушів встановленого формату. Серед цих періодичних видань найбільш важливе значення як джерело для історичних досліджень мають газети, основна функція яких – оперативно відобразити поточні події суспільного, наукового і культурного життя.

Підрахувати точну кількість газет, які виходили тоді, складно. Деякі існували тривалий період, деякі – тільки кілька тижнів. Як засвідчує Ю. Січинський, окремі часописи виходили один-два дні, бо рух був незвичайний [116, с. 30]. Крім того, окремі газети змінювали назву, хоча за змістом і складом редакторів залишались однаковими. Деякі видання взагалі не збереглися, від них залишилися лише згадки в різних джерелах.

Протягом 1917-1920 рр. на теренах Поділля державна влада змінювалася кілька разів, і це одразу впливало на характер часописів. Траплялося навіть, що в одній частині Поділля була одна влада, в другій – інша, відтак зв'язок навіть між сусідніми районами часто був неможливий. За таких умов становище газет було досить складним. Усі часописи підлягали контролю військової цензури, яка не була звичайною формальністю. При кожній новій державній владі на території Поділля місцеві часописи або переходили на інше місце, або взагалі припиняли існування чи перетворювалися у звичайні інформаційні листки. Так, газета «Народна воля», що виходила у 1917 р. в Києві, з 1919 р. почала друкуватися у Кам'янці-Подільському; «Робітничу газету», що було засновано у Києві 1917 р., в лютому 1919 р. перевели до Вінниці, потім – до Рівного, а від серпня того ж року – до Кам'янця-Подільського.

Незважаючи на складні умови, можна констатувати розквіт видавничої справи на Поділлі. Газети випускали не лише державні органи, партії, громадські організації, а й окремі громадяни. Крім того, чимало періодичних видань із Києва та Галичини переносилися до подільських містечок. Зокрема в Кам'янець-Подільській друкарні Свято-Троїцького братства виходили «Голос Подольской церкви» (1918 р., ред. – священники С. Козубовський, Н. Карпович, Й. Степанківський, Г. Мельницький), «Життя Поділля» – газета Подільського товариства «Просвіта» (1918 р., ред. – Л. Білецький, М. Грушевський, В. Січинський, А. Животко), «Поділля» – друкований орган Подільського губернського комісаріату (1918 р., ред. – Статкевич), «Новий шлях» і

«Трудовий шлях» (1919 р., ред. – Л. Білецький, викладачі Кам'янецького університету), «Українське слово» – часопис, що раніше виходив у Станіславі й Старокостянтиніві (1920 р.), «Наш шлях» (1920 р., ред. – І. Косенко, С. Шишковський) [1]. Особливої уваги заслуговує кооперативне видавництво «Дністер», придбане у Вінниці. Тут друкувалися «Подольская жизнь», «Трудова громада» і «Слово» (1919 р.). Вінницьке товариство «Просвіта» зуміло придбати друкарню і розпочати видання щоденної газети «Шлях» (1919 р.) [66, с. 5]. У Новій Ушиці діяла приватна друкарня Н. Полячка. У Проскурові директор приватної друкарні Г. Баран випускав газету «Земская мысль» [83, с. 9]. Були свої друкарні у Вінниці, Старокостянтиніві, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині. За підрахунками автора й окремих дослідників, за період національно-визвольних змагань на Поділлі існувало понад 118 місцевих газет. Найбільше їх припадало на 1919-1920 рр., коли у Кам'янці-Подільському протягом 1919 р. вийшло 37 видань, 1920 р. – 21; у Вінниці 1919 р. – 22 видання, 1920 р. – 22. Друкувати періодичні видання почали також у Проскурові, Гайсині, Літині, Тульчині, Жмеринці, Новій Ушиці, Бершаді, Ольгополі, Томашполі, Немирові, Липовці, Летичеві, Ямполі та Хмільнику.

Увесь різномірний масив періодичних видань дає змогу провести класифікацію газет за типоутворюючими ознаками [127, с. 14]. В основу класифікації подільської преси 1917–1920 рр. лягли розроблені типології І. Міляевича, О. Пархітька і Н. Сидоренко. Типоутворюючими критеріями вчені називають цільове і читацьке призначення та зміст видання, що враховано в цьому дослідженні. Основним є цільове і читацьке призначення часопису. Ця ознака найбільш універсально характеризує сутність видання, його призначення, визначає читацьку аудиторію, читацьку адресу, в ній безпосередньо відбивається мета видання, його завдання і програма. Аудиторна та тематична ознаки відіграють роль допоміжних, уточнювальних. Усю подільську газетну періодику 1917–1920 рр. можна поділити на такі типи за цільовим і читацьким призначенням.

1. **Офіційні періодичні видання**, їхнім основним призначенням було «регулярне ознайомлення споживачів інформації з новими керівними та офіційними документами, матеріалами нормативного чи директивного характеру, що публікувалися від імені державних органів влади та самоврядування, відомств, установ чи громадських організацій» [84, с. 25]. На Поділлі виходив 31 часопис цього типу;

2. **Суспільно-політичні періодичні видання**, які систематично висвітлювали поточні суспільні події, акцентували увагу читачів на найбільш актуальних явищах громадсько-політичного життя та їх аналізі. При вирішенні питання про віднесення періодичного видання до того чи іншого типу до уваги бралися його домінуючі характеристики. Наприклад, газета мала підзаголовок «суспільно-політична та літературно-художня», але її основне призначення – інформувати читачів про поточні події суспільного життя у губернії, Українській державі та за кордоном. Ця інформація становила понад 50% обсягу газети, тому її кваліфікуємо як суспільно-політичну, а не літературно-художню. Суспільно-політичні видання становили найбільш численну групу подільської преси – 49 назв, серед яких були газети різної періодичності та політичного спрямування.

Зважаючи на те, що тип суспільно-політичних часописів передбачає багатовекторність партійних і позапартійних поглядів, інтерпретацію інформації, ідейні розбіжності політичних сил із важливих проблем життєдіяльності українського суспільства, визначальною ознакою виступає ідейно-політична спрямованість видань. Це, в свою чергу, зумовило **поділ газет за такими основними групами:**

- національно-демократичні;
- безпартійні;
- видання правих і поміркованих напрямків;
- проросійські;
- більшовицькі.

3. **Фахові періодичні видання.** До цього типу потрібно віднести спеціалізовані, професійні, галузеві, професійно орієнтовані, виробничо-практичні газети, створені з метою

передачі професійних знань певного профілю, необхідних фахівцям у їхній практичній роботі. До фахових належали різні види газет за тематикою і цільовим та читацьким призначенням. У Подільській губернії видавалося 17 газет цього типу.

4. Військові часописи. Цей тип видань тривалий період радянські дослідники не виокремлювали як самостійний, а відносили до фахових. Пояснення тут одне: визнати, що в ті роки була започаткована українська військова преса – значить визнати і те, що тоді було започатковане українське військо як інститут захисту української держави. А це ніяк не входило в ідеологію радянської історичної науки, яка мала чітку спрямованість на встановлення своєї ідеології і на замовчування всього того, що суперечило, протистояло їй [61, с. 62].

Основним цільовим призначенням військових часописів було інформування військовиків про значущі події соціально-політичного характеру, допомога воякам в осмисленні складних процесів державотворення, віддзеркалення тих складних умов, у яких формувалась українська армія.

Отже, знаковими причинами виникнення військової преси були:

- утворення перших українських військових формувань у 1917 р.;
- нагальна потреба поширення ідеї самостійної держави серед військовиків;
- прагнення вояків знати про становище на фронті.

Протягом досліджуваного періоду на Поділлі виходило 18 військових газет.

5. Клерикальні видання. До цього типу газетної періодики, що сформувався на основі цільового призначення, передусім належали релігійні часописи. Їхня своєрідність зумовлена тим, що релігійна інформація функціонує в особливій сфері духовного життя. Ці періодичні видання віддзеркалювали духовні процеси, духовні потреби, духовну культуру, поширювали духовну освіту. Відтак цільовим призначенням клерикальної періодики було поширення релігійних знань і виховання читачів у дусі християнської моралі. У Подільській губернії видавалося 3 газети цього типу.

2.2. Особливості функціонування загально-української та місцевої періодики на Поділлі в добу Центральної Ради

Подільська періодика часів визвольних змагань є унікальним явищем, оскільки впливала на суспільну свідомість українців, формувала з етнічної маси сучасну європейську націю, яка стрімко входила в європейський політичний і культурний простір. Відтак вона є важливим документом епохи. Кожен редактор намагався створити сучасну модель щоденного українського часопису, який повинен був завоювати український інформаційний простір.

У 1917 р. в Україні існувала широка друкована база [18]. Тільки у березні-серпні видавалося більше 600 газет і журналів, із них 106 видань – у Києві [120, с. 17]. Досить розгалуженою була і регіональна преса – губернська, повітова, міська. І хоча ця продукція друкованого слова та «сума споживань його», на думку українських істориків, свідчили про «зростаючу грамотність народу та культурну освіченість його розвитку, а до певної міри і про наміри його діяльності», однак українській пресі доводилося виборювати своє місце в інформаційно-політичному полі, де домінували російські видання [114, с. 26].

До березня 1917 р. 85% від загальної кількості тодішніх газет виходили російською мовою. Ця ситуація була зумовлена наслідками мовної політики Російської імперії: привілейоване становище російського етносу виробило деформоване ставлення до національної самоідентифікації у представників недержавних націй [98, с. 7]. У подібній ситуації саме російські видання найповніше відбивали всі аспекти суспільного життя та репрезентували всі види преси.

Українці при всіх зусиллях навіть після Лютневої революції ледве спромоглися на видання неперіодичного «Вісника товариства «Просвіта» та на окремий невеликий український відділ у губернському тижневику «Народная жизнь» [31, с. 108]. Із такою «зброєю», як зазначав І. Мазепа, тяжко було конкурувати з впливами російських організацій та їхньої преси [72, с. 25]. Через ці обставини чимало заявлених українських часописів так і не вийшли у світ.

Через відсутність національно-патріотичної преси в Україні розповсюджувалися численні листівки різних організацій, де в популярній формі подавалися відомості про минуле України, русифікаторську політику царату, роз'яснювалася політична платформа партій, положення чи пропаганда якихось поглядів [101, с. 4]. Листівки мали певні переваги перед іншими формами друкованої агітації: випускати їх можна було оперативно, великими тиражами, оскільки процес виготовлення і друкування не викликав серйозних труднощів, був під силу навіть нечисленним групам, а охоплювати листівками можна було найширші верстви населення.

Із приходом до влади Центральної Ради можливості листівок використовувалися активно [65, с. 80]. Так, були видані листівки з універсалами УЦР, відозви з приводу дня Національного Фонду, листівки з біографіями членів Ради тощо. Голова Центральної Ради М. Грушевський зазначав, що «відновлення преси було пекучою потребою внутрішнього життя... Старанно її розбито і затоптано у Києві під час війни. Всі заходи коло утворення якогось українського органу не привели ні до чого. Треба було творити наново. «Ки(евская) мысль» проманіфестувала свою «прихильність» (до) укр(аїнського) слова, давши місце статті на укр(аїнській) мові... Ся скупенька маніфестація тим болючіше підчеркувала відсутність українських видань» [22, с. 139].

Українською мовою почали виходити «Вісті Київського виконавчого комітету» і «Київська земська газета». Україномовними стали багато повітових видань [86], але преси не вистачало, тому процес «усвідомлення українського громадянства про політичні завдання моменту йшов мляво» [20, с. 501]. Уже пізніше Центральна Рада отримала підтримку багатьох губернських та повітових газет, що набули державницької орієнтації. Оскільки преса відігравала важливу роль у житті суспільства, М. Грушевський акцентував увагу на заснуванні газети з чітким напрямом. Так народилася ідея відновлення старої української газети «Рада», але вже із зміненою назвою – «Нова Рада». Однак технічні і матеріальні труднощі затримували вихід видання [56, с. 52].

Першим загальноукраїнським часописом національно-демократичного напрямку, з яким ознайомилося населення Поділля в добу УЦР, стали «Вісті з Української Центральної Ради» від 19 березня 1917 р. Підтвердженням цьому можуть слугувати кілька номерів газети зі штампом «Немирів. Бібліотека княгині М. Щербатової», що нині зберігаються у фондах Вінницької обласної наукової універсальної бібліотеки ім. К. Тімірязєва. Серед головних завдань, які визначило керівництво редакції у своїй діяльності, було втілення в життя і роз'яснення громадськості революційних ідей, облаштування всіх сфер народного буття, а також розв'язання «українського питання... зокрема проблем національної автономії і федерації» [92, с. 63].

Із розвитком революційних подій усе гостріше відчувалася потреба в широкій мережі української преси, яка б не лише інформувала, а й висвітлювала українське життя, вказувала на шлях побудови самостійної України. Розпочалась диференціація українського громадянства, почали відживати, переходити на легальне становище різні політичні партії, гуртки. Одна українська газета не могла задовольнити читацький попит на всій Україні [65, с. 81]. За цих умов до рук подолян наприкінці березня 1917 р. потрапила давно очікувана «Нова Рада» (ред. – А. Ніковський). Через відсутність газетного паперу часопис друкувався на сірому обгортковому папері. Однак участь у роботі редакції М. Грушевського, С. Єфремова, С. Шелухіна, П. Христюка з перших номерів забезпечила газету читабельними матеріалами (Нова Рада. – 1917. – 25 берез.). Редакція роз'яснювала політику Центральної Ради, інформувала про її діяльність. Це був один із кращих загальнополітичних щоденників України. Загалом ідейно-тематичний напрям часопису можна визначити словами послання єпископа Никона до українців, у якому він закликав пам'ятати про те, що «ми понад усім і понад усе є українці, пройняті духом патріотизму і самостійності» (Нова Рада. – 1917. – 28 квіт.). Саме автономія і соціалізм були головним напрямом газети, який можна визначити як державотворчий.

У 1917 р., коли на політичну арену України вийшло чимало українських політичних партій, 30 березня у Києві за

редакцією В. Винниченка почав виходити другий щоденний часопис – центральний партійний орган Української соціал-демократичної робітничої партії «Робітнича газета». Редколегія видання пропагувала принципи демократії та свободи особистості, але намагалася переконати, що «перед українськими робітниками стоять свої, особливі завдання, передусім боротьба проти національного гніту. Для боротьби за ці вимоги українського робітника й існує українська соціал-демократія» (Робітнича газета. – 1917. – 4 квіт.).

Великий вплив на українців мала українська партія соціалістів-революціонерів, «устами якої говорило тоді українське селянство» [53, с. 92]. Інтереси партії чітко відображав офіційний орган УПСР – газета «Боротьба». Пріоритетною в часописі була селянська тематика та пропаганда ідеї встановлення в Україні федеративно-демократичної республіки з соціалістичним ладом, для цього вона закликала «єднати увесь трудовий народ» (Боротьба. – 1917. – 3 трав.).

Наймасовішим українським тижневиком, що поширювався на території Поділля, була газета Центрального комітету Української селянської спілки «Народна воля», яка видавалася з 4 травня 1917 р. з метою пропагування серед громадськості національної ідеї автономії України в складі Російської федерації [26, с. 27], бо, як зазначалось у статті «Чи потрібна трудовому народові самостійна Україна», «ми не хочемо одірватися од Росії» (Народна воля. – 1917. – 23 черв.). Думка про «єдність» із російським народом простежувалася в редакційній статті «Самостійність чи автономія», автори якої висловлювали впевненість у тому, що автономність у складі оновленої Росії не позбавить український народ прав (Народна воля. – 1917. – 14 черв.). «Народна воля» виходила 200-тисячним тиражем і, як згадував її редактор М. Ковалевський, «витіснила з українського ринку майже всі популярні російські видання, навіть такі, які, віддаючи данину часу, частину статей друкували українською» [54, с. 235]. Завдяки зусиллям та підтримці редакторів, відомих селянських діячів, письменників видання стало головною

трибуною народної думки, голосом правди трудового люду на селі і на фронті (Народна воля. – 1919. – 14 січ.).

На сторінках часопису знаходимо достатньо інформації про життя Поділля. Тут повідомлялося про організаційне зібрання Вінницьких соціал-революціонерів, на якому присутні обговорили програму діяльності партії, обрали комітет, делегатів на Всеукраїнський з'їзд та Подільський з'їзд селянських, робітничих й солдатських депутатів; скликання Спілкою подільських українців [8, с. 28] губернського з'їзду, у якому взяли участь понад 400 представників різних партій та організацій. Учасники зібрання обрали Подільську губернську народну раду й ухвалили рішення про заснування відповідних повітових структур, селянських спілок та товариств «Просвіта» (Народна воля. – 1917. – 22 черв.). Повідомлялося про висловлення прихильності Центральній Раді селянами і робітниками с. Янів, які масово відсвяткували день Національного Фонду (Народна воля. – 1917. – 31 трав.); про раду т-ва «Просвіта» і 220 учителів Брацлавського повіту, віче громадян с. Яланець та Іванківського волосного зібрання 13-ти сіл Липовецького повіту, на якому УЦР визнали єдиною законодавчою установою в Україні тощо (Народна воля. – 1917. – 12 лип.) .

До загальноукраїнських суспільно-політичних часописів, що поширювалися на Поділлі й порушували актуальні проблеми, належали також «Бюлетень» – орган Київського губернського комітету партії соціалістів-революціонерів, «Соціаліст-революціонер» (Київ); «Вісник Генерального секретаріату УНР», «Вісник Українського Військового генерального комітету» – газети УЦР та її уряду, видання організацій національних меншин тощо. Якщо зважити на те, що всі політичні партії стояли на платформі Центральної Ради, то зрозуміло, що тією чи іншою мірою Рада координувала їх роботу, подаючи у всі часописи важливі офіційні документи чи матеріали, що роз'яснювали поточний момент [133, арк. 15].

Ідею федеративної демократичної республіки і автономії України висвітлювали українські безпартійні газети. Серед них такі видання, як «Київська земська газета», «Последние новости»

(Київ), «Українське слово» (Одеса), «Рідний край» (Гадяч), «Чигиринські вісті» та ін.

Поряд із національно-демократичними газетами названого періоду починають виділятися газети національно-радикального напрямку, в яких відстоювалися ідеї самостійності України, утворення незалежної держави, виходу з Росії. До них належали «Самостійна Україна» (орган УНП) і «Самостійник» (орган УПСС).

До газет фахового типу, які могли потрапити до читача в Подільському регіоні належать видання селянських, кооперативних спілок: «Селянська спілка» (Полтава), «Трудовая Волинь» (Житомир), «Селянська думка» (Тараша), «Наша праця» (орган Української поштово-телеграфної спілки, Київ) та ін. Ці часописи поширювали національно-демократичні засади державотворення, відбивали ідею автономії України у складі Російської федерації.

До цього ж типу варто віднести видання товариств «Просвіта», які підтримували загалом національно-державну політику Центральної Ради. Це «Наш голос» (Київ), «Свободный голос» (Умань), «Наше слово» (Черкаси), «Наш голос» (Одеса) і «Вісті Українського Православного Церковного Собору».

На Поділлі розповсюджувалася й велика кількість російських газет різних політичних партій, організацій та союзів – від більшовицьких до монархічних. Серед них «Крестьянский союз» (орган Катеринославського губернського комітету Всеросійського селянського союзу), «Крестьянин и рабочий» (Одеса), «Рабочая борьба» (Катеринослав) та десятки інших центральних, губернських і повітових газет.

Умови виходу газет істотно впливали на їхній зміст, на можливість відображення в них настроїв і поглядів різних соціальних верств. Зникнення зі шпальт матеріалів, які вміщувалися в газетах за інших умов, закриття окремих видань переконливо свідчило про політичну і суспільну ситуацію в Україні [126, с. 249].

Розкриваючи тему суспільно-політичного становища на Поділлі, варто зауважити, 1917 року в регіоні діяли організації загальноросійських партій, які спрямовували свою діяльність проти українського руху. Після Лютневої

революції, що усунула з політичної арени царський абсолютизм, посилювався національний рух, на чолі якого стояли українські соціал-демократи, есери та соціал-федералісти. Поряд із цим помітну роль у боротьбі за впливи на маси стали відігравати більшовики, які становили найрадикальнішу опозицію політичним силам, визначали демократичне спрямування революційного процесу. Аби вдало вести змагання за лідерство в управлінні губернією, свою роботу партійні формування розпочали з налагодження системи власних друкованих органів. Переважна більшість періодичних видань були російськомовними.

У 1917 р. в Подільській губернії продовжували видаватися «Подольския губернския ведомости» (Кам'янець-Подільський). Цей часопис було створено ще в часи Російської імперії для інформування чиновників державних та земських установ про нові керівні та регламентуючі документи, що функціонували у сфері світського життя губернії. З'явилися й нові періодичні видання: «Вестник Каменец-Подольского Исполнительного Комитета» (ред. – М. Альтер; Кам'янець-Подільський); «Вестник Литинского Уездного Исполнительного Комитета» (ред. російського відділу – А. Дмитрієв; ред. українського відділу – Д. Лебединець; Літин), «Вісти Кам'янецького повітового ісполнительного комітета» (ред. – В. Злотчанський; Кам'янець-Подільський); «Известия Подольского губернского исполкома» (ред. – С. Наталюк; Вінниця); «Известия Подольской окружной комиссии по делам о выборах в Учредительное собрание», з №29 газета виходила під назвою «Вісти Подільської Окружної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР» (ред. – П. Самулевич, М. Романов, В. Дудич, Ю. Богацький; Вінниця); «Известия Винницкой городской Думы» (ред. – М. Литвицький, Е. Радбиль, Б. Черняк; Вінниця); «Липовецькі вісти» – видання Липовецького повітового земства (до 21 серпня 1917 р. виходило російською мовою під назвою «Липовецкия известия») розповсюджувалося безкоштовно урядовим, громадським інституціям, народним учителям, земським і міським гласним

(ред. – А. Рахманова; Липовець). Зазначені часописи можна віднести до типу офіційних періодичних видань. Із відродженням українського національного руху на Поділлі з'являється 7 україномовних видань: два – у Вінниці, по одному в Кам'янці-Подільському та Липовці, три – в Ольгополі [7, с. 139].

Таким чином, у масовій пресі Поділля почав формуватися власний тип суспільно-політичних часописів – партійних та позапартійних. Незважаючи на багатовекторність, далеко не завжди витриману чіткість політичних поглядів видавців, спробуємо зробити класифікацію газет за ідейно-політичними напрямками. Ідейно-політичний напрям відбиває ідейні розбіжності політичних сил у питанні статусу країни, державного устрою, внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема економічної та соціальної, військового будівництва та інших проблем життєдіяльності українського суспільства [26, с. 25].

Газети різних ідейно-політичних напрямів висвітлювали різні події в певному, вигідному для себе світлі. Якщо, наприклад, більшовицькі та кадетські газети звинувачували в безладі, погромах серед мирного населення українське військо, то газети націонал-демократичного напрямку, наводили факти погромів загонами червоноармійців, які були спрямовані проти інтелігенції, робітників, соціалістів, євреїв (Селянська думка. – 1917. – 22 груд.). Тож за ідейно-політичною спрямованістю можемо виділити такі основні групи:

- видання національно-демократичного напрямку;
- позапартійні газети;
- видання правих і поміркованих напрямків;
- проросійські газети.

Серед національно-демократичних видань, що виходили на Поділлі в добу Центральної Ради й протягом певного часу відбивали на своїх сторінках ідею автономії України, актуальністю порушуваних проблем, а також впливом на маси виділялися губернські, міські та повітові газети. Одним із перших демократичних часописів Поділля доби національно-визвольних змагань була вінницька

газета «Свободный голос», що почала виходити з 15 березня 1917 р. До складу редакційного комітету входили: А. Баранов, М. Литвицький, М. Ренненкампф, В. Сведерський, міський комісар І. Лозінський; з № 6 – член виконкому РРСД М. Шухад; пізніше газету редагували Д. Маркович, Є. Радбиль, О. Кричинський, міський голова І. Олтаржевський.

Головним завданням своєї діяльності, як визначило керівництво редакції, було «втілення в життя і роз'яснення громадськості революційних ідей, облаштування всіх сфер народного буття, широке висвітлення подій та об'єктивна інформація про перші кроки Тимчасового уряду» (Свободный голос. – 1917. – 15 март.).

Навіть у складних суспільно-політичних умовах редакційному комітету вдавалося закладати певний фундамент для розвитку в провінції патріотичної журналістики, об'єктивно висвітлювати всі події внутрішнього та зовнішнього життя, виборювати своє місце в інформаційному полі, відкриваючи можливість реалізації ідеї створення самостійної Української держави.

До газет національно-демократичного напрямку можна також віднести видання «Вільне слово» (ред. – В. Петровський; Ольгопіль).

Серед масової україномовної періодики важливе місце займав соціально-політичний та кооперативно-економічний часопис «Подільська воля», перший номер якого вийшов 5 травня 1917 р. (Народна воля. – 1917. – 29 трав.). Усі матеріали видання були перейняті ідеями національного самовизначення України. Журналісти розуміли, що в боротьбі за становлення української національної ідеї першочерговими є проблеми формування національної свідомості, української культури та школи.

Серед позапартійних губернських, повітових та місцевих газет, що висвітлювали ідею федеративної демократичної республіки були такі видання: «Винницький листок» (ред. – В. Райхер; Вінниця); «Народні бажання» – орган Ольгопільського відділу Союзу подільських українців (ред. – Д. Зосіматю, з №3 – «Гурток українців»; Ольгопіль);

«Однoднeвнoй Гaйсинскoй листoк Свoбoды» (ред. – Н. Ванштейн; Гaйсин). Усі виручені від реалізації газети кошти спрямовувались на користь родин жертв революції; «Свoбoднaя мьсль» («Земские Известия») – щoдeннa пoлітичнa і літературнa гaзeтa Прoскурівськoгo Зeмствa (ред. – В. Лірник-Анaстаснeвич; Прoскурів).

Вaртo зaуважити, щo пoчинaючo з 1917 р. з пoлeя публіцистики мaйжe пoвнiстю зникли видaння пpaвix і пoмiрковaних нaпpямкiв. Щoпpaвдa пpoдoвжують вихoдити «Пoдoлянин» – щoдeннa, пoлітичнa, гpoмaдськa і сiльськoгoспoдaрськa гaзeтa рaди Пoдiльськoгo сoюзoу рoсiйських нaцioнaлістiв. Дoдaтoк – «Пoдoлянин. Тeлeгрaммy» (ред. – Л. Нaтaлюк; Кaм'янeць-Пoдiльський). Oрган Вiнницькoї мiськoї дyми «Югo-Зaпaдний кpай» з 15 бeрeзня 1917 р. з'явився пiд нaзвoю «Свoбoдний гoлoс» (ред.: М. Oвoдoв, М. Стaмepoв, І. Лoзiнський; Вiнниця). Із рoсiйськoмoвних гaзeт вихoдив «Евpeйский сoциaліст» – пeрeдвибopний листoк Вiнницькoгo кoмитeту Oб'єднaнoї Сoцiaлістичнoї Рoбiтничoї пapтiї (Вiнниця).

У пeрioд Цeнтpaльнoї Рaди рoзпoчaлaся й дифeрeнцiaцiя пpeси зa пpизнaчeнням, з'явилися фaхoвi видaння для рoбiтникiв, чaсoписи для сeлян, літepaтурнo-нaукoвi тa мистeцькi жyрнaли, гyмopистичнi й пpoфeсiйнi чaсoписи [31, с. 122]. Дo гaзeт фaхoвoгo типy нaлeжaли: «Гoлoс зeмли» – oрган Кoмитeту рaди сeлянських дeпутaтiв – сoлдaтiв Пiвдeннo-Зaхiднoгo фpoнтy (рeдaгувaв зa дoрyчeнням Кoмитeту пiдпopучик Синoдський; Вiнниця); «Пepший кpoк» – мiсячний oрган сeмiнaристiв Киiвськoї шкiльнoї oкpyги (тoдi Пoдiлля нaлeжaлo дo Киiвськoї нaвчaльнoї oкpyги. – В. Г., рeд. – Я. Нeчитaлюк; Oльгoпiль); «Сeлo» – дoдaтoк дo жyрнaлу «Экoнoмичeскaя жизнь Пoдoлии» (вiдпoв. рeд. – П. Aлeкcaндрoв; Вiнниця). Тип вiйськoвих чaсoписiв пpeдстaвляв oрган Пpocвiтничькoї кoмiсiї Aрмiйськoгo кoмитeту 8-oї aрмiї «Извeстия Aрмeйскoгo кoмитeтa 8-й aрмiи» (Mогилiв-Пoдiльський).

Нe зaлишaлaся пoзa тeндeнцiєю зaгaльнoї пoлітизaцiї пpeси й тoгoчaснa клepикaльнa пepioдикa. Зi змiнoю пpiopитeтiв y свiдoмoстi тoгoчaснoгo сyспiльствa, кoли нa пepший плaн вистyпилa пoлітичнa бopотьбa, пoчaли з'являтися нe тiлькi нoвi

релігійні видання, але їй продовжували функціонувати, зазнавши певної трансформації, дореволюційні часописи. Цей напрямок презентований газетою «Православная Подолия» – щотижневим виданням Кам'янець-Подільського Свято-Троїцького Братства (ред.: В. Соколовський, протоієрей Є. Сіцинський; Кам'янець-Подільський).

Отже, багатий на події 1917 р. виявився щедрим на появу нових періодичних видань, але процес народження нової преси тільки починався. Нестабільність політичної ситуації в регіоні затримувала розвиток подільської періодики, яка наполегливо торувала шлях до читачів.

Свою діяльністю місцева преса утверджувала серед населення краю необхідність перетворення України в автономію, залучала всіх національно свідомих громадян до визвольних змагань за здобуття державної самостійності. Читач знаходив у матеріалах преси не вказівки, а нові думки, які допомагали йому самостійно визначити позицію, знайти правильне рішення. Вагомість публікацій української журналістики полягала в компетентному формуванні громадської думки. Систематичне й цілеспрямоване збільшення публіцистичних матеріалів, що містили соціально-політичну інформацію, було однією з характерних тенденцій розвитку преси, визначало певною мірою її діяльність.

У свою чергу, місцеві періодичні видання також популяризували завдання державної влади, підтримували Центральну Раду, на яскравих фактах розповідали про її мету, інформували про діяльність, виконували важливу соціальну функцію. Друковані органи розгорнули роботу з вивчення історичного минулого народу, його традицій, побуту, пропагували кращі зразки українського письменства, самобутності українства і його культури.

Дослідник доби Центральної Ради Т. Гунчак, характеризує цей період, зазначає: «Українська революція набирала справжньої масовості. Застрашений і переслідуваний російським урядом народ нарешті випростав свою згорблену спину» [28].

2.3. Організаційні основи діяльності республіканських та регіональних часописів у період Української гетьманської держави

У березні 1918 р., коли на боротьбу з більшовиками Центральна Рада запросила Січових Стрільців та німецько-австрійські війська, зі сторінок українських часописів відчувалося поступове розчарування політикою Ради, яка «привела німців хоча й для боротьби проти осоружних більшовиків, однак не за гарні очі дипломатів» (Робітничка газета. – 1918. – 24 берез.). Незважаючи на те, що Українська Республіка була проголошена незалежною, одержала міжнародне визнання, мала власну територію і власний уряд, у країні зростали анархічні настрої, хаос, безробіття, поширювалася відверта агітація проти діяльності УЦР. На вимоги національно свідомих українців «проявити твердість» – ліквідувати неприхильну до держави пресу, приймати до урядових структур лише лояльних Україні людей, заборонити антидержавну агітацію – ніяких змін не відбувалося [31, с. 148].

Не було задоволене політикою Центральної Ради і німецько-австрійське командування, якому в умовах хаосу було важко організувати збір необхідних продуктів для своєї країни. 18 березня 1918 р. командування німецьких військ видало директиву, згідно з якою військові командири могли видавати накази щодо охорони спокою в краї та безпеки німецьких вояків й організувати їх виконання [38, с. 11]. Головним пунктом директиви була вимога збільшити площу весняних посівів. Ще одним кроком, що був спрямований на обмеження прав української влади та черговою спробою до зміни лояльнішого до себе уряду, став указ головнокомандувача німецького війська фельдмаршала Айхгорна [103, с. 73]. Згідно з цим документом, майбутній урожай хліба повинен був належати тим, хто засіє землю, а відтак німці зобов'язувалися купувати його за відповідними цінами. Вказувалося також, що селяни повинні допомагати поміщикам, і застерігалось, що той, хто візьме землі більше,

ніж спроможний її обробляти, буде суворо покараний. Видання цього указу засвідчило, що німецьке командування остаточно переходило на позицію окупанта України. Проти таких дій загарбників, виходячи із рішень Центральної Ради, рішуче виступили українські часописи. «Нова Рада», «Боротьба», «Робітнича газета» – органи провідних українських політичних партій – радили бойкотувати накази командування окупаційних військ.

У середині квітня 1918 р. німецька Головна Квартира почала готуватися до перевороту в Києві. Німецька військова влада цілковито ігнорувала розпорядження українського уряду і видані Центральною Радою закони [54, с. 483]. У ніч з 23 на 24 квітня 1918 р. начальник штабу німецької експедиції в Україні скликав у Києві таємну нараду для вироблення подальшої політичної лінії щодо Центральної Ради.

Учасники наради зішлись на тому, що співпраця з соціалістично налаштованою Центральною Радою неможлива, і сформулювали низку вимог, які грубо порушували державний суверенітет України. Німці також вели переговори з лідерами Української Народної Громади та представниками хліборобів-державників щодо усунення Центральної Ради і зустрічалися із генерал-лейтенантом колишньої царської армії, нащадком давнього шляхетського роду П. Скоропадським, якого планували «посадити на трон». За спогадами самого П. Скоропадського, на цій зустрічі німці висунули умови: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих Зборів, відновлення права приватної власності на землю, усунення від влади земельних комітетів та всіх «непевних елементів», покриття Україною витрат, необхідних для утримання на її території німецьких та австро-угорських військ [117]. Тільки за таких обставин вони погоджувалися підтримати майбутній український уряд.

29 квітня 1918 р. з волі німецьких окупантів у Києві був скликаний Хліборобський конгрес, за участю 6432 делегатів від заможних селян-власників із восьми губерній України.

Учасники зібрання одностайно висловилися за встановлення в Україні влади у формі історичного Гетьманату, обрали П. Скоропадського Гетьманом України й оголосили про розпуск Центральної Ради, яка «стала зайвим баластом для військових політиків кайзерівської Німеччини, бо плуталася в ногах зі своїм демократизмом» [125, с. 140]. Німецьким інтервентам «дужою рукою треба було забезпечити спокійне господарювання українських «хліборобів», а УЦР своєю «лівою ідеологією» їх відлякувала» [113, с. 86].

Із перших днів свого правління П. Скоропадський, вдаючись до суворих заходів, приступив до виконання даного зобов'язання щодо охорони порядку і законності в Українській державі, зміцнення авторитету влади. Гетьманат втрутився у сферу діяльності преси, намагаючись прямими та опосередкованими методами впливати на періодичні видання з метою контролю змісту матеріалів. Розпочалося переслідування демократичної преси, скорочення кількості друкованих органів. Гетьман негайно припинив вихід соціалістичних газет [68, с. 66].

Для контролю за діяльністю друкованих органів було створено Бюро преси при МВС України. Бюро розробило перелік питань, обговорення яких у пресі не допускалося. Введення таких обмежень надало владним структурам право застосовувати санкції до газет та їх співробітників. На цій підставі було закрито ряд видань, а їх керівники потрапили під арешт. Так, в останній день квітня 1918 р. «ватага офіцерів-німців з'явилася в друкарні, де готувався до виходу в світ черговий номер «Нової Ради», пред'явивши співробітникові редакції ордер на закриття газети і заборону її випуску» (Нова Рада. – 1918. – 9 трав.). Подібного удару зазнала «Народна воля», у приміщенні редакції якої розташувалися військові, а газета змушена була припинити свою діяльність і переїхати з Києва до іншого місця (Народна воля. – 1918. – 11 трав.).

Із перших днів гетьманщини газети засвітили голими плямами, на яких стояв напис: «Стаття... сконфіскована цензурою» [102, с. 126]. Потерпали від впливу цензури й такі

провідні часописи, як «Боротьба», «Робітничча газета», «Відродження», «Село» [30, с. 67]... Майже на кожній сторінці траплялися повідомлення про вилучення певної кількості рядків або ж виднілися просто білі плями, без жодних пояснень. Було закрито низку більшовицьких та есерівських газет: «Мысль», «Земля і воля» в Харкові; «Наш луч» в Катеринославі та ін. Аналогічна доля спіткала також чимало місцевих газет [39, с. 98].

Введення попередньої цензури мало подвійний характер: окрім української влади, право піддавати цензурі українську пресу надавалося також німецькій та австро-угорській військовій адміністрації (Відродження. – 1918. – 30 квіт.). Внаслідок цього багато органів преси, в основному більшовицьких, перейшли на нелегальне становище. Терор окупантів і репресії місцевої влади примушували десятки газет закриватись, а тисячі людей – залишати Україну і шукати притулку в Росії [41, с. 7].

На початку липня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ розробило програму державного контролю за періодичними виданнями. Для загального нагляду за творами друку було створено Центральне управління і місцеві комітети в справах друку. Керівництво управління уклало перелік питань, обговорення яких заборонялося в пресі, зокрема особисте життя та державна політика гетьмана, критика діяльності уряду, неперевірена інформація про зміну його складу, діяльність німецьких та австро-угорських військ на території України тощо. Не дозволялося також публікувати у будь-якій формі заклики до повалення тогочасного ладу, страйків, національної ворожнечі, відомості про політичні обшуки та арешти. До редакцій газет, які порушували ці вимоги, застосовувалися санкції (Народне діло. – 1918. – 18 лип.).

У гетьманську добу діяла військова цензура (Нова Рада. – 1918. – 2 верес.), яка повинна була контролювати те, щоб у пресу не потрапляли військові таємниці, приймалися документи, метою яких була заборона розповсюдження нелояльних до уряду видань [96, с. 124]. Наприклад, у наказі по 92-ій німецькій дивізії від 1 липня 1918 р.

зазначалося: «Проти керівників та осіб, які розповсюджують руйнівні прокламації та шкідливі описові твори... буде застосовуватися смертна кара» [123, с. 80].

За повідомленнями губернських старост, досить жорсткий контроль за пресою було встановлено у Києві, Одесі, Вінниці, Мелітополі. Незважаючи на це, багато видавців все ж надсилали до Управління в справах друку заявки про видання нових газет у столиці та містах України. Більшість із них мали видавати російською мовою. «Російська преса на Україні за останній час зростає з небувалим розмахом, – відзначала «Нова Рада», що відновилась після нетривалого закриття. – З'являються не обивательські газети, а часописи з певним напрямком: демократичні, буржуазні, консервативно-монархічні. Російська преса налічує до 70% всієї преси на Україні, що нічим з Україною не зв'язана, і навіть виключає існування окремої культури, незалежної від руської (Нова Рада. – 1918. – 3 верес.).

Українських видавців обурювало, що російські газети, які не відчували на собі жодних утисків цензури, не виступали в оборону своїх «братів». «Російська преса на Україні бачить, що український народ, який становить понад 80% населення України, став безправною меншістю, в лиці його представництва і його партій відсунуто зовсім од влади в державі, а владу в державі захопили за допомогою чужих штиків національної меншості... – відзначала газета «Самостійник». – Чому ж мовчить московська преса? Очевидно, тому, що стараються для них, для московської колонізації на Україні. Ми ж цілий рік дерли горло про забезпечення прав національних меншостей в Україні, давали їм гроші на школи... Коли ж нас спіткало національне нещастя – вони глухі...» (Самостійник. – 1918. – 4 лип.).

Російські газети «Новости дня», «Свободная мысль», «Зрители», «Наши дни» та ін., які вийшли у світ за гетьманського урядування, були вороже налаштовані до українського руху (Відродження. – 1918. – 24 верес.). Зрештою, навіть українські видання перекладалися російською. Як свідчить опублікована у «Газеті Гадяцького земства» стаття «З кого глузують росіяни?», такі російські видання, як «Новое

время», «Русское слово», «Речь», «Биржевые ведомости», «Киевская мысль», «Киевлянин» «несамовито плондрують політику нових українських урядів» (Газета Гадяцького земства. – 1918. – 6 лип.). Українська преса потерпала від нового курсу політики гетьмана: до революції 1917 р. у кожному газетному кіоску Києва кількість українських газет переважала над московськими, а «тепер навпаки: в масі російських газет українські майже непримітні» (Дніпро. – 1918. – 9 трав.).

Попри те, що в Україні стрімко зростала чисельність російськомовних часописів, гетьманська цензура проявилася в забороні ввозити в Україну безпосередньо російські газети, друкувати в українській пресі окремі рішення чи заяви російського уряду тощо [23, с. 40]. Так, німецьке командування, яке перебувало в Києві (серпень 1918 р.), в записці з грифом «цілком таємно» звернулося до МВС українського уряду з проханням не допускати на територію України великоруські газети, бо «в них відбивались факти, які не відповідали дійсності, що заважало установленню спокою і нормального життя в Україні» [128, арк. 86-87].

На сторінках газетної періодики віддзеркалювалися прагнення до розширення сфери українського друкованого слова, підвищення ролі преси в розв'язанні політичних, економічних, соціальних, культурних завдань суспільного життя. Закономірним було широке висвітлення у часописах Всеукраїнського з'їзду головних редакторів періодичних видань [107, с. 274], який відбувся у Києві в червні 1918 р. І хоча з'їзд іменувався Всеукраїнським, на ньому, за свідченням української преси, «заправляли великоросійські шовіністи» (Відродження. – 1918. – 6 черв.), які при розгляді питання щодо діяльності Українського Телеграфного Агентства вимагали, щоб воно розсилало свої бюлетені «на русском языке» (Вільне життя. – 1918. – 12 черв.). Однак українським журналістам усе ж вдалося акцентувати увагу на нестерпних умовах, в яких перебувала українська преса. Було прийнято резолюцію, в якій з'ясовувалася низка тез про свободу і законну охорону преси, і ці положення мали б згодом увійти до майбутньої Конституції України. Вирішено також створити комітет

захисту свободи друку [31, с. 158]. Однак усі заходи, розроблені цим комітетом, залишилися лише на папері.

21 вересня 1918 р. було прийнято постанову командира 4-го корпусу гетьманського війська про правила перегляду періодичних видань. Вона значно обмежувала свободу друкованого слова в Україні [130, арк. 1, 2]. Запровадження таких правил надавало право владним структурам вживати суворих санкцій щодо редакцій газет та їхніх працівників.

Незважаючи на жорстку цензуру, закриття багатьох часописів у період Української держави гетьмана П. Скоропадського все ж помітно зростає кількість українських друкованих видань суспільно-політичного типу національно-радикального напрямку. В Україні тоді видавалося близько сотні таких газет [23, с. 29]. Зокрема, на території Подільської губернії поширювалися видання уряду П. Скоропадського та окремих українських партій і організацій, а також загальноукраїнські газети «Самостійник» (орган ЦК УПСС), «Самостійна Україна» (орган УНП), «Наша думка» (Київ) та ін. Політику уряду в створенні незалежної держави підтримували багато губернських та повітових видань, про що свідчать часописи з інших регіонів України: «Робітничча газета», «Народна воля», «Відродження», «Дніпро», «Трибуна» (Київ), «Український голос» (Тернопіль), «Вільне життя» (Одеса), «Громадянин» (Житомир) та ін.

Однією з важливих функцій преси гетьманської доби було відображення діяльності різних гілок державної влади. Найбільш повну й об'єктивну інформацію з цього питання містять такі офіційні періодичні видання: «Державний вісник», «Вісник Ради Народних Міністрів», «Вісник УНР» та ін. На їхніх сторінках публікувалися матеріали, що висвітлювали процес становлення органів державної влади, армії, міністерств і відомств апарату державного управління. У цих виданнях були розділи «Накази і розпорядження», «Розпорядження про призначення та увільнення». Деколи публікації в газетах слугували прямими розпорядженнями вищих органів влади нижчим. Зокрема, газета «Вісник Ради Народних Міністрів», опублікувала закони про поділ України на землі, громадянство

УНР, грошову одиницю та цілу низку інших законодавчих актів, що характеризували процес становлення незалежної держави.

Відображали часописи і процес українізації, який мав сприяти консолідації української нації. Газета «Державний вісник» друкувала законодавчі акти та розпорядження кабінету міністрів, які були прийняті протягом всього періоду існування УНР і тим самим сприяла встановленню законності та правопорядку.

У цілому легальна преса гетьманської доби відстоювала ідею державності у формі самостійності України [24, с. 150]. Газетні публікації висвітлювали ідею свободи і рівності всіх народів України, невизнання класової влади – чи то буржуазної, чи то робітничої. Характерна позиція в цьому плані «Газети Зіньківського повітового земства», яка заявляла: «Російська держава не хотіла признати за українським народом ніяких прав на вільний розвиток. Народ наш був у російській державі найтемніший. Треба мати свою власну державу, це все одно, що своя власна хата. Повинна бути тільки самостійна Українська Держава» (Газета Зіньківського повітового Земства. – 1918. – 27 лип.). А в резолюції V конгресу УСДРП підкреслювалось, що необхідно «проводити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, спрямованим проти української революції» (Наша справа (Катеринослав). – 1918. – 25 жовт.).

Водночас газети, захищаючи ідею національної державності, повідомляли про негативний вплив на політику уряду П. Скоропадського з боку російських кадетів, меншовиків, монархістів та представників окупаційних військ.

Оточений міністрами та урядовцями з шовіністичних російських кіл, П. Скоропадський усе більше схилявся до реставрації Російської імперії, до складу якої мала б увійти Україна, і 14 листопада 1918 р. проголосив «Грамоту гетьмана» – про злуку України з Московщиною в єдину Російську державу [17, с. 112]. Про ці події писали українські газети, відверто називаючи гетьмана національним зрадником (Козак (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 12 черв.).

На сторінках української преси широко висвітлювався процес створення та діяльності Українського Національного Союзу, який став оплотом у боротьбі проти гетьманщини і створив умови для приходу в Україну нової влади – влади Директорії. Матеріали газет приводили до висновку, що у провідних українських партіях боротьба за самостійність пов'язувалась із боротьбою за встановлення в Україні демократичного ладу.

Серед видань більшовицького напрямку, які нелегально випускались у період гетьманщини і підтримували програму та політику більшовиків Росії щодо формування національно-державного устрою [4, с. 248], на Поділлі розповсюджувалися газети «Коммунист» (Одеса), «Киевский коммунист», «Рабочий и крестьянин» (Чернігів), «Молот» (Полтава) та ін.

Більшовицька преса оцінила київський переворот 1918 р. як монархічний, а гетьмана – як ставленика Німеччини. Так, у газеті «Молот» із приводу відсутності єдності українських соціалістів писалося: «Там, де недавно соціалісти співали «Марсельезу», вже звучить – Боже, царя храни» (Молот. – 1918. – 5 трав.). У матеріалах більшовицької преси, що подавала в основному рішення партійних з'їздів, простежувалося ставлення до державного статусу України, яке передусім не відзначалося ні стійкістю, ні принциповістю, а залежало від обставин, насамперед від військових успіхів чи невдач радянської Росії, від реального перебігу національно-визвольного руху українського народу.

До типу фахових видань доцільно віднести пресу селянських спілок, «Просвіт» та інших громадських організацій, що об'єднували прибічників різних ідейно-політичних поглядів. Окремі часописи приділяли значну увагу розвитку національно-економічної системи, а тому друкували статті, які висвітлювали діяльність банківської системи, кооперативних спілок, сільськогосподарських підприємств. До рук подільських читачів могли потрапити «Слово» (Київ), «Молода Україна» (Одеса), «Народна думка» (Прилуки), «Україна» (Сквира) та інші.

Серед селянських газет особливо популярними були «Селянське слово», «Провесінь», «Народна справа», «Наше

село», «Село» (Народна воля. – 1919. – 14 січ.) та ін. «Селянське слово» почало виходити в Києві з перших днів гетьманщини аж до дня відомої грамоти про федерацію, коли гетьман відверто зрадив принципам самостійності України і перейшов до послуг А. Денікіна і Ю. Долгорукова. Часопис видавався коштом «Товариства поширення народної культури» і своїм напрямом нагадував програму партії хліборобів-демократів.

«Провесінь» – тижнева селянська газета, яка виходила протягом 1918 р. в Лохвиці й, окрім передруків з київської «Народної справи» та одеського «Нашого села», більше нічого не мала. Її редактор А. Худоба чільне місце в газеті відводив власним поемам, які для селянства не мали ніякого значення та ваги. Зовсім іншою була «Народна думка», що виходила двічі на тиждень в Прилуках і була закрита гетьманською владою. Вона видавалася приватною особою, але за своїм змістом була дійсно селянською, оскільки правдиво висвітлювала потреби сучасного села і влучно реагувала на політичні події.

Серед тижневиків першість належала «Народній справі» – громадському, економічному, літературному, сільськогосподарському та кооперативному часопису, який видавався коштом Київської губерніяльної народної управи замість «Газеты Киевского губернского земства». Наскільки попередня газета була мертво-офіційна, настільки «Народна справа» стала живою й цікавою. Тижневик здобув широку популярність у всій Україні і став незмінним супутником сільських читалень і бібліотек. Подібним до «Народної справи» був одеський тижневик «Наше село», який почав виходити у червні 1918 р. за кошти товариства «Селянська самоосвіта».

Загалом у 1918 р., за твердженням В. Ігнатієнка, в Україні видавалося 125 нових українських часописів [51, с. 69]. Однак цю цифру нині перевірити неможливо, оскільки автор не міг врахувати всі видання. Підрахувати точно кількість української періодики газетного типу, яка тоді поширювалася на Поділлі, складно, адже за майже столітню історію дочекатися сучасних дослідників вдалося небагатьом національно-демократичним виданням. У більшості випадків збереглися лише їхні назви та короткі відомості про їхню діяльність.

Ще на початку 1918 р. в умовах громадянської війни та інтервенції, хаосу й безладдя широкого розвитку на всій території України набула губернська преса, яка перейшла на позиції Центральної Ради [23, с. 36], стала носієм інформації про конкретні факти місцевого життя, перебіг подій, суспільних стосунків та їх відмінностей не лише у центрі, але й у глибинці.

Під час зміни суспільно-політичного устрою в Україні, в умовах іноземної експансії місцеві газети намагалися заповнити інформаційний вакуум. У публікаціях розкривалися реалістичні картини тогочасної дійсності, звучали сміливі виступи на захист демократії, пропагувалася ідея самостійності Української Республіки, відстоювалися права народу на незалежне державотворення.

Офіційні відомості про те, що влада в Україні перейшла до рук П. Скоропадського подоляни отримали 13 травня 1918 р. Через місцеву пресу повідомлялося, що «гетьман усієї України, котрий визнаний німецьким та австро-угорським військовим командуванням, виявив готовність у випадку потреби підтримувати цю владу озброєною силою і суворо карати за неслухняність цієї влади у повнім єднанні з українською адміністрацією» (Поділля. – 1918. – 15 трав.).

На Поділлі до цієї звістки поставились неоднозначно, зокрема газета «Поділля» повідомляла, що губернський комісар Кам'янця-Подільського Дудич надіслав у всі повіти телеграми, щоб їхні представники з'їхались для обговорення питання про гетьманський переворот та винесення резолюції проти влади гетьмана (Поділля. – 1918. – 22 трав.). Проте австро-угорські війська, які були розміщені на території губернії, не допустили з'їзду [140, с. 114].

Діяльність нового уряду розпочалась із проголошення «Грамоти до всього Українського народу» та «Законів про тимчасовий устрій України», підписаних гетьманом та отаманом (головою) Ради Міністрів М. Устимовичем. Із текстом грамоти жителів краю ознайомила газета «Подільські губернські відомості» (Подільські губернські відомості. – 1918. – 8 черв.).

Як уже зазначалося, гетьманський переворот негативно позначився на розвиткові української преси: уряд запровадив цензуру, а терор окупантів і репресії місцевої влади змусили десятки часописів закриватись [41, с. 7]. За наказом міністра внутрішніх справ гетьманського уряду «до особливого розпорядження» було припинено видання низки центральних та регіональних газет [30, с. 67]. Прикметно, що поряд з цим хвиля заборон Гетьманату практично не торкнулася подільських часописів. Вони продовжували функціонувати, ставши розгалуженим інформаційно наповненим джерелом.

Провінційна преса оперативно інформувала про події в місті, повіті, губернії, регулярно відбивала факти політичного, соціально-економічного й культурного життя [26, с. 22]. Загалом на Поділлі, за підрахунками П. Зленка, у 1918 р. побачили світ 11 нових газет [50, с. 119]. Згідно з розподілом часописів, який підготував М. Білінський, йдеться про 27 видань [7, с. 139].

Тип офіційних періодичних видань у 1918 р. був представлений газетами «Земля» – вісником Подільського губерніального земельного комітету (ред.: С. Айзенберг, Б. Багинський, Л. Лозевич, В. Чередєєв; Вінниця); «Подільські губерніальні відомості» (ред.: з №53 – М. Статкевич, з №71 – М. Цигольник; Кам'янець-Подільський); «Поділля» – вісник Подільського губерніального комісаріату (ред. – М. Статкевич; Кам'янець-Подільський); «Республіканські вісті» – видання Вінницької філії Національного Союзу (Вінниця).

Періодика Поділля газетного виду завдяки постійним змінам влади розвивалася нерівномірно, а переважна більшість видань була недовговічною. Короткочасність існування часописів позначалася на їхньому якісному рівні: видання не встигали сформувавши навколо себе оптимальний за своїм творчим потенціалом колектив журналістів, виробити чітку редакційну політику, збагатити жанрову палітру.

Незважаючи на складні політичні умови, зросла кількість суспільно-політичних видань, які можна згрупувати за такими напрямками:

– національно-демократичні часописи;

- *позапартійна українська періодика;*
- *більшовицька преса.*

У період австро-німецької окупації українська громада Поділля усвідомлювала, що боротьба за державність є насамперед боротьбою за національну ідею. Серед масової демократичної преси другого періоду важливе місце посідали видання, які сприяли пробудженню національної самосвідомості українства. На їхніх сторінках, що відзначалися різноманітністю тематичної і жанрової палітри, позитивно оцінювалася політика П. Скоропадського, підтримувалися ті заходи Гетьманату, які стосувалися самостійницької ідеї державності України, а також захисту інтересів української нації.

Із губернської та повітової національно-демократичної періодики можна почерпнути відомості про хід вироблення та реалізації концепції формування Української Держави: створення міцної дієздатної влади в Україні; залучення до уряду і влади на місцях представників українських центристських і лівоцентристських партій; завершення формування регулярної української армії; утвердження нового економічного ладу в Україні, основою якого мали стати непорушність приватної власності та вільне підприємництво; проведення аграрної реформи, яка передбачала утворення міцного середнього класу селян-власників та вирішення проблем малоземельних селян; стабілізація фінансово-кредитної системи тощо.

Цінними є матеріали преси, які дозволяють простежити реалізацію таких заходів нової влади, як реформа місцевих адміністрацій, за якою замість губернських та повітових комісарів введено посади старост [60, с. 173]; ліквідація поділу України на землі й відновлення поділу країни на губернії та повіти [19, с. 183]; створення інституту комендантства; контроль за ситуацією, що склалася в губернії через випадки масового мародерства, грабежів винокурень, спиртових та цукрових заводів, вбивств, самовільних захоплень селянами поміщицьких земель, знищення лісів, телеграфного зв'язку; заборона зберігати та носити вогнепальну зброю (Поділля. - 1918. - 15

черв.); встановлення військового стану (Поділля. – 1918. – 19 черв.) тощо.

Важливою темою для обговорення і цілеспрямованих дискусій у подільській пресі стало розвінчування справжніх намірів російських шовіністичних партій стосовно української автономії, небезпечної загрози з боку більшовиків, що почали закладати на теренах краю різні московські організації. Починаючи з жовтня 1918 р., у часописах переважали матеріали, присвячені розгляду селянського життя, що пов'язано з ускладненням політичної ситуації.

Подільська інтелігенція на шпальтах періодики активно захищала і пропагувала українську мову й культуру, зразки української поезії, виступала за розвиток рідної школи й націоналізацію освіти.

До часописів національно-демократичного напрямку віднесемо 9 подільських видань: «*Метелик*» – українську демократичну газету (ред. – К. Вегера; Кам'янець-Подільський); «*Нове слово*» – щоденну політично-літературну газету (Вінниця); «*Подольскую мысль*» – орган прогресивно-демократичної думки (ред.: П. Виржиковський, з № 20 – Х. Крукер, з № 26 – П. Виржиковський, з №82 – М. Кіпичиницер; Кам'янець-Подільський); «*Подольский вестник*» – щоденну політичну, суспільно-економічну газету, видання Спілки інтелігентних трудівників Могилів-Подільського (ред. – В. Тер-Овакімянц; Могилів-Подільський); «*Жизнь Подолши*» – щоденну політичну, суспільно-економічну, торгово-промисловою газету, яка була продовженням «*Подольского вестника*» (ред.: протоієрей В. Ясинський; з № 16 – тимч. вик. обов. ред. підполковник А. Сиркс; з №15 – ред. М. Романов; Могилів-Подільський); «*Подольский край*» – політично-суспільно-літературну газету (ред.: Ш. Фукс, з № 226 до № 230 – тимч. ред. М. Гольдельман; Кам'янець-Подільський), до якої видавався додаток «*Телеграммы Подольского края*».

Позапартійна українська періодика гетьманської доби, що також розпочала свою пропагандистську діяльність на Поділлі, користувалася значною популярністю серед населення краю. Інформаційний обсяг видань був досить різноманітним. На сторінках газет домінували аналітичні

матеріали соціально-демократичного звучання. Передові статті присвячувались найактуальнішим темам, які хвилювали населення краю: іноземній окупації, виборам до органів місцевого самоврядування, земельній і грошовій реформам, продовольчому становищу, посиленню дисципліни на виробництві, змінам у галузі культури й освіти тощо. Значне місце на шпальтах позапартійних газет займала місцева хроніка з об'єктивною оцінкою поточних подій. Із різних за жанрами, тематикою і проблематикою матеріалів, читачі могли простежити динаміку революційної боротьби, оцінити значущість тодішніх подій і переконатися в достовірності наведених фактів.

Українську газетну періодику позапартійного напрямку, що виходила на Поділлі у 1918 р. презентують такі видання, як «*Наш день*» – щоденний інформаційний часопис (ред. – Г. Мантула; Могилів-Подільський); «*Подольская мысль*» – щоденна політична, суспільно-економічна, безпартійна газета (ред. – Г. Мантула; Могилів-Подільський); «*Промінь*» – інформаційна газета (редагував вид. комітет: Шапіро, Попенкер; Балта); «*Слово Подолиш*» – щоденний часопис Вінницького видавничого товариства «на вірі» (ред. – А. Баранов; з №89 – тимч. ред. П. Ренненкампф; з №107 – Г. Мантула; Вінниця).

Українська національна інтелігенція, яка виношувала ідею автономності віками, так зраділа можливості творити її і говорити про це, що випустила з уваги інший бік справи – практичний та економічний, який привабив би звичайного українця, далекого від національних ідеалів. Це можна назвати першою причиною невдалого фіналу виступу національного елемента. Тим паче, коли врахувати думку М. Міхновського про «сповільнений» національний розвиток еліти («У нас на Україні націоналізм дуже запізнився: наша нація, виключаючи небагатьох переважно з інтелігенції, – не національна» [85, с. 159]), що було другою причиною. А третьою став природний український страх виступити проти, як писав Д. Донцов: «Ми приймаємо чуже володарне «знаю» тому, що нам страшно виробити своє, що ми воліємо зостатися з нашою «красою», лишивши чужинцям їх силу» [37, с. 196]. Саме

такими упущеннями в діяльності тодішнього українського уряду скористалися головні супротивники молодій самостійній державі – більшовики, пообіцявши простому народові, придушеному століттями визиску все, про що він мріяв, – землю і владу.

Знаючи вразливі місця гетьманської влади, прибічники майбутніх соціалістичних перетворень формували власні політичні організації й активно поширювали революційну пропаганду серед військових частин України та простого населення. На місцях інтенсивно створювалися спеціальні газети; цьому процесу, як засвідчили історики, «партія надавала особливої уваги», адже розгортання друкованої пропаганди було організоване так, щоб охопити якомога ширші маси [52, с. 5].

На Поділлі головним завданням більшовицької преси було поширення інформації проти націоналістичних сил, ведення боротьби за встановлення радянської влади. Перші комуністичні видання, через які губернський комітет більшовиків здійснював керівництво масами, озброювали робітничий клас і селянство власним конкретним планом боротьби за звільнення краю від німецько-австрійських окупантів, денікінських і петлюрівських формувань, висвітлювали всі питання, які виникали в ході подій. Серед заснованих більшовиками видань була газета «Набат» – орган Вінницької Ради Робітничих і Солдатських депутатів. – Видання виконавчого комітету СРСД м. Вінниці (ред. комітет: Л. Слуцький та ін.).

Із перших же номерів газета почала друкувати ленінські декрети, питання радянського будівництва. Часопис також розповідав про робітничий контроль над підприємствами і банками, про націоналізацію готелів, про те, що на багатієв міста накладено контрибуцію в розмірі 75 тисяч карбованців, яка буде використана для потреб органів радянської влади (Набат. – 1918. – 26 січ.). Вона повідомляла про організацію в місті загону червоної гвардії для боротьби з контрреволюцією, систематично інформувала про заходи органів влади, спрямовані на поліпшення міського господарства. Вийшло 13 номерів цієї газети.

Більшовицька преса 1918 р. представлена також часописом «*Известия Каменец-Подольского Совета Рабочих и Солдатских депутатов*» – виданням культурно-просвітницької секції (Кам'янець-Подільський). У період окупації більшовики Вінниці заявили про себе і випуском кількох друкованих листівок. В одній із них писалося: «Робітники, солдати, селяни! Ви не допустите, щоб від вашого імені укладався союз з розбійниками австро-німецького капіталу...» [27]. Ця листівка перегукувалася з відозвою до всіх трудящих республіки, яку випустили наприкінці лютого 1918 р. ЦВК і Народний Секретаріат України. У Державному архіві Вінницької області зберігається також низка рукописних листівок.

Тип фахових видань на Поділлі представлений двома галузями: освітянською та кооперативною.

Поява освітянської преси пояснюється тим, що тодішня українська влада глибоко розуміла вагу й значення освіти в житті народу і з самого початку свого існування прагнула створити відповідні державні структури, які сприяли б розвитку й поширенню освіти. Гетьман П. Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти, а не руйнації того, що вже існувало. Державні органи, особливо Міністерство народної освіти і мистецтва, за Гетьманату були орієнтовані на впровадження викладання українською мовою в усіх існуючих початкових школах, підготовку кадрів нових українських учителів, відкриття нових шкіл [106, с. 93].

Вагомий внесок у розвиток національної освіти зробила періодика, розповідаючи про внутрішнє життя школи. Зокрема, у місцевій пресі, яку представляли переважно журнальні видання, постійно подавалися рубрики «Наші школи», «До українізації початкових шкіл», «Шкільні підручники», де публікувалися урядові документи, матеріали про відкриття нових шкіл, запровадження українознавства в усіх школах, забезпечення їх учителями.

Першим подільським часописом, який висвітлював освітню тематику стало видання «*Воля*» – орган Ольгопільської повітової Шкільної ради (Ольгопіль).

Окреме місце посідає одноденна газета «Свято Поділля», присвячена відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету (видання Подільського українського товариства «Просвіта»; Кам'янець-Подільський). Прибуток від продажу цієї газети поступив на користь незаможних студентів-українців.

«Свято Поділля» можна віднести до категорії інформаційних бюлетенів, що досить детально подає історію заснування першого на Поділлі вищого навчального закладу, в ній вміщено біографії професора І. Огієнка – першого ректора Кам'янецького університету і деяких інших професорів, статті про освіту тощо.

Після негативного впливу більшовиків, які певний час перебували при владі в Україні та керувалися у своїй політиці безвідмовним правилом «грабуї награбоване», на Поділлі зберегла свої сили кооперація [44, с. 22]. Про її діяльність у цей період згадує один із документів: «Коли жодна влада не в силі була встановити на місцях порядок, захистити державне майно від грабування, наш Подільський Союзбанк, на чолі із добродієм Відибідою, взяв у свої руки охорону державного військового майна, зібрав і зберіг його на мільйони і зараз передає представникам державної влади» [34, арк. 159].

Із приходом на Поділля гетьманського правління розпочався розвиток і місцевої кооперативної преси. У композиційному плані кооперативні видання були майже однаковими. Як правило, номер починався з передової статті, за нею йшла низка проблемних публікацій. Значне місце відводилося звітам, які повідомляли про кооперативні з'їзди або збори осередків, завершувався номер замітками та кореспонденціями. Важливою рисою кооперативної преси була її аполітичність. Кооперативні часописи починали боротьбу лише за умов відкритого порушення прав кооперативів, що дозволяло їм існувати за різних режимів.

Подільську кооперативну пресу 1918 р. представляли 2 видання: «Вільне слово» – щотижнева кооперативна газета

(Ольгопіль) і «Вісти Вінницького Союзу Споживчих Товариств» (Вінниця), які друкувалися нерегулярно з дозволу цензури.

У 1918 р. певний період виходили видання «Голос Подольської Церкви» (додаток «Братское слово») – орган Подільського духовенства і мирян (ред. комітет: Н. Карпович, свящ. І. Степановський, свящ. Г. Мельницький; Кам'янець-Подільський). Клерикальний за своїм спрямуванням орган, зміст якого характеризують такі статті: «Бог в природі», «Обязанности каждого христианина», «Об отделении церкви от государства» тощо.

У досліджувану добу вперше на Поділлі до читачів потрапляли часописи польською мовою: «*Życie Polskie*», «*Przegląd rolniczy*». Про напрямок цих газет важко сказати щось певне: їх пощастило віднайти тільки по одному екземпляру.

Отже, у 1918 р. українська преса загалом переживала не найкращі часи. Закриття видань, сувора цензура, тиск російськомовної періодики, зниження тиражів – такі зміни сталися в її діяльності за часів Гетьманату. Усе це негативно позначилося на змісті видань, формуванні їхнього ідейно-тематичного наповнення.

Поряд із негативними тенденціями, що проявлялися в ставленні уряду П. Скоропадського до загальноукраїнських часописів, період Гетьманату був сприятливим для розвитку нової преси Поділля. Зокрема, плідно, хоч і не зовсім рівномірно, здійснювався розвиток україномовної періодики. Незалежно від типу, проблемно-тематичною домінантою всіх україномовних газет залишалася боротьба за утвердження національної ідеї, за згуртування та громадську активність українства подільського регіону.

Нові умови сприяли також появі політично нейтральної та галузевої преси. Подільська періодика була хоч і не єдиним, проте визначальним фактором консолідації українства навколо державницьких ідеалів, найефективнішим засобом впливу на народні маси, які «в друкованому слові, в світлі розумової свідомості шукали вияснення, зміцнення, узаконення своїх вибухлих настроїв» [11, с. 79].

2.4. Розбудова центральної та крайової преси в часи Директорії УНР

Гетьманська влада, утвердившись в Україні, не отримала масового опору, як і не отримала вона масової підтримки з боку селян ні на початковому етапі, при встановленні режиму, ні на кінцевому, при перевороті Директорії. Невдала політика уряду та його представників на місцях зумовила неприйняття П. Скоропадського. Співпраця з недавніми ворогами – Австро-Угорщиною та Німеччиною, які ввели війська на територію країни і утримувалися фактично коштом селян – не могла призвести до довготривалого перебування при владі гетьмана [19, с. 185].

З ініціативи УНС був створений революційний штаб, який готував збройне повстання. Цей штаб отримав назву Директорія. Військовим керівником антигетьманського руху було призначено С. Петлюру [99, с. 21]. У середині листопада 1918 р. Директорія оприлюднила Декларацію, в якій закликала український народ до боротьби проти «поміщицько-бюрократичної реакції», за відновлення вільної, демократичної України. Водночас побачив світ Універсал С. Петлюри, де головнокомандувач збройних сил оголосив, що очолюваний ним рух ставить за мету ліквідацію ладу, запровадженого гетьманом, і «тієї нагайки, на котру він спирався до останнього моменту» (Вісник УНР. – 1919. – 24 січ.). У Декларації й Універсалі відбилися інтереси і прагнення найширших кіл робітників і селян, що й забезпечило цим документам масову підтримку.

14 грудня 1918 р. кабінет міністрів П. Скоропадського офіційно передав усю владу в Україні Директорії [103, с. 103].

Процес становлення системи республіканської преси розпочався відразу після проголошення антигетьманського повстання. Цю періодику можна вважати урядовою лише формально, бо Директорія тільки розпочала державотворчу діяльність.

Українській журналістиці тоді відводилася особлива місія – «стати джерелом первинних знань з усіх сфер суспільного буття для складання якомога об'єктивнішої, живої історії» [97, с. 3], а газетам – бути трансформованим інстинктом самозбереження нації, реальною потребою, що тамуватиме інформаційну спрагу громадян.

Друковане слово виконувало завдання, яке, за визначенням С. Петлюри, – «...повинно зберегти традиції воєнної боротьби за державність... й передати їх для вжитку своєму народові, щоб у нових його змаганнях вибороти і охоронити власну державу» [100, с. 54].

Після перемоги повстання верховна влада почала проводити роботу щодо поширення інформації серед населення, законодавчо визначивши пріоритети цього напрямку державницької діяльності, затвердивши структуру та склад органів, які її проводили [111, с. 148]. 30 грудня 1918 р. Директорія УНР ухвалила Закон про Управління друку та інформації, поклавши на нього завдання – інформувати народні маси України про незалежно-державні інтереси УНР, а також захищати ці інтереси перед закордонною громадською думкою [134, арк. 2]. Керівник управління О. Назарук згадував, що з самого початку великий обсяг роботи, відсутність кваліфікованих, зацікавлених в її результатах осіб породжували хаос, невизначеність [89, с. 88], які не могли не вплинути на ефективність діяльності інформаційної служби. Такий стан справ зумовив реорганізацію Управління друку в Міністерство преси і пропаганди, що мало завданням допомогти розвитку української літератури та національної преси. Директорія асигнувала на початок видавничої справи 30 млн. крб. [115, с. 160].

Зважаючи на зростаючу роль газетної інформації в заповненні інформаційного простору, Міністерство акцентувало свою діяльність на організації роботи української преси, прагнуло посилити її конкурентоспроможність з російськими виданнями, яких виходило в Україні значно більше [51, с. 71].

Газети, що сповідували принцип «единой и неделимой России» і виступали проти самостійності України («Киевская мысль», «Наша Родина»), були закриті, а натомість відкриті нові російські й українські газети – «Киевское эхо», «Україна» та ін. При відкритті нових російськомовних газет обов'язковою вимогою була подача на їх шпальтах третини матеріалу українською мовою (Последние новости. – 1919. – 2 янв.). Видання виходили тільки з письмового дозволу О. Назарука, мали реєструватися в штабі осадного корпусу і проходити попередню цензуру (Последние новости. – 1919. – 1 янв.).

У період правління Директорії, коли в Україні тривало загострення соціальних конфліктів, збільшилась кількість друкованих видань різних ідейно-політичних напрямів. Радикальною щодо державного устрою була преса уряду Директорії та інших українських організацій. До них належали офіційні часописи «Вісник УНР», «Вісник Державних Законів для всіх земель УНР», «Вісник Державного секретаря військових справ» (Київ) та ін. [23, с. 38]. Зокрема, «Вісник УНР» прагнув поширювати правдиву інформацію про діяльність державних органів влади, всі важливі накази, розпорядження і звернення до населення УНР, вести відповідно спрямовану пропаганду української ідеї в масах. Водночас «Вісник Державних Законів для всіх земель УНР» намагався знайомити з усіма новими державними законами. На шпальтах «Вісника УНР» друкувалися найважливіші публікації, присвячені найгострішим аспектам життя відродженої республіки.

У 1919 р. до населення Поділля потрапляло багато регіональних видань, які чітко підтримували політику Директорії: «Вільна Україна» (Рівне), «Вісник Волинського губернського комісара Директорії УНР», «Громадянин» (Житомир), «Українська думка» (Козятин) та ін.

Серед проблем, пов'язаних із завоюванням Україною своєї самостійності, надзвичайно важливе місце посідало створення власних збройних сил. І в цьому разі історичним джерелом є періодична преса, особливо газети. Саме вони містять той неповторний матеріал, який відбиває ставлення

громадськості, низових учасників руху до українізації армії, а також свідчать про те, що боротьба за збереження самостійності України була справді громадською війною, яка торкалась найглибших інтересів та залучала у свою орбіту найширші маси.

За публікаціями у військових часописах 1919-1920 рр. простежується, як події в Росії відбивалися на формуванні української військової думки, як розвивався український рух у російській армії, процес створення українських військових з'єднань, життя вояків. Особливий інтерес становлять матеріали тодішніх центральних газет «*Військового вісника*», «*Вісника Українського Військового Генерального Комітету*», «*Української ставки*» (Київ), «*Стрільця*», «*Стрілецького шляху*», «*Вільної України*» (Тернопіль), «*Бюлетеня штабу республіканських військ на Катеринославщині*» (Катеринослав), які закликали воїнів «перед своїм Українським народом боронити свій рідний край – Україну, добувати їй самостійність, добувати своєму народу землю і саму найщирішу волю» (Вільна Україна. – 1919. – 16 квіт.).

На завершальному етапі визвольних змагань (осінь 1919 – літо 1920 рр.) найважливішими військовими виданнями стали часописи «*Україна*», «*Наша правда*», вісник культурно-просвітнього відділу дієвої армії УНР «*Козацька думка*».

Окрім центральних органів, на Поділлі знаходили свого читача ціла низка військових часописів, що видавалися окремими військовими частинами та підрозділами, які дислокувалися на теренах краю. Це «*Залізний стрілець*» (газета 3-ої дивізії), «*Вільна думка*» (Південно-Західний фронт), «*Бюлетень Філії Інформаційного бюро армії УНР при X Дієвому корпусі*». Основна тематика газет – хроніка військових дій, перебіг подій в Україні, міжнародні новини, військові будні.

Аналіз визвольних змагань упродовж осені 1919 – літа 1920 рр. свідчить про те, що влада так і не змогла опанувати ситуації, що склалася в країні, а це негативно позначилося на боєздатності військ та ефективності військової інформаційної служби.

Низка газет, які виходили в період Директорії, підтримувала «білий рух» генерала А. Денікіна, виступала за

відродження «єдиної невідомої» Росії. Головні з них – «Киевское эхо», «Полтавский день», «Южный край», «Новая Россия», «Народное дело» (Харків), «Лохвицкое слово» та багато інших. Газета «Полтавский день» писала: «2 ноября 1919 г. необходимо считать началом освобождения и возрождения всей России... всё на нужды Добровольческой армии» (Полтавський день. – 1919. – 2 листоп.).

Преса була одним із засобів, завдяки якому здійснювали ідейно-політичну обробку населення України більшовики. 10 січня 1919 р. у зайнятому більшовицькими військами Харкові було створено Всеукраїнське видавництво, яке об'єднало партійні і військові видання України. Була націоналізована поліграфічна промисловість. Таким чином, більшовики сконцентрували у своїх руках практично всю видавничу базу.

1919 року в Україні виходило 338 більшовицьких газет, що становило дві третини загальної кількості періодичних видань. 1920 року у зв'язку з різкою нестачею паперу їх чисельність скоротилася до 260 [75, с. 82]. В архівах зберігаються документи, які свідчать, що кількість періодичних видань більшовиків різко змінювалася. Наприклад, М. Скрипник на початку березня 1919 р. зазначав: «Видаємо 8 чи 10 партійних, і крім того, 20 – а то й більше радянських газет» [118, с. 90]. Х. Раковський 15 липня 1920 р. доповідав у ЦК РКП (б) про кількість більшовицьких видань в Україні, підкресливши, що в республіці «видається 115 партійних щотижневих і щоденних газет загальною кількістю 178 тис. екз. в день» [110, арк. 18].

До подільських читачів потрапляли спеціальні газети для селян: «Селянська біднота» (Харків), «Селянська правда» (Катеринослав), «Робітнича і селянська правда» (Луцьк), а також друковані органи ЦК КП (б) У, більшовицьких комітетів та організацій на місцях – «Більшовик» (орган ЦК КП (б) У), «Одесский коммунист» (Одеса), «Киевский коммунист» (Київ), «Вольнский коммунист» (Житомир) і т.п.; преса уряду радянської України – «Известия ВУЦВК»; видання Ради Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів – «Известия» (Київ).

Із березня 1920 р. на території Поділля поширювалися видання для сільської молоді, зокрема, газета ЦК КП (б) У «Молоде село», яку друкували на сторінках органу ЦК КП (б) У «Селянська біднота».

До більшовицької ідеологічної атаки на подільське населення була залучена військова преса. Серед військових видань, що поширювалися в регіоні, відомі «Красная Армия» – орган наркомату військових справ України, «Красное знамя» – орган реввійськради 13-ї армії, «Украинская беднота» – селянська газета політвідділу 12 армії.

Більшовики активно поширювали на Поділлі значну кількість пропагандистських листівок, плакатів, брошур тощо. Іноземними мовами у вказаний період в Україні видавалося близько 30 газет закордонних інтернаціоналістів [104, с. 113].

До окремої групи треба віднести газети Союзу анархістів: «Голос Махновця», «Хліб і воля» (Харків), «Путь к свободе» (Катеринослав, Олександрівськ), «Анархіст-Повстанець» (Полтава). У своїй політичній програмі анархісти взагалі не порушували питання державності. Виступаючи проти будь-якої влади, вони на перше місце висували власне розуміння суспільно-політичного устрою.

У контексті створення інформаційного простору в Україні однією з важливих постала проблема контролю за діяльністю друкованих органів. За Директорії була розроблена і розіслана для цензорів інструкція щодо контролювання діяльності періодичних видань, за якою заборонялася агітація проти української самостійності, а також критика трудівників (Наша справа. – 1919. – 7 січ.). Важливість існування цензури «доки не будуть закріплені здобутки революції» неодноразово підкреслювали лідери Директорії (Нова Рада. – 1919. – 2 січ.). Було створено і цензурну колегію при Міністерстві преси і пропаганди Директорії. Так, в інструкції Департаменту преси і друку про діяльність цього контролюючого органу вказувалося, що «всі періодичні і неперіодичні видання, часописи, журнали, книжки, брошури, мапи і різні форми друку можуть виходити в світ тільки по попередній провірці відпо-

відними органами Управління преси й інформації» [129, арк. 3].

Крім цього, колегія мала вивчати настрої преси, її ставлення до урядових установ Директорії УНР. Так, у звіті Цензурної колегії про характер публікацій української періодики з 15 до 21 вересня 1919 р. відзначалося, що за спрямованістю публікацій у «Робітничій газеті», «Трудовій громаді» та «Селі» ставлення до уряду прихильне, в «Хліборобській справі» та «Дністровській хвилі» – лояльне, а в «Україні» і «Стрільці» – опозиційне у зв'язку з тим, що вони «стояли на ґрунті відокремлення Галицького уряду і війська» [132, арк. 9-11]. За Директорії було закрито газети «Боротьба», «Відродження», «Києвлянин», «Нова Україна» та ін. Цензура також згадувала про опозиційність газети «Воля України», в матеріалах якої критикувалася Директорія та Головний отаман С. Петлюра [131, арк. 19]. Із метою реквізиції приміщення редакції для потреб нової влади та за антиукраїнську пропаганду було ліквідовано газету «Киевская мысль». Більшість періодичних видань критично ставилися до цензурних обмежень щодо свободи преси з боку державної влади [107, с. 275].

Умови жорсткої цензури існували також у регіонах України, які були під владою більшовиків. Коли в 1919 р. було створено Всеукраїнське державне видавництво, багато редакцій не тільки радикального, але й демократичного напрямку «за их хулиганские выходы против большевизма», закривались або вливались у видання більшовиків (Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей Армии и Флота. – 1919. – 8 апр.).

Зі встановленням денікінського режиму в Україні, втратою державності було призупинено не тільки процес національного відродження, але й розвиток української преси і видавничої справи. Із перших днів нова влада прагнула обмежити свободу української преси, політичні й економічні репресивні заходи призвели до закриття багатьох періодичних видань.

Ще з середини 1918 р. більшість політичних партій відмовилася співпрацювати з гетьманом і перейшла в

опозицію. Лівіші з них, аби ефективно вести проти нього агітацію, почали налагоджувати свої періодичні видання. Зокрема, після створення Українського Національного Союзу, до якого увійшли соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а керівництво перейшло до рук В. Винниченка та С. Петлюри [125, с. 165], на Поділлі місцеві осередки УНС заснували власні друковані органи.

У Жмеринці з ініціативи та при підтримці Інформаційного Бюро при філії УНС з'явилась щоденна народна газета *«Вільне слово»*; Могилів-Подільський відділ Українського Національного Союзу з дозволу військової цензури започаткував діяльність часопису *«Дністер»* (ред. – В. Гут-Ковалів); ямпільські есери та соціал-демократи організували редакцію газети *«Селянин»*; у Вінниці продовжували виходити *«Республіканські вісті»*.

Із грудня 1918 р. у Кам'янці-Подільському з дозволу військової цензури губернська управа спільно з місцевою *«Просвітою»* почала видавництво газети *«Життя Поділля»*, котра мала стати оперативним органом масової інформації [121, с. 362]. Навколо часопису об'єднався потужний авторський колектив (редактором був історик Ю. Сіцінський), котрий зміг перетворити газету на видання не лише високоякісне за рівнем друкованих матеріалів та технічним оформленням, але й патріотичне за своїм спрямуванням.

Прикметно, що періодичні видання УНС проіснували нетривалий період, адже в листопаді 1918 р. в Києві було створено орган УНР – Директорію [105, с. 148], а тому потреба в часописах відповідного напрямку відпала сама по собі. Деякі газети, особливо ті, що з'явилися за гетьманування П. Скоропадського були закриті новою владою, в інших – змінилась редколегія, відбулась реорганізація структури й ідеологічного спрямування.

Провідною тематикою періодичних видань національно-демократичного напрямку було насамперед широке інформування населення про діяльність Українського Національного Союзу, що сповідував ідею утворення самостійної української держави, вів боротьбу за законну відповідальну владу перед парламентом. На сторінках газет розвінчувався суперечливий

намір гетьмана щодо встановлення федеративних зв'язків з найбільшовицькою Росією, укладання угоди з генералом А. Денікіним для боротьби з більшовизмом, розкривалися причини кризи гетьманського режиму.

Не залишили поза увагою тодішні часописи подій, пов'язаних із перебігом антигетьманського повстання, зокрема, оприлюднили «Відозву до населення», написану В. Винниченком, та «Універсал Головного отамана військ України», в яких звучали заклики боротись за державну самостійність України, проти зрадника, генерала П. Скоропадського (Республіканські вісті. – 1918. – 19 листоп.).

Відразу ж після капітуляції гетьманського уряду демократичні видання вітали здійснення цього історичного моменту, а також повідомляли про відновлення УНР, вступ до Києва військ на чолі з С. Петлюрою та перші важливі справи Директорії.

Зі зміцненням влади Директорії УНР в Україні розпочався бурхливий розвиток української преси. Вона розходилася великими тиражами й охоплювала все українське суспільство. Лише на Поділлі видавалося більше 250 українських часописів, зокрема у Кам'янці-Подільському – майже 40 [71, с. 39]. Сприяв цьому прийнятий закон «про державну мову в УНР», яким українська мова проголошувалася «державною і обов'язковою для вжитку» на всій території республіки (Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 18 січ.).

Різноманітні газетні матеріали є одним із важливих джерел дослідження історії національно-визвольних змагань. Вивчення преси дає змогу не тільки відтворити хроніку подій, а й проаналізувати їх особливості, витоки, характер та історичне значення.

Усю сукупність газетної періодики Поділля часів Директорії УНР можна умовно згрупувати за типоутворюючою ознакою:

- офіційні видання органів державної влади й управління;
- суспільно-політичні часописи;
- військова преса;

– фахові видання.

У зв'язку з тим, що в 1919 р. активізувалися військові походи більшовиків на Україну, органи державної влади УНР під натиском Червоної армії неодноразово залишали Київ і переїздили до інших населених пунктів республіки, які ставали тимчасовими урядовими центрами. Разом із Директорією на нове місце перебирались офіційні періодичні видання. Безпосередньо на місцях з'являлися й нові урядові часописи.

Із 2 лютого 1919 р. тимчасовою столицею УНР була Вінниця [73, с. 40]. Саме тут відновив свою діяльність «Вісник Української Народної Республіки», було засновано газети «Воля», «Український тижневик», «Український вісник». У «Віснику УНР» (ред. – зав. Інформ. Бюро при Директорії УНР Гризодуб, з №4 – І. Юцишин) була спеціальна рубрика «Офіційна частина», в якій систематично друкувалися відповідні інформаційні повідомлення. Редакція прагнула поширювати об'єктивні відомості про діяльність державних органів влади, друкувала закони уряду Директорії, розпорядження і звернення до населення [109, с. 59].

Багато уваги газета приділяла роз'ясненню різних економічних та соціально-політичних заходів, що здійснював уряд Директорії для зміцнення економічного та політичного становища УНР, аналізувала вагомі події суспільного життя, стосунки між різними політичними партіями, відображала діяльність профспілок, публікувала огляди подій за кордоном, висвітлювала діяльність УНР на міжнародній арені, зображувала становище населення на окупованих польськими та більшовицькими військами територіях [13, с. 45].

У червня 1919 р. Директорія і уряд переїхали до Кам'янця-Подільського, який відтоді впродовж п'яти місяців був державним і політичним центром УНР [46, с. 72]. Разом із найвищими державними органами до міста над Смотричем перебралася й офіційна щоденна газета «Вісник Української Народної Республіки» (ред. офіц. відділу – директор Департаменту преси і друку; ред. неофіц. відділу – В. Голубович; з №30 – ред. М. Стадник).

Багато місця на шпальтах часопису відводилося висвітленню подій, пов'язаних із веденням військової визвольної боротьби. Кожний номер у рубриці «Із ставки Головного отамана» містив повідомлення з фронту, аналіз яких дав змогу простежити хід бойових дій на теренах УНР та за її межами. Значну увагу редакційний колектив приділяв і культурно-мистецькому життю краю, зокрема театральному.

Джерельна цінність названих видань насамперед у тому, що вони містили офіційні тексти численних законодавчих та нормативних документів органів влади та управління УНР – як загальнодержавних, так і місцевих. Оригінали значної частини цих документів, особливо повітових комісарів, не збереглися в установах Національного архівного фонду. Преса змістовно відтворювала революційні події у краї, патріотичні настрої народу, його активну участь у державотворчих процесах.

До офіційних урядових видань, що з'явилися у «кам'янецьку добу» Директорії і дали нам багато цінного матеріалу, належить ціла низка відомчих часописів: «Бюлетень Інформаційного Бюро народного Міністерства шляхів», «Бюлетень інформаційно-видавничого відділу Міністерства внутрішніх справ УНР», «Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки» (Кам'янець-Подільський), «Вісник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки» (Вінниця), «Дністрянська хвиля» – часопис Могилівського комісаріату преси (Могилів-Подільський), «Новини» – видання Міністерства преси і пропаганди (Кам'янець-Подільський), «Останні новини Українського Телеграфного Агентства» – видання Міністерства преси УНР (Кам'янець-Подільський [один номер за 8 вересня 1919 р. вийшов у Вінниці]), «Телеграми Українського Телеграфного Агентства» – видання Вінницького комісаріату преси і пропаганди, «Ямпільське слово» – щоденна газета Ямпільського комісаріату преси (Ямпіль).

Окремо в цьому переліку стояли видання Міністерства ісповідань «Вісник Міністерства ісповідань УНР» (окрім законодавчої «Офіційної частини»), в них містилося багато

матеріалів з релігійного життя, введення до церковного обігу української мови тощо), а також Міністерства галицьких справ – «Галицький голос», проти існування якого активно виступали галицькі політики та громадські діячі, вбачаючи тут певну дискримінацію, що залишала галичанам статус національної меншини.

У період Директорії на Поділлі виходило 6 губернських та повітових видань, які чітко підтримували політику уряду УНР, виступали за відродження української державності. У цих часописах головним чином переважали матеріали офіційного характеру, накази й розпорядження відповідних комісаріатів, хроніка військових операцій, різноманітна фактографічна інформація, повідомлення про події місцевого життя, перебіг революційних процесів.

Важливі питання на останньому етапі існування УНР у 1919 р. порушували й висвітлювали «Подільські губерніальні відомості», що виходили двічі на тиждень у Кам'янці-Подільському (редактори: до №25 – М.Статкевич, з №43 – Петропольський). На сторінках газети публікувалися переважно офіційні документи, серед яких – «Універсал Трудового Конгресу», «Відозва до армії Трудового Конгресу», накази Директорії УНР, нота Директорії мировій конференції, повідомлення про діяльність міністерств тощо.

Широко у «Подільських губерніальних відомостях» популяризувався Земельний закон Директорії УНР, який повинен був забезпечити народу право власності на землю, однак не ввійшов у життя через наступ російського більшовицького війська, денікінців та поляків. Більшовики насаджували комуни, які викликали невдоволення в селян [138, с. 55].

Загалом, газета засуджувала агресію з боку радянської Росії, стверджуючи, що більшовики принесли в Україну національне гноблення. Повідомляла про визволення українською армією територій Поділля, закликала до своєчасного проведення мобілізації. Постійно друкувалися матеріали про розгортання повстанського руху, про спільні бойові дії об'єднаного з УГА українського війська. Багато уваги приділялося поліпшенню становища селянства. Говорячи про

роль у революції священників і вчителів, газета відзначала, що в багатьох місцях вони проводять успішну антибільшовицьку роботу.

У Гайсині інформаційну лакуну заповнило видання «Народна думка» (ред. – Л. Миронюк). У Новій Ушиці виходив тижневик «Наше слово» (ред.: Й. Зновицький; К. Голобродський). У Кам'янці-Подільському губернською народною управою було засновано щоденну газету «Село».

У листопаді 1919 р. спочатку в Бердичеві, а потім у Вінниці побачили світ кілька номерів друкованого органу Інформаційного відділу Київського губерніяльного комісаріату, громадсько-політичної і літературної газети «Київщина». За періодичністю функціонування це видання вважалося щоденним, однак із технічних причин деякий час виходило через день (ред. офіц. відділу – М. Саченко, ред. неофіц. Відділу – І. Меженко).

У ході визвольних змагань до громадсько-політичного життя з цікавістю потягнулися десятки тисяч сільських мешканців Поділля і, прагнучи розібратися в складних суспільних процесах, все більше ставали захисниками ідеї української державності. Село поступово переходило на позиції підтримки української революції. Це значною мірою усвідомлювали освічені й політично активні мешканці глибинки. Прагнучи пробудити селян від політичної летаргії і зробити їх вагомим чинником державотворення, сільські активісти, передусім учителі, священники, шукали змогу привернути увагу передової частини українства до сільських питань.

У 1919 р. пропагандистську діяльність серед селян проводили й різні політичні партії та громадські формування України. Широку роз'яснювальну роботу про можливі шляхи виходу зі скрутного політичного, соціального становища, використовуючи для цього власні демократичні періодичні видання, здійснювали місцеві селянські спілки. Зокрема, орган Проскурівської повітової селянської спілки «Голос села» [88] та орган центрального комітету Всеукраїнської ради селянських депутатів «Народна воля» (Кам'янець-Подільський; раніше виходила в Києві) висвітлювали на своїх сторінках проблеми

української державності, звітували про проведені повітові селянські з'їзди та їх значення для трудівників села, рішуче закликали підіймати повстання проти більшовиків та денікінців, а також допомагати армії одягом, продуктами харчування тощо. У деяких дописах йшлося про бідкування незабезпеченої частини селянства, тривалі епідемії, стихійні лиха.

В умовах збройної боротьби, постійних боїв, зміни території, на яку поширювалася влада Директорії, особливо важливо було консолідувати народ. Тему єднання всіх політичних сил задля незалежності України постійно розглядала політико-економічна і літературно-публіцистична газета «Голос» – орган Української народної партії (редколегія: голова управи партії М. Богун, секретар партії П. Баєр); громадсько-політична газета «Слово» – орган Подільської районної Національної Ради (Кам'янець-Подільський).

У період Директорії подільські часописи систематично вели роботу, спрямовану на «коренізацію» української мови в усіх галузях життя. Потреба ця диктувалася ще й тим, що українська мова зазнала переслідувань у часи Гетьманату. Україномовну пресу покликано до життя нагальною потребою в прогресивній інформації. Однак, незважаючи на зусилля влади, «стереотипи й міфи русифікаторської ідеології переважали» [35, с. 41].

Особливо дійово тему відродження української мови та її культури цілеспрямовано вела редакція газети «Життя Поділля». Розробка цієї теми значно активізувалася з весни 1919 р., після приходу до редакції М. Грушевського. Відтоді на її шпальтах почали з'являтися літературні огляди, театральні рецензії, малі літературні твори. Послідовність тематики простежувалася в систематичних публікаціях професора Д. Дорошенка. В одній із кореспонденцій він зазначав: «Мало забезпечити нашу державну самостійність формальними актами; треба заснувати на її міцній основі культурно-національної самостійності, якої досягнемо лише тоді, коли всі здобутки всесвітньої науки, всі кращі зразки світового письменства подаватимемо нашому під-

ростаючому поколінню – на рідній мові» (Життя Поділля. – 1919. – 12 лют.).

Про високий рівень мови та якість друку періодичних видань на Поділлі в 1919 р. йшлося в газеті «Стрілець»: «Мова взагалі добра і пристосована до всеукраїнської літературної. Однак у деяких випусках, у яких йдеться про закони і право, належало б уникати чужих латинських слів, як «апробата, ординація, нормує», а вживати чисто українських слів, що не було б важко при пильній увазі. Щодо гарного друку, то зверхній вигляд видань бідний, але доволі дбайливий. Друкарських помилок майже нема...» (Стрілець. – 1919. – 29 верес.).

Існували й інші думки з цього приводу. У часописі «Україна» в замітці «Шкільна дошка» натрапляємо на повідомлення про те, що на сторінках багатьох періодичних видань у різних наказах, оголошеннях, в інших офіційних паперах траплялися випадки засміченості мови полонізмами та русизмами, а це, за визначенням редакції, «є прикладом очевидної елементарної неграмотності і неохайності в мові». Тут же подано декілька висловів з однієї статті, вміщеної в «Галицькому голосі» та критичний коментар про те, що «такого роду русизмів не можна проминути без обурення» (Україна. – 1919. – 12 верес.).

Значна частина періодичних видань 1919-1920 рр. відтворювала на своїх сторінках події, проблеми та досягнення освітнього й культурного життя краю. Найбільшу кількість газетних матеріалів присвячено діяльності освітніх установ та організацій, які розробляли і практично здійснювали заходи щодо становлення національної освіти, роботі Міністерства народної освіти на теренах Поділля [55, с. 22].

Тодішні газети відбивали розуміння передовою інтелігенцією значення національної культури для розбудови української державності. Прикладом може бути одна зі статей газети «Україна», в якій наголошувалось, що «національна культура є річ невмируща, і, маючи її, ми

рано-пізно збудуємо державу, а не маючи її, ми рано-пізно втратимо державу» (Україна. – 1919. – 16 жовт.).

Висвітлюючи події культурно-освітнього життя Поділля, багато часописів основну увагу приділяли науковій, освітній та культурній діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету, функціонуванню професійних, середніх технічних шкіл, учительських інститутів та семінарій нового типу [136, арк. 16].

Преса вміщувала цікаві матеріали про відродження українського театрального і музичного мистецтва. Досить часто повідомлялось про виступи Українського національного хору м. Кам'янця-Подільського, який взявся до своєї творчої діяльності в часи Директорії. Не менш відомим театральним колективом на Поділлі у 1919 р. був державний Народний театр у Кам'янці-Подільському. Його актори докладали великих зусиль, щоб налагодити театральне культурне життя в місті, підняти бойовий дух вояків УНР і навіть надати їм посильну матеріальну допомогу.

Загалом, газетна періодика національно-демократичного напрямку своєю діяльністю утвердила серед населення краю необхідність перетворення України в автономію, пропагувала ідею народності, самобутності українства і його культури.

У 1919-1920 рр. на Поділлі виходили й поступово-демократичні видання. Соціалістичні видання були різноманітними, вони належали соціал-революціонерам, соціал-демократам, проміжним угрупованням. У бібліотечних і архівних фондах збереглися повні комплекти або окремі числа «Визволення» – органу Кам'янецького комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, «Волі» – органу Кам'янецької організації УСДРП, соціалістичної газети «Громада» – органу Селянсько-робітничого клубу ім. І. Франка (Кам'янець-Подільський), «Променя» – інформаційної соціалістично-демократичної селянської газети (Балта), «Робітничої газети» – органу Центрального комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (ред. – І. Романченко; з початку газета виходила у Києві, до № 466 – у Вінниці, з № 467

до 480 – у Рівному, а з № 481 – у Кам'янці-Подільському), «Селянської громади» – тижневика Міністерства преси УНР (Кам'янець-Подільський), «Трудової громади» – органу Кам'янецької місцевої організації Української партії соціалістів-революціонерів [з № 1 (86) – органу ЦК УПСР], щоденної політичної, економічної і літературної газети «Трудова республіка» – органу Української партії соціалістів-революціонерів (центральна течія) (Вінниця [до № 13 – Київ]).

Серед тематики поступово-демократичних часописів Поділля на перший план виходили публікації про діяльність політичних партій, що були засновниками та видавцями цих газет. Приміром, завдяки політичному досвіду та високому інтелектуальному рівню провідників партії, а також власному друкованому органу – газеті «Відродження» – українські есеїсти відіграли чільну роль у «виробленні та практичному впровадженні політики УНР» [40, с. 105].

Матеріали про діяльність на Поділлі соціалістичних партій могли знайти читачі «Селянської громади». Так, у Вінниці за участю представників соціалістичного уряду відбулася нарада представників усіх соцпартій (українських, польських, єврейських, російських), які обговорювали питання про об'єднання демократичних сил у громадській і державній роботі. Урядовці вітали таку постанову наради [29, с. 53].

«Робітничча газета» – друкований орган УСДРП – особливо багато місця приділяла партійним справам своїх видавців [12, с. 42]. Крім того, рубрики висвітлювали різноманітний спектр економічних, соціальних процесів, що відбувалися в УНР та за її межами. Газета писала про діяльність лідерів різних політичних формувань, професійних спілок в УНР та їх секцій за кордоном, соціально-політичне та економічне життя в Україні, настрої різних верств населення тощо.

Преса зафіксувала, як у процесі тривалої дискусії, на противагу радянській системі та європейському парламентаризму, був запропонований «трудоий принцип» державного управління, який провідники УНР вважали

більш адекватним тодішній політичній ситуації та українським реаліям.

Партії, що схилилися до союзу з радянською Росією, за свідченнями «Робітничої газети», відстоювали такі форми влади, як ради. У серпні 1919 р. Директорія УНР остаточно визначилася, що в основі державного будівництва має лежати принцип парламентаризму, на якому наполягали політичні партії, що виступали за пріоритетність стосунків з Антантою [57, с. 227]. Але цей крок Директорії на шляху втілення державницької місії мав декларативний характер, оскільки проголошені принципи в умовах більшовицько-української війни не могли належно підкріплюватися конструктивною державотворчою діяльністю.

Газети висвітлювали діяльність уряду УНР щодо встановлення безпосередніх дипломатичних зносин із зарубіжними державами, проведення міжнародних переговорів та укладання відповідних договорів. Важливий пласт інформації містить періодика щодо суттєвих розбіжностей в поглядах Директорії на зовнішньополітичну орієнтацію України.

У кожній газеті містились матеріали, які стосувалися економічного та суспільно-політичного життя держави та губернії. Тут публікувались повідомлення про заходи, які здійснював уряд щодо нормалізації суспільного життя в УНР, розпорядження стосовно діяльності органів місцевого самоврядування. Ці матеріали висвітлювали процес розбудови адміністративної системи УНР, діяльності виконавчих органів, формування системи освіти, охорони здоров'я, взаємин між центральною та місцевою владою. Знайшла своє відображення в газетних публікаціях грошова реформа, проведена УНР.

Часописи Поділля також повідомляли про селянський рух, спрямований проти більшовицької окупації, життя робітників, службовців, інтелігенції, розвиток кооперації [33, с. 60].

Як свідчать публікації, одним із основних було питання землевпорядкування та наділення землею незаможних верств населення. Вимагало свого вирішення

питання про натуральний податок із селян. Розміри цього податку збільшувалися, що викликало невдоволення.

На звільнених від більшовицької окупації землях серед сільської громади культивувалася тема аграрної реформи [2, с. 58]. Із метою захисту своїх законних прав на володіння землею трудівники села збиралися на повітові з'їзди, на яких, окрім рішучих закликів до боротьби за своє визволення з-під гніту комуністів та царських генералів-денікінців, надання допомоги українському урядові та його армії, приймали звернення до республіканської влади про передачу землі працюючому люду без викупу, зберігання племінної худоби, агрономічні школи та культурні господарства (Селянська громада. – 1919. – 25 серп.).

Отже, матеріали преси зберігають переконливі свідчення того, що самостійність України могла бути досягнута при ефективній економічній політиці, сприйнятій і підтриманій народом. Однак непослідовність і незавершеність економічних реформ стала однією з основних причин невдач Української національно-демократичної революції [25, с. 27].

Періодичні видання політичних партій містили чимало цікавих матеріалів стосовно історії етнонаціональних відносин на Поділлі. Окрім широкого спектру політичних поглядів та уподобань, що досить часто розглядалися із зовсім різних позицій, велику увагу часописи звертали на етнічні питання. Цієї теми на своїх сторінках торкалися «Трудова громада», «Робітничка газета», «Визволення», «Новий шлях».

Усі публікації умовно можна розділити на кілька груп. До *першої* входять офіційні документи: відозви, накази, вказівки, меморандуми державних та адміністративних органів УНР; до *другої* – звіти про партійні конференції, резолюції зборів єврейських політичних партій та організацій, які активно діяли тоді на Поділлі; до *третьої* – хронікальні матеріали, де розповідалось про події, що були тісно пов'язані з етнонаціональними проблемами; до *четвертої* – аналітичні матеріали, в яких політичні та громадські діячі УНР,

представники етнічних меншостей висвітлювали своє ставлення до тодішньої етнонаціональної ситуації в республіці [91, с. 292].

На шпальтах поступово-демократичної преси значна увага приділялась освітньому життю подолян. Скрутною, як свідчили газетні публікації, була ситуація в початковій школі. Для забезпечення нормального навчального процесу не вистачало практично всього: кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, обладнання тощо. З метою забезпечення початкових і середніх шкіл Поділля необхідними підручниками влітку 1919 р. було зроблено спробу друкувати їх за кордоном. Так, газета «Трудова громада» повідомляла, що Міністерство освіти УНР «цими днями висилає до Відня, Липська і Стокгольма уповноважених осіб для видання там шкільних книг і підручників» (Трудова громада. – 1919. – 16 серп.).

Представники Подільської губернської управи публікували звернення до українських письменників із проханням надсилати «свої оповідання, казки, нариси, ескізи, як оригінальні, так і перекладні, вірші, байки, приказки і інше» для видання збірників для дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку (Робітнича газета. – 1919. – 22 січ.).

У часописах досліджуваної доби велась гостра полеміка з більшовицькими виданнями, які намагалися вплинути на народ. Для цього журналісти використовували конкретні життєві матеріали, науково інтерпретували їх, переконливо аргументували твердження, глибоко розкривали актуальні проблеми дійсності. Нерідко редакції передруковували на своїх шпальтах витяги з більшовицьких газет, копії різних наказів. Причому підбирали такі факти, які не потребували жодних коментарів.

Крім того, чи не в кожному виданні обговорювалася тема ставлення до єврейських погромів, зокрема, засуджувалося більшовицьке грабінництво. Причому в офіційних документах, наприклад, у заяві С. Петлюри, вказувалося, що єврейські погроми – «це результат більшовицької провокації», позиція ж Директорії така: «В Україні кожен народ має право вільно і

спокійно жити» (Вісник УНР. – 1919. – 4 берез.). Загалом у місцевих газетах не було жодної публікації, в якій би виправдовувалися єврейські погроми (Робітнича газета. – 1919. – 18 трав.).

На сторінках подільської преси розвінчувалася і суть денікінського урядування, у плани якого входило відновлення царської імперії [108, с. 57]. На підкорених землях окупанти встановили жорстокий режим. Так, редакція «Новин» (Жмеринка), окрім газетних публікацій, неодноразово повторювала «шапку», що водночас виконувала роль мобілізатора: «Не хочеш Української Республіки – Денікін дасть свою *реж* публіку» (Новини. – 1919. – 2 серп.). Така «шапка» була зрозумілою без будь-яких коментарів.

Велику кількість викривальних матеріалів вмістила на своїх сторінках подільська газета «Селянська громада». У передовій статті «Нова небезпека перед Україною» газета писала: «Денікінці з дня на день посуваються по нашій землі, захоплюють південні центри України, несучи за собою шибениці, могили, «твердую владу» городовиків, стражників та інших поліцейських сатрапів» (Селянська громада. – 1919. – 13 лип.).

Широке висвітлення в пресі 1919-1920 рр. знайшов масовий антибільшовицький рух [74, с. 164]. Газети розкривали причини збройних виступів проти радянської влади [122, с. 41]. «Вся Україна палає вогнем повстання, – писала кам'янець-подільська «Громада». – Вона горить, аби спалити те нерідне, те капосне, аби розбити, розпаяти «золоту клітку», так старанно зроблену для вільного духом народу, клітку партійного шовінізму. Близький вже той час, коли Україна, звільнившись від північного імперіалізму, зможе широко розгорнути свою творчу працю» (Громада. – 1919. – 10 черв.).

Газета «Визволення» (Кам'янець-Подільський) відзначала, що населення повіту «ставиться вороже до більшовиків» (1919. – 29 черв.), а тому «кожний селянин і робітник повинен взяти в руки рушницю – боронити свій край від більшовицьких грабіжників!» (1919. – 26 черв.). Чимало уваги в цьому виданні присвячувалося не лише викриттю комуно-більшовицького терору в Україні, а й денікінської окупації, бо «більшовики

допускають скоріше єдину російську монархію, чим українську незалежну від Росії республіку» (Визволення. – 1919. – 2 лип.). Газета дотримувалася думки, що в Україні демократія може зміцнитися тоді, коли буде забезпечена незалежність і самостійність держави [81, с. 42].

Періодика Поділля висвітлювала об'єднаний рух повстанських загонів краю, що здійснювався певними політичними силами з метою надання йому організованості і порядку. Адже зі стихійними й розрізненими повстаннями більшовики розправлялися, як вказували газети, «безпощадно й заливаючи кров'ю» (Громада. – 1919. – 18 черв.). Так, кам'янець-подільська «Селянська громада» повідомила про діяльність Головного повстанського штабу Поділля, який докладав зусиль до об'єднання місцевих повстанських загонів (1919. – 6 лип.).

Більшість із численних повстанських загонів не мали чіткої політичної орієнтації, тому в різних ситуаціях під впливом пропаганди ставали на ту чи іншу платформу, часто виступаючи проти армії УНР. Не випадково їх називали «анархічною стихією». Вони не мали власного пропагандистського апарату і не поширювали серед населення своїх політичних маніфестів [87, с. 119].

Значну увагу в демократичній пресі приділено процесу формування українських збройних сил та їх боротьбі, розвитку промисловості, розбудові національної освіти тощо.

Варто відзначити, що через складну військово-політичну обстановку, труднощі з забезпеченням папером, жорстку цензуру більшість тодішніх газет виходили нерегулярно, траплялись випадки, коли день створення ставав днем закриття друкованого органу, деякі могли проіснувати кілька місяців.

Масового розгалуження на Поділлі в добу Директорії набули позапартійні часописи. У Вінниці побачили світ видання «Винницькая жизнь» – щоденна суспільно-політична і літературна газета (ред. – Ф. Іванов), «Маяк» – щоденна політична і літературно-художня газета (ред. – В. Снарський), «Народний голос» – орган української громадської думки; «Подольское слово» – щоденна газета Вінницького видавничого

кооперативу «Логос» (ред. – А. Поляцький; з № 2 – відпов. ред. П. Петропавловський; з № 13 – ред.: М. Германов), «Свободное слово» – щоденна газета Вінницького видавничого кооперативу «Логос», заснована у 1918 р. (ред. комітет: І. Слуцький, П. Кавтарадзе, П. Ординський, В. Скаржинський, А. Длугач; з № 8 – ред. комітет: ті ж без В. Скаржинського; з № 14 – ред. комітет: І. Слуцький, П. Кавтарадзе, П. Ординський, А. Длугач, Є. Радбиль, С. Ільницький). Із 1 січня до 6 грудня 1919 р. «Свободное слово» виходило з дозволу військової цензури як щоденна суспільно-політична і літературна газета. Протягом цього часу часопис закривався і знову відновлював свою діяльність, змінювався тип видання і редакційний колектив.

У Кам'янці-Подільському з'явилися «Наш шлях» – щоденна демократична безпартійна газета (вид. – Український клуб у Кам'янці, з № 17 – вид. Українське кооперативне видавниче товариство «Селянин»; ред. – І. Косенко, з № 84 – ред. С. Шишковський), «Новий шлях» – щоденний політичний і економічно-літературний часопис (ред. – приват-доцент Білецький), «Подольская жизнь» – щоденна газета (ред. – М. Кипичиніцер; № 27, 28 за 1920 р. – ред. – В. Можевитінов), продовжував виходити «Подольский край» – суспільно-політичний і літературний часопис (ред. – Ш. Фукс, з № 464 – ред. – А. Коган).

У січні 1919 р. з'явилося десять номерів щоденної народної газети «Правда» – єдиного безпартійного органу Жмеринської соціалістичної незалежної думки. На жаль, окрім коротких відомостей у бібліографічному покажчику «Часописи Поділля» М. Білінського [7], жодного примірника цього періодичного видання не виявлено.

Серед головних тем, які розглядалися на сторінках вказаних газет, були події соціально-політичного, економічного та культурного життя, стосунки між Україною та Росією, Україною і Галичиною, життя і діяльність політичних партій, соціалізація землі, аграрна реформа в УНР, перебіг передвиборчої кампанії делегатів до Трудового Конгресу тощо.

З-поміж офіційного трактування рідколегіями перебігу революційних подій, становища Поділля у

збройній боротьбі з німецькими, польськими військами, більшовицькою окупацією, критики гетьманських законів, роз'яснення законів нового уряду УНР, новин з-за кордону (Америци, Німеччини, Ірландії, Росії), знаходимо аналіз місцевої та республіканської преси, повідомлень по радіо, інформаційні повідомлення про роботу земської управи, розгляд судових справ, звіти з засідань міської думи, селянських з'їздів, новини з життя робітників, фельетони, листи до редакції, огляди зарубіжної та вітчизняної преси, історичні розвідки, художні твори вінницьких поетів тощо.

Із позапартійних часописів Поділля періоду Директорії можна почерпнути цінні відомості про розвиток народної освіти. Тоді перед Міністерством народної освіти стояло кілька головних завдань: по-перше, потрібно було організувати на місцях шкільні управи, призначити губерніяльних і повітових комісарів освіти; для проведення реформи нової вільної української школи омолодити склад працівників освіти більш підготовленими працівниками; перевести навчальні заклади на українську мову викладання; з метою спрямування у нормальне життєве русло, провести педагогічну й адміністративно-господарську ревізію шкіл (Подольський край. – 1919. – 10 іюл.).

Незважаючи на великі труднощі тодішнього життя, в 1919 р. на Поділлі відкрилися 52 школи. На їх утримання, за розпорядженням Губернської народної управи, було відпущено по 42.415 гривень, а на всі – 763.470 гривень (Українське слово. – 1919. – 1 серп.).

Виходячи зі своїх ідейних позицій, газети давали різножанрові публікації, які розкривали широку палітру питань педагогіки, школи, навчання і виховання в УНР. Їхні автори висловлювали міркування про створення єдиної української школи, яка була б наближеною до життя дитини, відповідала б своїм змістом вимогам педагогічної науки [5, с. 11]. Наприклад, у часописові «Наш шлях» друкувалися нариси про народних учителів, аналітичні статті «Державна школа в небезпеці», «Культурний рух на Україні в часи революції», звернення Всеукраїнської

учительської спілки з приводу загрози українській школі від навали денікінців «До педагогів всього світу!», міністерські розпорядження, в т.ч. і головноуповноваженого уряду УНР з питань освіти І. Огієнка, рецензії С. Русової та ін. [119, с. 60].

Серед величезної кількості зафіксованих позапартійними часописами подій і фактів знайшлося місце і для відомостей про культурне життя. Громадські організації, що діяли в Кам'янці-Подільському, іррегулярному державному центрі УНР, доклали чимало зусиль для поширення серед населення знань про українську культуру, історію, літературу. Осередками цієї праці стали місцевий державний університет, міська організація товариства «Просвіта», Український і Робітничо-селянський клуби. Про це розповідали часописи «Наш шлях», «Трудовий шлях», «Подольський край» та ін. Вони фіксували факти, пов'язані з виступами національних хорових колективів, друкували театральні вісті, інформували про музичні концерти, гастролі відомих співаків, відзначення пам'ятних дат української культури та міських масових заходів [43, с. 281].

Окрім того, що демократична позапартійна преса пропагувала українську освіту, науку, літературу і мистецтво, вона також долучалася до боротьби за автокефалію та українізацію православної Церкви. Зокрема, розташування у Кам'янці-Подільському уряду УНР та численних та культурно-освітніх установ, перебування там інтелектуальної еліти українського суспільства зумовили цінність газетної періодики як репрезентанта церковно-визвольних процесів [139, с. 281]. Вагомим внеском у боротьбу за подолання імперських стереотипів та антиукраїнських настроїв у релігійній сфері була діяльність часопису «Наш шлях».

Матеріали газети охоплювали широке коло питань, пов'язаних зі становленням УАПЦ, серед яких виступи проти руйнівного впливу російського православ'я та його апологетів як засобів денаціоналізації українського народу, відносини між державою і Церквою, деморалізація

духівництва представниками московської центральної влади, потреба підвищення освітнього рівня священства. Формуванню національно-релігійної свідомості сприяло ознайомлення читачів із життєвим і творчим шляхом представників духовної та світської інтелігенції.

Важливим вісником новин була громадська позапартійна газета «Хвиля» – орган Української Національної Ради. Вона виходила у Вінниці в 1920 р. (всього вийшов 21 номер) [79, с. 44]. Одними із найважливіших матеріалів часопису були повідомлення про повстанський рух на Поділлі. Повстанці під проводом Волинця, Голуба, Лисогора домоглися перемоги над більшовиками під Брацлавом, звільнили Літин, Липовець, що було величезною допомогою української армії. Наведені газетою ціни на продукти у Вінниці допомагали висвітленню економічного становища селянства Поділля в той період.

Докладно інформував цей друкований орган про засідання у Вінниці Української Національної Ради за участю міністрів УНР та голови уряду І. Мазепи, на якому обговорювались справи організаційного та політичного характеру. Публікувалися відомості про зустрічі Головного отамана С. Петлюри з представниками місцевого самоврядування, земства, кооперативів, громадянства Могилів-Подільського і Ямполья, під час яких він висловив надію, що всі прошарки населення після звільнення краю від більшовиків будуть залучені до процесу його відновлення [80, с. 52].

У рубриках «З університетського життя», «Хроніка», «Оголошення» друкувалися матеріали, в яких висвітлювалися різні аспекти діяльності багатьох навчальних закладів УНР, показувалась діяльність урядових кіл щодо налагодження випуску підручників і посібників для шкіл, розкривалося становище учителів, інформувалось про вихід нової літератури тощо.

У добу Директорії, незалежно від типу всіх україномовних часописів, проблемно-тематичною домінантою залишалася боротьба за утвердження національної ідеї, згуртування та громадянську активність українства подільського регіону. У цій боротьбі простежувалася спрямованість подільських видань на селянську аудиторію,

якої не торкнувся такою мірою, як жителів міста, процес денаціоналізації суспільства.

Водночас газетні джерела давали змогу простежити розбіжності щодо державного устрою між національно-демократичними силами в період правління в Україні уряду Директорії, внутріпартійну боротьбу в основних партіях навколо альтернативи: радянська влада чи демократія, диктатура пролетаріату чи народопредставництво.

Особливістю преси Поділля 1919-1920 рр. було її колегіальне редагування. Здебільшого редакційна колегія була і видавцем. Колегіальне редагування зумовлено тим, що частину газет становили видання комітетів політичних партій, громадських організацій чи різних самоврядувань. Так, редакційними колегіями редагувалися газети «Трудова громада», «Трудова республіка», «Республіканські вісті», «Воля», «Промінь», індивідуально, здебільшого, загальнополітичні і позапартійні часописи «Подольское слово», «Життя Поділля», «Новий шлях», «Винницькая жизнь» і т.д.

Якщо розглядати громадські засади досліджуваної преси, то треба відзначити, що творили її переважно інтелігенти: Л. Білецький, В. Січинський, М. Грушевський, І. Косенко, Є. Кондрацький, Ю. Липа, І. Огієнко та ін. Кожен колектив редакції збирав довкола себе численний загін позаштатних авторів не лише заради кореспондування, а, насамперед, для згуртування політичних однодумців, самостійників із державним мисленням [82, с. 78]. Серед керівників редакційних колективів були такі люди, які мали великий досвід роботи, зокрема, О. Саліковський, Ю. Сіцінський. Вони відчували розкутість думки, мали перед собою чітку перспективу національного й духовного відродження України, брали участь у подіях бурхливої доби. Одержимі ідеєю незалежності, друкованим наснажливим словом піднімали дух подолян, закликали не коритися ворогам, а впевнено торувати шлях до мети – бути господарями на власній землі.

Оскільки Директорія УНР змушена була вести найтяжчу війну проти більшовицької Росії, то ця тема стала провідною для всіх суспільно-політичних часописів Поділля протягом

1919-1920 рр. Редакції газет вели роботу за такими напрямками: з'ясування як антиукраїнської, так й антинародної сутності більшовизму, розвінчання його облудної ідеології, показ її зубожіння та приреченість.

Тоді ж у подільському регіоні видавалися 5 газет, які перебували на більшовицьких позиціях. У своїй діяльності вони керувалися партійними настановами, акцентуючи особливу увагу на таких моментах: агітація, пропаганда, організація і політична інформація як невід'ємні складові преси. Відзначимо також, що, превалюючи над іншими соціальними функціями, агітаційно-пропагандистська функція істотно впливала на матеріали більшовицьких газет, їх ідейно-теоретичну і фактографічну спрямованість.

Незважаючи на те, що протягом 1919-1920 рр. такі міста Подільської губернії, як Вінниця, Кам'янець-Подільський, Жмеринка, Проскурів були урядовими центрами УНР, підпільний Подільський губернський тимчасовий комітет КП (б) У проводив активну видавничу діяльність. Хоч про друкарню тут не йшлося, більшовики задовольнялися відозвами, які розмножувалися на шапірографі й друкарській машинці [27]. Перший часопис з'явився у Вінниці 28 березня 1919 р., після того як до міста ввійшла Українська радянська дивізія. Газету «Подольський коммунист» організували Подільський губком і Вінницький міськком КП (б) У (з № 13 – відпов. ред. – Островський, з № 62 – ред. – Петров, з № 90 – редколегія: Петров і Зиков). На перший план виносилися питання зміцнення армії: «Хай живе всезагальне озброєння і військове навчання робітників». У кожному номері «Подольський коммунист» писав про воєнні операції в губернії, забезпечення армії продовольчими товарами, публікував статті про політичне і економічне життя краю.

У 1919-1920 рр., коли влада в Україні все частіше переходила до рук прибічників комуністичної ідеї, на Поділлі з'явилося чимало газет, засновниками яких виступали не лише губерніальні, а й повітові комітети партії більшовиків [10, с. 59]. Зокрема, до переліку періодичних видань, що пропагували більшовицьку ідеологію, належать такі, як: «Большевик» –

орган Кам'янець-Подільського комітету КП (б) У (ред. – Маренко, з № 2 – ред. – Р. Чирський), «Вісті» (під такою назвою виходили газети у Вінниці, Гайсині, Жмеринці, Кам'янці-Подільському, Липовці, Бершаді), «Вісник» (Літин), «Думка комуніста» – політична і літературна газета Проскурівського райкому міськкому КП (б) У; «Известия Могилев-Подольского Уездного исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» (редколегія: А. Арфін, Б. Сонін, Л. Леонідов); «Известия» – орган Гайсинського політвідділу 45-ої радянської стрілецької дивізії (Гайсин), «Молодой большевик» – орган Подільського губернського комітету комуністичної спілки молоді України (Вінниця), «Комуніст Прикарпаття» – орган партійного комітету Української комуністичної партії Прикарпаття (Вінниця), «Ольгопольский коммунист» – орган Ольгопільського повітового воєнно-революційного комітету, «Селянська біднота» (Вінниця), «Сільська біднота» – селянський орган Кам'янецького комітету комуністичної партії (більшовиків) України (ред. – Баран) та ін.

На початку 1920 р. командування Галицької армії таємно розірвало угоду з Директорією УНР про подальші спільні бойові дії проти більшовиків і домовилося з командою Добрармії про перехід під російську опіку [69, с. 507]. Однак цей договір був укладений без порозуміння з Директорією і без відома Галицького уряду, через що викликав велике незадоволення С. Петлюри та Є. Петрушевича (Стрілець. – 1919. – 12 листоп.) і в підсумку призвів до трагічних наслідків: після поразки військ генерала Денікіна УГА опинилася в руках червоної армії й змушена була на вимогу Москви визнати владу більшовиків. Тоді ж у Вінниці революційний комітет УГА почав видавати часопис «Червоний стрілець». Нерегулярно газета виходила протягом двох місяців і була закрита.

Короткочасністю існування характеризувалися більшість подільських суспільно-політичних видань, а видання, які існували протягом тривалого часу, часто змінювали місце випуску. Так «Робітничча газета», що з лютого 1919 р. друкувалася у Вінниці, з серпня того ж року почала виходити в Кам'янці-Подільському. На місці однієї

закритої газети, наприклад, «Українського слова», відразу ж з'являвся інший часопис. Передплатники «Подольской мысли» (органу прогресивно-демократичної думки, який друкувався у Кам'янці-Подільському) приблизно в кінці березня 1919 р. перейшли до газети «Подольская почта» (ред. – М. Кіпичиніцер).

До 10 травня 1919 р. у Кам'янці-Подільському видавалася газета «Життя Поділля», однак при зміні влади вона була закрита, але вже в червні з'явилася під назвою «Новий шлях». Через кілька номерів була перейменована на «Трудовий шлях», а в серпні знову змінила назву на «Шлях», який, за постановою Вінницького ревкому, припинив своє існування 21 грудня 1919 р. [31, с. 180].

Оскільки в Подільській губернії постійно зростала кількість періодичних видань, а складна військова обстановка гальмувала розвиток поліграфічної галузі, гостро відчувалась нестача паперу. Закупівлі його приділялась велика увага з боку керівництва губернської управи. Так, наприкінці 1919 р. книжковий склад управи закупив паперу на суму 300 тис. крб. [112]. Проте усе це не знімало гостроти проблеми, і тому більшість часописів мали досить низьку якість. Зокрема, трапляються видання на синьому, рудому та білому грубому папері, тонкому обгортковому папері, на грубому рудому та сірому пакувальному папері і т.п.

Це негативно вплинуло на стан збереження подібних видань. За рік-два вітчизняна наука може назавжди втратити їх як історичне джерело. Відтак, архівним установам вже сьогодні варто подбати про те, аби перевести часописи періоду національно-визвольних змагань на фото- чи електронні носії, тим самим убезпечивши їх від нищення часом.

У 1919-1920 рр. на Поділлі виходило 17 періодичних видань, які значну увагу приділяли військовим справам та перебігу визвольних подій. Редактори та журналісти цих газет давали читачам опис запеклих боїв, вміщували велику кількість різноманітних наказів і розпоряджень уряду та

верховного головнокомандування. Аналіз матеріалів дає змогу простежити процес утворення та діяльності Генерального штабу армії УНР і Військової канцелярії. Завдяки армійським виданням поширювалася інформація про зміни в командуванні, а також розпорядження вищих військових та урядових чинів серед військових і цивільного населення [14, с. 60].

Однією з перших 29 грудня 1918 р. у Вінниці було засновано газету «*Козацька думка*». Видавало її інформаційне бюро II-го Подільського корпусу армії УНР. У зверненні «До наших читачів – славних козаків» зазначалося, що у своїй діяльності газета підтримуватиме політику Директорії й рішуче осуджує гетьманщину.

Пропагувати ідеї української військової справи, підтримувати вольовий дух, дисципліну, чуття єдиної вільної родини, викорінювати зрадництво і підлість – таким було покликання газет «*Українська ставка*» – видання Інформаційного бюро армії УНР; з № 45 виходило разом із газетою «*Республіканські вісті*» (Вінниця; до № 45 – Київ), «*Українське слово*» – щоденного громадсько-політичного, літературного та економічного часопису (Кам'янець-Подільський; з № 9 по № 35 газета виходила у Станіславі та Старокостянтиніві); «*Український козак*» – фронтової газети Української народної армії (ред. – Ю. Чубук (Жмеринка, потяг друкарні Міністерства преси УНР, вагон 2255; до № 30 газета виходила в Радивиліві, Волочиську, Наркевичаях, Чорному острові); «*Козак*» – вісника 3-ої пішої дивізії; з № 8 – видання державної інспекції війська Подільської групи, безпартійної демократичної військової газети; Нова Ушиця; № 15 – Могилів-Подільський); «*Козак*» – вісника 16-го пішого загону, безпартійної демократичної військової газети (редагував видавничий культурно-просвітній відділ 16-го пішого загону (Кам'янець-Подільський), «*Новини Інформаційного бюро армії Української Народної Республіки*» (ред. – В. Кипріяні; Жмеринка. Редакція розміщувалася у вагоні першого класу №188. Газета друкувалася в польовій друкарні Головного бюро армії УНР. Окремі номери вийшли на ст. Кузьминчик).

Повідомлення публікувалися найчастіше в рубриках «З начальної команди українського війська», «Новини», «Офіційні повідомлення», «Звіdomлення українського генерального штабу» і т.п. Змістом статей редакції військових часописів прагнули впливати на підвищення боєздатності українського війська, неодноразово нагадували про потребу в досвідчених офіцерських кадрах. Редколегії порушували й такі гострі проблеми, як стосунки між старшинами і рядовими вояками.

Загалом, і для цивільних, і для військових, газети тоді були беззастережним авторитетом. «У роки війни часопис йшов на вагу золота. За прочитання, – згадував М. Брилинський, – нерідко треба було платити 2-5 крон. А ті гроші були тоді ще не так дуже дешеві, й так мало їх тоді було» [9, с. 16].

Військові часописи виконували й своєрідну роль листоноші. Вони друкували невеликі оголошення, повідомляли про родини фронтовиків.

Для воєнної преси характерним був наступальний дух, пристрасність, оперативність у висвітленні подій на фронті [137, с. 47]. Не випадково її порівнювали з вогнем: «З пресою річ мається так само, як з огнем. Огонь – се добра річ, бо служить людям...» [49, с. 4].

Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у жовтні 1918 р. інформаційну нішу в подільському регіоні почала заповнювати українська преса Галичини: «Голос Поділля», «Український голос», «Наддністрянський голос», «Голос з-над Буга» [64, с. 14]. Всі ці видання подавали максимально вичерпну інформацію: від урядових законів, наказів і розпоряджень – до хроніки повітового та місцевого життя, перебігу військових подій та інших поточних новин.

Особливо активно взялися проводити відповідну агітаційну та пропагандистську роботу в масах часописи, які були створені після прибуття на допомогу військовим формуванням УНР у боротьбі з більшовиками Галицької армії (липень 1919 р.) [124, с. 98].

Про причини, які змусили галицьких вояків прийти на землі Поділля, читаємо на сторінках часопису «Козацький голос»: «Недоля нашого краю і добро нашої Вітчизни України змусило нас до цього. Прийшли ми, щоб собі й Вам допомогти. Ціла історія, наше досвідчення життєве, а передусім послідовні події учать нас, що в єдності сила. Нашим братам не вдалося до сеї пори прогнати ворогів з рідного краю. Тож ми прийшли й хочемо направити спільні блуди. Ми віримо, що вернемо і славу, і волю Україні» (1919. – 11 лип.).

Відомості про перебіг визвольних змагань на території Поділля, радість перемог та гіркоту поразок дізнаємося з місцевих газет «*Стрільцька думка*» – органу корпусу Січових Стрільців (Проскурів; № 35 – Дунаївці); «*Каменярі*» – органу Окремого залізничного загону УНР (Кам'янець-Подільський); «*Український стрілець*» – часопису для українського війська (Кам'янець-Подільський); «*Україна*» – видання Прес-квартири штаб-арм; з № 87 – видання Особового відділу штабу Наддніпрянської дієвої армії; з № 113 – видання Інформбюро (з травня 1920 р. – Вінниця, з липня 1920 р. – Кам'янець-Подільський).

Про успішні військові операції української армії проти більшовицької агресії, про знущення радянських окупантів над мирним населенням постійно інформувала газета «Українське слово» [32, с. 44]. «Відступаючи, більшовики допускають страшенні жорстокості над селянами, – зазначалося в одній із публікацій. – У Крижополі вбито ними 33 селянина, у Вербовій – 8. Селяни просять дати їм зброю, і вони всі рушать у бій» (1919. – 28 лип.).

У цей час Галицька армія мала і свої друковані органи: «*Вістка*» – інформаційний орган Галицького Стрільцтва (видавався начальною командою Галицької армії; Вінниця); «*Козацький голос*» – орган прес-бюро 1-ої Галицької команди; з № 46 – видання прес-бюро 1-го Галицького корпусу, з № 44 – Пресової квартири НКГА, з № 59 – Пресової квартири НКУГА (ред. – М. Старосольський, з № 45 – ред. прес-бюро 1-го Галицького корпусу, з № 46 – редактора не зазначено, № 54 –

ред. – М. Старосольський). Газета друкувалась у різних містах Поділля, у зв'язку з переходом війська. Замість місця видання зазначено «Постій»; «*Польова газета II-го Галицького корпусу*». У першому номері не зазначено ні місця видання, ні друкарні, у третьому номері друкарню зазначено, а замість місця видання вказано – «Постій» (Вінниця); «*Стрілецький шлях*» – видання просвітнього гуртка III-го Галицького корпусу (відпов. ред. – О. Коберський; Вінниця, №3 – замість місця видання надруковано «Постій») [63, с. 45], «*Вісник Українського Війська*» (виходив на замовлення диктатора Західної області УНР. Редактор не вказувався; Кам'янець-Подільський)

До голосу цієї преси прислухалися, в очах подолян газета була «беззастережним авторитетом» [48, с. 83].

Центральним урядовим військовим часописом ЗУНР вважався «*Стрілець*» – часопис для українського війська (Кам'янець-Подільський; до №48 газета виходила у Тернополі та Борщеві), що пройшов із УГА увесь тернистий шлях і відігравав роль трибуни, з якої національне вояцтво інформувалося про всі найважливіші внутрішні та зовнішні події. Програму «Стрільця» редакція виклала 25 березня 1919 р.: «Мета часопису, – підкреслювалося, – удержання української армії через скріплення її моральної сили». Програму доповнювало вітання редакції до вояків. У ньому зазначалося: часопис «має бути вашим власним органом, часописом усього українського війська. Газета буде писати про все, що болить Ваші молодечі серця, за чим тужить Ваша палка душа. Вона буде кріпити Вашого духа у важкім бою... доносити українській суспільності про Вашу хоробрість, відвагу і героїзм...» (1919. – 25 берез.).

Редакція намагалася консолідувати всі українські сили, уникати міжпартійної боротьби, докладала зусиль, аби армія залишалася поза впливом тих чи інших політичних партій, а також взяла на себе важливу функцію агітатора та пропагандиста, залучаючи до участі відповідні культурно-освітні сили, проводячи активну видавничо-пропагандистську діяльність [6, с. 82].

На сторінках подільської газети «*Нова Україна*», окрім оперативних звітів штабу Дієвої армії про події на фронті,

офіційних повідомлень генштабу УГА, телеграм Головного отамана С. Петлюри, наказів керівництва реорганізованого військового міністерства, вміщено багато матеріалів про бойові операції Сірої дивізії, що була сформована з українських полонених у Австро-Угорщині й стояла на позиціях самостійності Української держави. Це була перша регулярна частина української армії, яка в 1919 р. брала участь у боях з більшовиками на Поділлі, боролась проти польської агресії [3, с. 45].

Загалом більшість воєнних часописів намагалися не нав'язувати читачам своєї думки, свого бачення подій, а залучала реципієнтів до вироблення спільної думки, до активної участі в розв'язанні питань державної ваги [62, с. 121].

Висвітленню військових операцій у пресі значну увагу приділяло й керівництво штабу Дієвої армії. У зв'язку з тим, що окремі газети байдуже ставилися до військової справи, було скликано нараду з представників місцевих редакцій та Українського Телеграфного Агентства, яким вказано на необхідність «виправлення недоліків та налагодження діяльності кореспондентів на фронті, державної пресової експедиції та оперативного подання інформації» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.).

Важливе місце в організації та проведенні культурно-освітньої, політичної й пропагандистської роботи належало Бюро пропаганди (Пресовій квартирі), яке було причетне не лише до періодики, а й до окремих видань [94, с. 51]. Найвдалішим прикладом такої діяльності є виданий Пресовою квартирою 1919 року в Кам'янці-Подільському «Життєпис українських вождів Галицької армії», який мав стати одним із вагомих елементів популяризації УГА серед подолян [42].

Активну роботу щодо інформування широких верств населення й війська про події, що відбувалися в діяльності уряду та на фронті, розпочало Управління преси й інформації. Відділом народних видань було видрукувано низку відозв і брошур за кількома напрямками: проти московсько-більшовицьких комуністів, інформаційно-

агітаційного спрямування, про галичан-українців, про єврейське питання, санітарні справи, проблеми літературного змісту. Крім того, Відділом пропаганди було оголошено конкурс на написання брошури, яка мала б на меті «популярно й патріотично пояснити населенню боротьбу Галицької України за свою самостійність, а також популяризувати перед ним Галицьку армію. З усіх надісланих рукописів найліпші одержать премії по 5 000 грн. і будуть надруковані без окремих доплат Міністерством Гал. справ» (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.).

У цей час місцеві періодичні видання велику увагу приділяли висвітленню спроб національно-свідомої громадськості УНР примусити «всі чинники цивільні і військові скупити всі сили, щоб створити українську школу». Від військової влади вимагали «зрозуміти потребу теперішньої хвилини та віддавати школі вчителів і професорів, особливо – коли виконують при війську менш важні і менш варті функції...» (Галицький голос. – 1919. – 12 жовт.). Також у військових вимагали не займати приміщення шкіл, а там, де їх вже зайняли, на домагання губернських чи повітових шкільних управ провести якнайшвидше передачу будинків шкільним місцевим управам.

Майже в кожному номері періодичних видань друкувалася інформація про культурно-мистецькі заходи. Досить частими були виступи театральної трупи М. Садовського перед частинами регулярного війська. У «Віснику УНР» було вміщено подяку управі цієї трупи від командира корпусу Галицької армії Кравса за «улагодження двох театральних вистав для корпусу». Дякуючи за спектаклі, він наголосив, що «...ці постановки, відвівши нас від щоденного життя... вплинули освідомлююче на наше стрілецтво» (1919. – 16 серп.).

У серпні 1919 р. війська УГА та УНР вирушили на Київ. Здобули Жмеринку, Вінницю, Бердичів, а 31 серпня перед військами постав Київ [135, арк. 22]. Однак між С. Петлюрою та Є. Петрушевичем почалися непорозуміння, взаємні дріб'язкові розбирання. Тоді ж окремі газети,

що видавалися в Кам'янці-Подільському, почали публікувати на лідерів ЗУНР різні «компромати», звинувачуючи їх у реакційності й зараховуючи навіть до ворогів українського народу.

З'явилася й псевдогалицька газета «Боротьба», яка нібито репрезентувала думку всієї галицької громадськості й намагалася вишукувати різні засоби, аби якнайбільше очорнити Галицький державний Секретаріат і диктатора Є. Петрушевича.

Поки йшли чвари, до Києва прибули денікінці. На їхню вимогу галичани змушені були залишити місто. Зрозуміло, С. Петлюра та його уряд не могли погодитися з відходом військ УГА, й тому між двома урядами почалися серйозні суперечності. Щоб якось вийти з ситуації, С. Петлюра звернувся до А. Денікіна з пропозицією спільно виступити проти більшовиків. Однак царський генерал був впевнений, що зможе сам перемогти і більшовиків, і С. Петлюру також [47, с. 52].

Восени 1919 р. склалася критична ситуація: через хвороби в Галицькій армії залишилося 4 тис. боездатних вояків, а у С. Петлюри – лише кілька сотень [95, с. 18]. Із цього становища недавні спільники почали шукати вихід нарізно, не довіряючи один одному і не надіючись один на одного. Тоді, коли треба було знайти спільну мову, не для того, щоб перемогти, а для того, щоб разом загинути і залишити прийдешнім поколінням естафету боротьби за українську державність, обидві влади і громадські групи перетворилися на два ворожі табори [77, с. 97].

На жаль, у цьому процесі негативну роль відіграла преса. Так, пристрасті розпалював часопис «Боротьба». У Галицькій армії його заборонили розповсюджувати, а згодом командування УГА звернулося до С. Петлюри з таємним протестом проти лінії, яку проводила газета. І хоча звернення було секретним і складене тільки в одному примірнику особисто для С. Петлюри, через кілька днів у цій газеті воно надруковане дослівно.

Галичани розуміли, що такі кроки було вчинено не без дозволу керівництва армії. Адже, усі часописи підлягали

контролю військової цензури. Що цей контроль не був формальністю, засвідчує такий факт. 3 серпня 1919 р. редакція «Українського слова» вмістила відповідь начальника залогів, де вказала, що він не мав права закривати газету і просила його дотримуватися у листуванні пристойнішого тону, адже «газета – не канцелярія чи установа, а трибуна вільного слова» (1919. – 3 серп.). Однак усе скінчилося тим, що газету закрили. Замість неї з'явилася «Нова Україна» (5 серпня 1919 р.). Головний отаман наказав припинити її вихід за статтю «Висока Директорія і Голова Ради Міністрів», надрукованій у першому номері.

Часопис «Стрілець» тримався більш поміркованої оборони, вів політичну полеміку в досить «шляхетному тоні».

Становище для армії ЗУНР ставало дедалі загрозливішим. С. Петлюра ж ніяких заходів для виходу з нього не вживав. Відтак у листопаді 1919 р. командувач Галицької армії перейшов зі своїм військом під оперативне підпорядкування білогвардійського командування, а С. Петлюра, незважаючи на інтереси Галичини, уклав союз із Польщею. Незабаром його війська разом із польськими захопили Київ. Поляків не підтримало населення (Галицький голос. – 1919. – 12 верес.).

Наступ червоної армії примусив С. Петлюру знову відступати. У боях до нього приєднуються дві бригади червоної української Галицької армії. Про часописи, здається, всі забули. Більшість газет, у тому числі й на Поділлі, не видавалася.

Забезпечити громадянству вільність друкованого слова, що є одним із найвищих і найцінніших здобутків революції (Галицький голос. – 1919. – 24 серп.), – таку ідею у 1919 р. висувала преса уряду УНР. Про скасування попередньої цензури промовисто заговорили орган урядової партії «Трудова громада» та часопис «Стрілець»: «Якщо глибше вдуматися у справу цензури Гетьманату, то не буде жодного виправдання для її існування в демократичному устрої. Вона існує по інерції старих

звичок, бо ми не вміємо чи не можемо на її місце поставити в свій час щось інше, ліпше. Прецінь – завдання попередньої цензури, – цебто захист державних інтересів можна досягнути краще через запровадження пресових судів, які на основі окремих законів судили б пресові злочини, докладно з'ясовані у пресовім законі».

Однак після зміни державної влади, кардинальних зрушень у питанні свободи друкованого слова не відбулося. Усі періодичні видання продовжували перебувати під пильною увагою контролюючих органів. Наприклад, невдоволення ставленням цензури до свого часопису висловила редакція газети «Галицький голос». Вона обурювалась тим, що цензор заборонив друкувати актуальну статтю, яка стосувалася відносин між Диктатурою та Директорією. Натомість такий дозвіл було надано офіційному органу Головного отамана «Україна» та офіційному часопису Диктатора «Стрілець», які на спеціальних правах вільно висловили свою думку. «Під чий ж опікунські крила маємо сховатися ми, щоби об'єктивно говорити про все, що навкруги діється та за що може прийдецься нам всім колись тяжко спокутувати?» – таке риторичне запитання газета надіслала Управлінню преси й інформації українського уряду в Кам'янці-Подільському (Галицький голос. – 1919. – 12 верес.).

Державна цензура була повсюдною. Усі газетні номери, які виходили у світ, обов'язково повинні були мати відмітку «Підлягає цензурі». Приклад застосування досить неординарних методів у діяльності цього контролюючого органу знаходимо на деяких шпальтах газети «Стрілець». От, приміром, на місці, де повинна була б бути газетна публікація, замість викладеного тексту вміщено єдине слово: «Сконфісовано!» (Стрілець. – 1919. – 17 серп.). Ймовірно, що підготовлений редакцією матеріал після його перегляду цензором був вилучений із уже зверстаної сторінки.

Як свідчать опубліковані в окремих часописах досить скупі за змістом повідомлення, деякі видання могли назавжди завершити своє існування тільки через те, що

розміщували на своїх шпальтах матеріали, спрямовані, на думку цензури, на повалення існуючого державного устрою. Так, за розпорядженням Управління преси й інформації було закрито газету «Трудова громада», яка подала «провокаційну статтю під назвою «Галичина й більшовики» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.).

Про те, що тодішня преса перебувала в досить складних умовах красномовно свідчить факт закриття газети прес-квартири штабу Дієвої армії «Українське слово» 29 липня 1919 р. Причину такого серйозного покарання назвали в газеті «Трудовий шлях» Українське Телеграфне Агентство: «За невиконання наказу про попередню цензуру, за анархічний захват друкарні» (Трудовий шлях. – 1919. – 28 лип.). Внаслідок цього редактора притягнуто до судової відповідальності, а друкарню оштрафовано на 20 000 грн.

Редакція «Українського слова» з обуренням сприйняла повідомлення про закриття їхнього часопису. Причиною таких дій вона назвала не проблему, пов'язану з несвоєчасним поданням на перегляд цензору чергового номера, а цілковите невміння орієнтуватися в державних справах, незнання законів, життєву непридатність і непрактичність, легкодумне ставлення до справ великої ваги представників Управління преси й інформації. Прикро констатувати, що газети в складний час військової боротьби закривалися через незначні прорахунки в діяльності.

Далі з цього приводу наводилися певні роз'яснення, зокрема, про те, що «Українське слово» виходило за наказу Головного отамана для військ, а тому, залежно від подій на фронті, технічний апарат газети не міг бути прикріплений до одного міста й підлягати загальному цензурному апарату, а також через те що газета отримувала чимало інформації, яка потребувала щоразу спеціального дозволу військової влади. Коли ж з боку Управління преси й інформації та його цензурного комітету могли виникати якісь непорозуміння з приводу статті чи замітки, то, звичайно, справу варто було налагодити так, щоб і фронт

не залишався без газети і щоб редакція і її співробітники не опинились у такому становищі, коли вони не знають, кого саме слухати і чиї вказівки виконувати: чи військової влади, якій вони безпосередньо підлягали, чи загальній цензурі, яка існувала у місті перебування центрального уряду.

Редактор газети, як безпосередньо підлеглий штабу Дієвої армії, виконував лише накази військової влади, під цензурою якої газета й виходила. Тому-то наказ про закриття «Українського слова» вважався безпідставним і незаконним.

Оскільки, як відзначалось у газеті, подібні вчинки підривали авторитет українського демократичного уряду, було здійснено заклик до проведення за матеріалами цієї справи законного розслідування.

Як свідчать реалії історичного минулого, першоджерела, з яких по крихті збираються факти про перебіг подій національно-визвольної революції, не доводиться вести мову про свободу слова в Українській Народній Республіці. Поневолено, пригнічена некваліфікованою і непрофесійною цензурою преса не могла донести до пересічного громадянина об'єктивну інформацію про дійсний стан справ в українській владі та суспільному устрої. Крім того, в газетах примусово публікувались матеріали, вигідні очільникам держави, які сповідували їхню політику й інтереси [16, с. 194].

Деякою мірою такий крок можна вважати виправданим, бо під час розбудови самостійної республіки виникла потреба в тому, щоб нести в народні маси лише ті ідеї, які сприяли б зародженню почуття патріотизму, волелюбності, демократичного єднання, які б кликали до боротьби за визволення України від чужоземного поневолення.

У добу Директорії в результаті розвитку окремих галузей знань та сфер людської діяльності на Поділлі з'являлися й поширювалися фахові періодичні видання. Диференціацію в межах цього типу преси вважаємо найбільш доцільним здійснити за галузевим принципом. Відтак галузеві часописи

розподілимо на кооперативні, освітні, транспортні, а також сфери зв'язку.

В умовах негативного впливу більшовиків, які керувалися у своїй політиці безвідмовним правилом «грабуї награбоване», на Поділлі зберегла свої сили кооперація [44, с. 22]. Про її діяльність у цей період писали «Вісти Вінницького Союзу Споживчих Товариств», де повідомлялося про торгово-промислове життя губернії, стан грошового ринку, постачання населенню Поділля сільськогосподарських машин, знарядь праці та різних товарів; друкувалися проблемні статті з питань розвитку економіки; вміщувалися огляди місцевого виробництва; приділялася увага забезпеченню хлібом та продовольством національної армії.

Завдяки власним періодичним виданням, широкою політичною і культурно-освітньою роботою займалися місцеві осередки товариства «Просвіта». У Липовці виходило «Народне життя» (редколегія: П. Романів, І. Штанько, М. Рожеківський), у Вінниці – «Шлях» (ред. – В. Островський). Головною метою цих газет був захист України від московської агресії [78, с. 58]. На їхніх сторінках вміщено багато матеріалів про жорстокий терор, який здійснювали більшовики на Вінниччині, висловлювалася підтримка об'єднання УГА і армії УНР у боротьбі з денікінськими військами: «Пам'ятаймо, що армія обороняє землю і волю українського народу від царських посіпак Денікіна і кривавих комуністів» [59, с. 3]. В одному із номерів «Шляху» вміщено обов'язкову присягу Українського війська, в якій теж звучав заклик «мужньо, до останньої краплі крові боротися супроти всякого ворога УНР та трудового люду, завжди поводитися так, як цього вимагають військові закони та честь воїна-лицаря, в цей спосіб і чесно жити і чесно умерти» [70, с. 42].

Опубліковані в пресі матеріали також розповідали про вплив представників свідомої частини сільських громад на піднесення українського руху. Так, за повідомленням невідомого дописувача газети «Шлях», в с. Ковалівці Брацлавського повіту активісти цукроварні на противагу пропольській та проденікінській пропаганді провели вечірку,

на якій побували старшини української армії. Присутні виконали національний гімн, висловили палкі заздоровниці на честь усіх захисників рідного краю, лідерів української революції (1919. – 20 жовт.).

У багатьох кореспонденціях йшлося про народні збори та повітові селянські з'їзди, де обговорювалися проблеми української державності, діяльності уряду УНР, допомоги з боку селянства, питання шкільної та культурно-освітньої справи, засуджувалася поведінка тих селян, які вели антидержавну агітацію [45, с. 62].

Подільські часописи також висвітлювали державницьку політику Директорії, публікували звернення провідників революції до народу, займалися активною пропагандою культурно-мистецького життя подолян, національної освіти, передусім українізації та реорганізації шкіл [36, с. 146]. Останнього вимагали інтереси дітей, розвиток у них усвідомлення не тільки того, що учням потрібні знання, але й працездатності, вміння навчатись міркувати, бо тільки на цій основі можна було виховати вільну, розвинену особистість [15, с. 336]. Також розглядалися причини, напрями, зміст реформування шкільної освіти, чинники впливу, механізми проведення шкільних реформ, побудова єдиної трудової школи [67, с. 45] та ін.

Ідею єдиної національної школи пропагувала газета «Воля» – орган Ольгопільської повітової шкільної ради. Серед публікацій про життя місцевих учителів та учнів траплялися повідомлення про заходи місцевих органів влади щодо забезпечення підручниками учнів початкової школи, впровадження української мови. Провідною також була проблема безкоштовного та обов'язкового навчання у нижчих та вищих початкових школах [106, с. 97].

Отже, за досить короткий період свого існування згадані часописи слугували для населення подільського регіону культурним, освітнім, політичним та моральним орієнтиром.

У 1919-1920 рр. побачили світ одноденна газета відділу народної освіти при Кам'янецькому повітовому ревкомі «*День дитини*», одноденне видання агітпросвіту Подільського

військового комісаріату «*Роковини Шевченка*» (ред. – О. Качалов), а також орган Вінницької юнацької спілки «*Зірка*».

Фаховим виданням для працівників транспортної галузі Поділля була однотижнева професійна газета «*Залізничник*». До читачів потрапив тільки перший номер за 1 вересня 1919 р. Варто зазначити, що редколегія «*Залізничника*» – друкованого органу Всеукраїнського залізничного союзу – тимчасово розміщувалася на Кам'янець-Подільській залізничній станції у вагоні № 61.

До видань, що представляли транспортну галузь, віднесемо також газету залізничників «*Новая жизнь*» (Жмеринка). Цей часопис вводимо в науковий обіг як такий, що досі не згадувався у працях дослідників преси Поділля і не відзначений у бібліографічних покажчиках. Коротку інформацію про нього вміщено у вінницькій газеті «*Слово Подолши*» від 7 серпня 1918 р. Цитуємо за оригіналом: «...«*Новая жизнь*» була тільки за заголовком «російсько-українською», а по суті залишалась російською. Жмеринська спільнота, зокрема українські діячі, здавалося б, якнайбільше зацікавлені у поширенні українського слова, залишалися бездіяльними та глухими до закликів редакції і видавництва зберегти місцевий друкований орган. Однак «*Новая жизнь*», як і шість її попередниць, завчасно загинула... Світ побачило лише два номери» (1918. – 7 авг.).

У 1919 р. вийшли в світ кілька номерів періодичних видань, що висвітлювали діяльність у сфері телеграфного, телефонного і поштового зв'язку: «*Винницькая почта*» – щоденна газета (ред. – Г. Конахевич; Вінниця), «*Наша праця*» – орган Головної ради Української поштово-телеграфної і телефонної спілки (ред. – М. Лиля, № 7 – ред. І. Шматко; Вінниця), «*Подольская почта*» – щоденна газета (ред. – М. Кіпичиніцер; Кам'янець-Подільський).

У Кам'янці-Подільському, коли там у 1920 р. було польське військо, виходили польські часописи – «*Świat Podola*», «*Lud Podolski*» та «*Ziemia Podolska*».

Із середини 1920 р., коли на Поділлі встановлювалася радянська влада, кількість українських часописів значно скоротилася, проте в деяких виданнях аргументовано

викривалися справжні наміри більшовиків, широко висвітлювалася боротьба населення за національне визволення.

Отже, остання фаза української державності – Директорія – була сприятлива насамперед для самоідентифікації української преси. В умовах виснажливої військової боротьби з більшовиками, денікінською армією, політичного протистояння і протиборства між українськими політичними партіями та їх лідерами, закладалися основи інформаційної політики Директорії, формувались організаційні та координуючі центри її проведення, які мали відіграти свою роль у формуванні національної свідомості та державної ідеї в українських громадян.

Водночас преса УНР аргументовано переконувала, що лише в єдності всіх політичних партій можлива побудова вільної держави, майбутнє якої не в орієнтації на чужі держави, а в єдності всіх українських земель. І хоча вік цих часописів був недовгим, вони піднялися на якісно новий щабель, набувши європейського досвіду.

У 1919-1920 рр. на Поділлі спостерігалася відносна типологічна стабільність та кількісний ріст видань. Умови військового часу, цензурні обмеження позначились на періодичності виходу часописів, що сприяло більш чіткому поділу на періодику, яка підтримувала ідею української державності, й на ту, яка виступала на протилежному боці.

Тематичні аспекти газетних публікацій визначалися потребами суспільно-політичного життя і абсолютно не залежали від типології преси. Публікації подільських національно-демократичних часописів відзначалися патріотичністю, правдивістю, оперативністю, проникненням у всі сфери людського буття. Саме тому часописи Поділля, що виходили в добу Директорії, відображали на своїх сторінках реальні картини тодішньої дійсності, серед яких на передньому плані стояла боротьба за національне визволення та українське державотворення.

Незважаючи на поразку українського народу в боротьбі за свою державність, ця боротьба принесла і певні здобутки. По-перше, в ці роки ідея національної свідомості оволоділа переважною більшістю українців, вона загартувалась не тільки в теоретичних змаганнях, а й у збройних зіткненнях, у яких проходила перевірку на міцність. По-друге, в 1917-1920 рр. здобуто перші успіхи державотворення, національного будівництва. Події цих років мали характер національної революції.

Процеси державотворення, боротьба за суверенність, незалежність України знайшли своє відображення на сторінках газетної періодики Поділля. Загалом, в умовах загострення суспільних конфліктів, піднесення національного руху різко зросла кількість газет різного типу, яка змінювалась у різні періоди, залежно від обставин, які сприяли чи не сприяли виникненню газет.

Незалежно від умов виходу газет, можна оцінити значущість інформації, що доходила до населення Подільського регіону через пресу. Аналіз газетних матеріалів дозволяє зробити висновок, що найбільш об'єктивно висвітлювалися в пресі події періоду Центральної Ради. Поширення та жорсткість цензури за часів Гетьманату та Директорії впливали на об'єктивність газетної інформації. Обмеження свободи слова і друку свідчило про обмеження демократії в суспільстві.

У подільській пресі досліджуваної доби ми знаходимо матеріали офіційного характеру, значну кількість статей, які найбільш чітко виражають ідейні та політичні позиції різних політичних партій та рухів, пропагандистські та аналітичні публікації. Але найбільшу цінність має інформація про місцеве життя, бо більш адекватно відбивала події, ніж центральні газети, і пояснюється це не тим, що в місцевій пресі працювали більш кваліфіковані журналісти, а тим, що така інформація була ближче до життя, детальніше відображала глибинне протікання революційних процесів. Близькість місцевих газет до читачів зумовлювала можливість останніх зіставляти газетну інформацію з власними враженнями, примушувала видавців місцевої

преси, незважаючи на їх політичні уподобання, піклуватися про об'єктивність матеріалів.

Класифікація газет за типоутворюючими ознаками становить значні труднощі не лише через строкатість їх позицій, але й через те, що ці позиції змінювалися залежно від змін політичних уподобань їхніх видавців.

Для джерелознавчого аналізу і використання газетної інформації важливе значення має врахування конкретних історичних умов, у яких виходили газети, рівень гласності, що змінювався в основні періоди революції, наявність та міра жорсткості цензури, характер влади у країні в цілому та в окремих її регіонах зокрема. Усі ці та інші подібні обставини великою мірою впливали не лише на саме існування, вихід чи закриття газет, а й на зміст інформації, що містилася в них. Рівень демократичності політичного режиму, який утверджувався в той чи інший період, великою мірою позначався на всебічності й об'єктивності газетної інформації.

Загалом же періодична преса становить цілісний джерельний масив, найширше вивчення якого необхідне для збагачення наукових досліджень із питань боротьби за самостійність України в роки національно-демократичної революції.

Література

1. Афанасьєва, З. Подільські папірні // Рад. Поділля. – 1983. – 11 берез.
2. Бабицький, В. Повітовий селянський з'їзд у Могилів-Подільському в 1919 р. // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 58-59.
3. Бабицький, В. Подільська газета «Нова Україна» про Збройні сили України // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (11 лют. 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 45-46.
4. Баришполець, О. Підпільна преса більшовиків України періоду громадянської війни та іноземної інтервенції (1918-1920 рр.): Канд. дис. – К., 1971. – С. 248-250.
5. Березовська, Л. Проблема реформування шкільної освіти у працях українських педагогів 1917-1919 рр. // Історія в шк. – 2003. – №4. – С. 11-15.

6. Білгорайський, М. Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на Вінниччині на сторінках газети «Стрілець» // Тези доп. Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес. 1991 р.). – Вінниця, 1991. – С. 82–83.
7. Білінський, М. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні та 10-ліття існування УРСР / М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кривецький. – Вінниця, 1927–1928. – 156 с.
8. Бойко, В. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 25–40.
9. Брилинський, М. Сірі однострої. – Л., 1934. – 64 с.
10. Верховлюк, В. Вінницька газета «Вісті» в 1920 р. // Тези доп. XI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1992. – С. 59–60.
11. Винниченко, В. Відродження нації. Ч. 1. – К., 1990. – 211 с.
12. Галайбіда, А. «Робітничка газета» – як джерело з історії УНР (1918–1920) // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (11 лют. 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 41–42.
13. Галайбіда, А. Газета «Вісник УНР» як джерело з історії УНР // Тези доп. та повідомл. VIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (3 лют. 1998 р.). – Вінниця, 1998. – С. 45–46.
14. Галайбіда, А. Газета «Дзвін» – джерело інформації подолян у 1919 р. // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 60–62.
15. Гандзюк, В. Ідея єдиної національної школи у пресі Поділля (1919 р.) // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: зб. наук. пр. / за заг. ред. П. Григорчука. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 334–338. – (Сер. «Історія»).
16. Гандзюк, В. Українізація; цензурування газетної періодици на Поділлі у 1919 р. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: зб. наук. пр. / відп. ред. Н. Іваницька. – Вінниця, 2006. – Вип. 8. – С. 191–194. – (Сер. «Філологія»).
17. Горевалов, С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях / Відділ. військ. підгот. держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Л., 1997. – 317 с.
18. Грибоедов, С. Преса доби Центральної ради як джерело історичних досліджень її воєнної політики: (за матеріалами період. видань): автореф. дис. канд. іст. наук / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16 с.
19. Григорчук, П. Політичне становище на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 174–185.
20. Грушевський, М. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 580 с.
21. Грушевський, М. На порозі нової України. – К., 1918. – 135 с.

22. Грушевський, М. Спомини // Київ. – 1989. – № 6. – С. 139–152.
23. Губа, П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 29–41.
24. Губа, П. Ідея державності України у пресі 1917–1919 рр. // Розбудова держави. – 1999. – № 1/6. – С. 146–155.
25. Губа, П. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр.: автореф. дис. докт. істор. наук: 07.00.06. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка – К., 2007. – 40 с.
26. Губа, П. Українське відродження: спроба джерелознав. оцінки вітчизн. преси 1917–1920 рр. / Черкас. держ. технолог. ун-т. – Черкаси, 2002. – 263 с.
27. Губарець, В. Слово, що кликало в бій // Вінниц. правда. – 1965. – 9 січ.
28. Гунчак, Т. Україна I пол. ХХ ст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 222 с.
29. Гурянський, З. Подільська газета «Селянська громада» // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес.1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 51–53.
30. Гутковський, В. Гетьманський переворот 1918 р. і суспільно-політичні умови функціонування української преси // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (24–26 жовт. 2003 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2003. – С. 66–71.
31. Гутковський, В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II пол. ХІХ ст. – 1920 рр.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: ЛА «Піраміда», 2001. – 196 с.
32. Гучва, І. Газета «Українське слово» як джерело вивчення боротьби проти більшовицької агресії на Поділлі в 1919 р. // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (11 лют. 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 44–46.
33. Гучва, І. Кам'янець-Подільське видання УПСР «Трудова громада» (1919) // Тези доп. XIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес.1994 р.). – Вінниця, 1994. – С. 60–62.
34. ДАВО (Державний архів у Вінницькій області). – Ф. Д. 389. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 159.
35. Дем'янчук, Г. З історії української преси на Волині (1918–1919 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. II Всеукр. наук.-теорет. конф. (21–22 груд. 1994 р.). – Л. ; Житомир, 1994. – С. 41–46.

36. Дмитренко, В. Розвиток преси у Вінниці в 1917-1920 рр. // Вісн. студ. наук. т-ва ін-ту історії, етнології і права Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – Вип. 7. – С. 145-148.
37. Донцов, Д. Ідеологія чинного націоналізму // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 196.
38. Дорошенко, Д. Історія України. Т. 2. – Ужгород, 1930. – 309 с.
39. Дорошенко, Д. Історія України. 1917-1923. Ч.1. – Ужгород, 1933. – 297 с.
40. Дорошенко, Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2/3. – С.105-120.
41. Жизнь национальностей. – 1918. – № 1. – С. 7.
42. Життєпис українських вождів Галицької армії. – Кам'янець-Поділ.: Пресова квартира НКГА, 1919. – 40 с.
43. Жмурко, О. Часописи доби Директорії як джерело вивчення культурного життя Кам'янця-Подільського в 1919-1920 рр. // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1995. – С. 281-283.
44. Завальнюк, К. Життя в ім'я України. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 127 с.
45. Завальнюк, О. Газета «Шлях» про селянство Вінниччини в 1919 р. // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 61-62.
46. Завальнюк, О. В часи української революції / О. Завальнюк, О. Комарницький // Кам'янець-Подільський: іст.-попул. нарис. – Кам'янець-Поділ., 2001. – С. 69-75.
47. Завальнюк, О. Українська Галицька армія на Поділлі (лип. 1919 – трав. 1920 рр.) : іст. нарис / О. Завальнюк, С. Олійник. – Кам'янець-Поділ.: Абетка Нова, 2001. – 148 с.
48. Зброя до оборони і наступу. – Л., 1924. – 112 с.
49. Зброя до оборони і наступу: начерк проповіді про пресу. – Л., 1929. – 97 с.
50. Зленко, П. Періодичні видання Наддніпрянщини у 1918 р. // Українська книга. – [Б. м.], 1938. – С. 119.
51. Ігнатієнко, В. Українська преса 1816-1923 рр.: іст.-бібліогр. етюд / Укр. наук. ін-т книгознавства. – Х.: Держвидав України, 1926. – 288 с.
52. Карамішев, В. Советская военная печать в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М., 1955. – 20 с.
53. Клунний, Г. В боротьбі за селянство // Червон. шлях. – 1926. – № 4. – С. 92-93.
54. Ковалевський, М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 487 с.

55. Коваль, В. Преса УНР 1919 р. про культурно-освітнє життя Кам'янця-Подільського / В. Коваль, Г. Гайщук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. ст. – Кам'янець-Поділ., 2005. – Т. 5. – С. 22–26.
56. Копиленко, О. «Сто днів» Центральної Ради. – К.: Україна, 1992. – 151 с.
57. Корновенко, С. Українська революція: навч. посіб. / С. Корновенко, А. Морозов, О. Реєнт – Вінниця: Фоліант, 2004. – 431 с.
58. Кость, С. Західноукраїнська преса 1900 – поч. 50-х рр.: особливості функціонування, періодизація, структура // Зб. пр. кафедри укр. преси. – Л., 1995. – Вип. 1. – С. 72–78.
59. Кравець, М. Газета «Шлях» Вінницького товариства «Просвіта» (1919) // Тези доп. 14-ої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 3.
60. Кравчук, О. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.) // Поділля у контексті української історії: матеріали Всеукр. наук. конф. (29–30 листоп. 2001 р.). – Вінниця, 2001. – С. 172–176.
61. Кривошея, Г. За землю, за волю: Українська військова журналістика у контексті історії. – К., 1998. – 131 с.
62. Крупський, І. Національно-патріотична журналістика України (друга пол. ХІХ – перша чв. ХХ ст.) – Л.: Світ, 1995. – 184 с.
63. Крупський, І. Преса Галичини у боротьбі за державність України (1918–1920 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. II Всеукр. наук.-теорет. конф. (21–22 груд. 1994 р.). – Л.; Житомир, 1994. – С. 45–47.
64. Крупський, І. Преса Січових Стрільців // Трибуна. – 1992. – № 2. – С. 14.
65. Крупський, І. Українська національно-патріотична журналістика Наддніпрянщини періоду Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (22–23 груд. 1995 р.). – Л., 1995. – С. 80–81.
66. Кузеля, З. З культурного життя України. – Зальцведель, 1918. – 86 с.
67. Кукурудзяк, М. Подільське видання «Дністер» про реформу школи в УНР / М. Кукурудзяк, М. Собчинська // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 45–46.
68. Кульчицький, С. Українська Держава часів гетьманщини (1918) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 60–79.
69. Левицький, О. Військовий договір Української Галицької армії з Добрармією генерала Денікіна // Українська Галицька армія

у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: матеріали до історії. – 1958. – Т. 1. – С. 56–62.

70. Левченко, М. Важлива публікація газети Вінницького товариства «Просвіти» «Шлях» у 1919 р. // Тези доп. XII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (7 верес. 1993 р.). – Вінниця, 1993. – С. 42–43.

71. Лисий, А. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 200–202.

72. Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції. Ч. 1. – Торонто, 1950. – 117 с.

73. Малигін, А. Вінниччина в добу Директорії // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 40–41.

74. Малик, Я. Періодична преса про повстанський антибільшовицький рух в Україні 1919 р. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (22–23 груд. 1995 р.). – Л., 1995. – С. 161–165.

75. Малик, Я. Роль преси у психологічній війні більшовиків за українське селянство у 1919–1920 рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. IV Всеукр. наук.-теорет. конф. (19 груд. 1997 р.). – Л., 1997. – С. 82–86.

76. Малик, Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Л., 1995. – 168 с.

77. Мамлига, К. Галицька армія у Великій Україні 1919 р. (за матеріалами часописів «Україна», «Український козак», «Стрілець») // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. V Всеукр. наук.-теорет. конф. (27–28 листоп. 1998 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 1999. – С. 87–97.

78. Масловський, М. Видання Вінницької «Просвіти» // Тези доп. XIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес. 1994 р.). – Вінниця, 1994. – С. 58–59.

79. Масловський, М. Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.) // Тези доп. XII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (7 верес. 1993 р.). – Вінниця, 1993. – С. 44.

80. Масловський, М. Зустріч Петлюри в Могилів-Подільському та Ямполі в 1920 р. // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 52–53.

81. Масловський, М. Подільська газета «Визволення» (1919) // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (11 лют. 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 42–43.

82. Мацько, В. Громадські засади у пресі Поділля періоду визвольних змагань (1918–1920 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VI Всеукр. наук.-теорет. конф. (19–20 груд. 1997 р.). – Л., 1997. – С. 77–79.

83. Мацько, В. Друковане слово Поділля. – Хмельницький, 1998. – 32 с.
84. Мілясевич, І. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – поч. ХХ ст.: іст.-бібліогр. дослідж. / наук. ред. М. Романюк. – Л., 2004. – 183 с.
85. Міхновський, М. Націоналізм – всесвітня сила // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – 320 с.
86. Мороз, В. Україна в двадцятому столітті. – Т., 1992. – 167 с.
87. Мукомела, О. Преса українських повстанців за Директорії та «Отаманщини» // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (17–18 трав. 2002 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2002. – С. 118–123.
88. Назаренко, Є. Початки преси в Проскуріві // Проскурів. – 1999. – 13 січ.
89. Назарук, О. Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978. – 113 с.
90. Наріжний, С. Українська преса (історичний огляд) // Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича – К., 1993. – С. 165–166.
91. Нестеренко, В. Часописи УНР як джерело вивчення етнонаціональних процесів на Поділлі в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень – листопад 1919 р.) // Матеріали XI Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 2004. – С. 292–299.
92. Нечиталюк, М. Реформатор української журналістики... // Українська журналістика: генезис і сучасні проблеми: вісник Львів. ун-ту. – Л., 1992. – Вип. 17. – С. 63–67. – (Сер. «Журналістика»).
93. Олексин, О. Суспільно-політичні умови становлення преси УНР // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. V Всеукр. наук.-теорет. конф. (27–28 листоп. 1998 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 1999. – С. 392–396.
94. Олійник, С. Діяльність Бюро пропаганди (Пресової квартири) Української Галицької армії на Поділлі (літо 1919 – весна 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. статей. – Кам'янець-Поділ., 2005. – Т. 5. – С. 44–51.
95. Омелянович-Павленко, М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Прага, 1929. – 97 с.
96. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: док. и материалы. – М., 1938. – 170 с.
97. Павлюк, І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк: Твердиня, 2005. – 428 с.

98. Пархитько, О. Одеська періодична преса періоду визвольних змагань: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
99. Петлюра, С. Вибрані твори та документи / уклад. Л. Голота. – К.: Довіра, 1994. – 140 с.
100. Петлюра С. Завдання української військової літератури. – Варшава, 1937. – 74 с.
101. Погребинський, О. Українська листівка-метелик у 1917–1919 рр. – К., 1993. – 96 с.
102. Поліщук, В. Дороги моїх днів // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 126–129.
103. Полонська-Василенко, Н. Історія України 1900–1923 рр. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 136 с.
104. Преса Української РСР (1917–1966 рр.): стат. довід. – К., 1967. – 223 с.
105. Рубльов, О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Ресент – К.: Альтернативи, 1999. – 345 с.
106. Рудий, Г. Газетна періодика – джерело вивчення Української культури 1917–1920 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2000. – С. 93–211.
107. Рудий, Г. Проблеми цензури і захисту свободи преси на сторінках газет України 1917–1920 рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. ІХ Всеукр. наук.-теорет. конф. (28–29 жовт. 2005 р.) / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2005. – С. 274–275.
108. Рудченко, М. Денікінщина у висвітленні подільської газети «Селянська громада» (1919) // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 57–59.
109. Рудченко, М. Подільська газета «Вісник Української Народної Республіки» // Тези доп. XIII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес. 1994 р.) – Вінниця, 1994. – С. 59–60.
110. РЦЗВДНІ. – Ф. 17. – Оп. 65. – Спр. 384. – Арк. 18.
111. Савченко, І. З історії створення інформаційної служби Директорії УНР / І. Савченко, А. Пижик // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 148–150.
112. Село. – 1919. – № 22. – С. 26.
113. Семко, С. Матеріали до історії Отаманщини на Україні (груд. 1918 – січ. 1919 рр.) // Архіви рад. України. – 1933. – № 7/8. – С. 86–87.
114. Сірий, Ю. З історії видавничої справи на Україні. – Прага, 1940. – 116 с.
115. Сірополко, С. Історія освіти на Україні. – К., 1967. – 594 с.

116. Сіцінський, Ю. Друкарні та видання на Поділлі: (матеріали до історії). – Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – ДК 8790. – 198 с.

117. Скоропадський, П. Спогади (кінець 1917 – груд. 1918 рр.). – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.

118. Скрипник, М. Стан і завдання Комуністичної партії (більшовиків) України: Промова на I конгресі Комінтерну в Москві 1919 р. // Скрипник М. Питання пролетарської революції на Україні. – Х., 1930. – С. 90.

119. Собчинська, М. Подільська газета «Наш шлях» про проблеми освіти в УНР // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 60–61.

120. Солдатенко, В. Большевицкая пресса Украины в 1917–1918 гг.: ист.-библиогр. обзор. – К., 1979. – С. 13–17.

121. Стецюк, В. Видавнича діяльність земств Поділля (1907–1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. ст. – Кам'янець-Поділ., 2006. – Т. 7. – С. 357–366.

122. Стопчак, М. Воєнно-політичне становище в Подільській губернії навесні 1919 р. / М. Стопчак, О. Воловик // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 41–42.

123. Трудящиеся Сумщины за власть Советов: Сб. документов и материалов. – Сумы, 1957. – С. 80.

124. Удовиченко, О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. – К., Україна, 1995. – 198 с.

125. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: нариси історії: навч. посіб. / О. Реєнт, І. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.

126. Українська державність: історія і сучасність: матеріали наук. конф. – К., 1993. – 346 с.

127. Федоришин, П. Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – К., 1996. – 18 с.

128. ЦДАВО України. – Ф. 1184. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 19.

129. ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3.

130. ЦДАВО України. – Ф. 1184. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1, 2.

131. ЦДАВО України. – Ф. 1184. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 19.

132. ЦДАВО України. – Ф. 1184. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 9–11.

133. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 15.

134. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 2.

135. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 32. – Арк. 22.

136. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 16.

137. Червінський, Д. Газета «Український козак» про воєнні дії на Поділлі в 1919 р. // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 47.

138. Червінський, Д. Популяризація Земельного закону Директорії подільською пресою (1919) // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 55–56.

139. Чубай, У. Проблеми творення національної церкви на сторінках Кам'янець-Подільського часопису «Наш шлях» // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (28–29 жовт. 2005 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2005. – С. 281–286.

140. Штогрин, Р. Гетьманська влада на Поділлі в подільській пресі // Вісн. студ. наук. т-ва ін-ту історії, етнології та права Вінниц. держ. пед. ун-ту: наук. вид. – Вінниця, 2007. – Вип. 8. – С. 114–117.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ІДЕЙ

Доба національно-визвольної революції 1917–1920 рр. ХХ ст. дозволила українству на повний голос висловити свої одвічні прагнення до громадянської волі та державної незалежності. Одну з головних функцій у складному процесі українського державотворення відіграла національно-демократична преса, що слугувала надійним інформаційним рупором, завдяки якому тодішня влада поширювала серед народних мас політичну ідеологію, впливала на формування політичної культури, свідомості, громадської думки. Друковане слово було тим джерелом, що живило українську націю в боротьбі за самостійність, і тим першим незалежним інструментом вільної держави, що стояв на сторожі усієї нації [155, с. 3].

Незважаючи на короткотривале існування, важливу роль у загальнодержавних процесах відіграла подільська преса. Якраз тоді вона отримала можливість для вільного розвитку, стала єдиним інформаційно-виховним полем, спрямованим на виборювання й утвердження незалежної держави. Національно-патріотичні видання Поділля були громадською трибуною, парламентом, учителем і порадником, безкорисливим оборонцем скривджених; вони стояли на захисті населення краю, його прав і свобод, не давали згаснути патріотичним устремлінням, заохочували до подальшої боротьби. Ідея української державності стояла у центрі суспільно-політичного життя подолян, була провідною темою публікацій більшості місцевих часописів.

3.1. Концептуальність газет Поділля доби Центральної Ради

Новини з Петрограда про події 28 лютого 1917 р. поширилися на Поділлі досить швидко. Головним джере-

лом інформації, як правило, були чутки, що надходили з Києва. У Вінниці їх розповсюджували солдати повітряної ескадри, яка стояла біля залізничної станції [147, с. 5]. Ймовірно, про початок революції військовикам повідомили самі залізничники, які отримали телеграму від своїх київських колег.

Звістки про лютневий переворот викликали у міських установах розгублення. Оскільки вісті зі столиці Російської імперії якимсь чином потрапили в пресу, військовою цензурою було вжито рішучі заходи проти органу міської управи – газети «Юго-Западный край». За розпорядженням губернатора випуск газети тимчасово припинили.

Відомості про події в столиці Російської імперії серед різних верств населення сприймалися неоднозначно. Більшість не вірила, що розпочата революція є серйозним кроком до кардинальних змін суспільно-політичного устрою. Вважалося, що незабаром революцію вгамують і населення заспокоїть. Тимчасовий комітет, що взявся організувати владу в місті, аби забезпечити лояльний і пасивний чинник впливу на маси, почав формувати Раду громадських організацій [86, с. 141].

6 березня 1917 р. новостворена Рада, до складу якої ввійшло 49 організацій, через газету «Юго-Западный край» оголосила про своє існування і закликала до участі в роботі Ради непрезентовані організації. У цьому ж номері було опубліковано маніфест про зречення престолу царем Миколою II, телеграми Голови державної Думи М. Родзянка й детальну інформацію про подальший перебіг подій (Юго-Западный край. – 1917. – 7 мар.).

Уже з перших днів своєї діяльності Рада громадських організацій не завоювала особливого авторитету серед міського населення, а відтак відчувала, що не зможе бути безпосереднім господарем становища. До того ж, у цей час заявила про своє створення Вінницька Рада Робітничих Депутатів.

Аби врятувати здобуті позиції, Рада громадських організацій вирішила змінити свій курс, спрямувавши зусилля на формування громадської думки. Головним

знаряддям втілення цієї ідеї в життя стала місцева преса [34, с. 146]. Виконавчий комітет ліквідував орган колишньої управи – газету «Юго-Западный край». Спочатку було звільнено редакторів Оводова (колишнього міського голову) й Стамерова (члена управи), згодом – змінено склад редакції й на базі старого часопису засновано новий – газету «Свободный голос».

Такий кардинальний «переворот» було аргументовано в пишномовній передовиці, у якій ганьбили колишніх працівників міської управи, приписували їм низку злочинних діянь, доводили, що вони не здатні й не готові слугувати народові. Наприкінці статті висловлювалося запевнення, що діяльність органів самоуправи надалі розгортатиметься по-новому. Щонайперше, будуть вжиті відповідні заходи, аби правда про події в столиці й губернії у вигляді друкованого слова потрапляла й до сільського жителя, що жив переважно тільки чутками. Створити популярний часопис для села – обов'язок інтелігенції і всіх тих, хто вболіває за майбутню долю своєї батьківщини (Юго-Западный край. – 1917. – 12 мар.).

Загалом у подільській пресі, що продовжувала виходити після повалення самодержавства («Жизнь Подолии» (Могилів-Подільський), «Подольские губернияльные ведомости», «Подольянин» (Кам'янець-Подільський, «Свободная мысль» (Проскурів), простежувалася насиченість матеріалами з центрів революційної боротьби – Петербурга і Києва. Тут друкувалися постанови Тимчасового уряду, оперативні повідомлення з фронтів, регіонів, де вирувала хвиля народних повстань. Знайшли відбиток на газетних шпальтах вісті з-за кордону – Лондона, Копенгагена, Парижа, Нью-Йорка, Москви, інших російських міст, а також події місцевого значення – міської думи, управи, хроніки з населених пунктів Подільської губернії, огляди вітчизняної та зарубіжної преси.

Суспільної ваги набували питання організації виборів делегатів до Установчих Зборів, створення партійних і громадських політичних осередків, проведення з'їздів,

публікувалися історичні довідки про республіканський лад у Росії, аналітичні порівняльні характеристики системи виборів, статті на сільськогосподарську тематику, зокрема щодо проведення аграрної, продовольчої реформ, хроніки «Займа Свободи».

У кожному часописі проголошувалася підтримка Тимчасовому уряду й звучали пафосні вислови: «Да здравствует демократическая республика!», «Слава борцам за свободу, равенство и братство!». «Немає більше старої влади. Могутнім пориванням народу і армії створено уряд, що встановить новий державний лад і підніме народне господарство, – наголошувалось у відозві Подільського губернського зібрання до населення Поділля. – Тимчасовий уряд поведе нас до перемоги. Нехай знає ворог: зміни, що відбулись, викличуть серед громадянства підйом сили і чесне виконання обов'язку перед Вітчизною...» (Подольские губерниальные ведомости. – 1917. – 11 мар.). Лозунги одержання автономії, федеративно-демократичного устрою держави широко використовувалися націоналістичними партіями для завоювання на свій бік трудящих, зміцнення своїх політичних позицій [88, с. 50].

Національно-визвольний рух у губернії в цей час досягнув високого піднесення: розгорталася боротьба за ліквідацію будь-яких національних утисків [17, с. 66], патріотично налаштована більшість, повіривши обіцянкам «будівничого» нового державного устою О. Керенського про надання Україні самостійності в складі Російської федерації, почала активно творити автономію своїй державі: у селах формувалися спілки, у війську – військові ради, ринок заповнювався українською літературою, що широко трактувала необхідність створення єдиного центру. Національні партії взялися за створення самостійної України, вони підтримували Тимчасовий уряд і намагалися виховати в кожного українця національну самосвідомість [12, с. 10].

Крім того, у містах також діяли парторганізації есерів та меншовиків, що мали деякий успіх серед робітничого класу, гуртки організації «Бунд» проводили певну роботу

серед єврейських ремісників, жваву діяльність у смузі прикордонних міст губернії здійснювали представники з більшовицької частини РСДРП та ін.

На початку березня розгорнула роботу Спілка Подільських Українців, головну роль у якій відігравали українські есери, хоч до її складу входили і представники інших національних партій, серед яких особливо виділялися соціал-демократи. Гаслом нового політичного формування став заклик до губернської громадськості: «Здобути волю для розвитку нації із забезпеченням прав меншості» (Свободный голос. – 1917. – 1 апр.).

Із огляду на особливості існуючого моменту було прийнято рішення діяти в тісному контакті з усіма іншими українськими організаціями, брати активну участь у виборах до Установчих Зборів, а також збирати кошти, щоб можна було виконати головне завдання – відстояти право на життя в самостійній державі (Липовецькі вісті . – 1917. – 13 груд.).

Досить насичене й бурхливе українське життя, дух волі та патріотизму, піднесений настрій на початку 1917 р. панував у Вінниці – скрізь поширювався жовто-блакитний колір, на кожному кроці зустрічалися люди з жовто-блакитними стрічками (Народна воля. – 1917. – 30 трав.). Місто відроджувалося не тільки від важкої революційної зими, але й від гніту імперського самодержавства. Як наслідок – перша мирна маніфестація, організована з нагоди вшанування пам'яті діячів Кирило-Мефодіївського братства. Після відправлення панахиди по Т. Шевченку і братчикам маніфестанти влаштували величезну акцію єднання під гаслами «Нехай живе вільна Україна!», «Земля і Воля», «Через кооперацію до соціалізму», «Держіть волю, куйте долю» тощо. Свято супроводжувалось постійними співами «Ще не вмерла Україна!», «Заповіт» та іншими піснями у виконанні селянських, повітових, губернських хорів (Подільська воля. – 1917. – № 2/3).

У заході взяли участь кілька десятків тисяч громадян із міста та сіл Лука, Шкуринці, Хутори, багато військових із місцевого гарнізону, музиканти з авіаційного загону.

Повсюди майоріли національні прапори з українськими написами, попереду несли портрет Т. Шевченка, звучали пісні у виконанні хору (Народна воля. – 1917. – 27 трав.).

У Кам'янці-Подільському на майдані біля Кафедрального собору пройшло урочисте прийняття всіма службовцями державних та громадських установ присяги на вірність Тимчасовому урядові (Подольские губернияльные ведомости. – 1917. – 5 апр.).

«Такі часи не повторюються, – писала газета «Подільнин». – І коли б ми прогавили й не використали їх, то довіку плакатимуть на нас наші нащадки» (1917. – 15 мар.). Тільки тепер, майже через століття після тих революційних подій, усвідомлюємо, що ці слова були пророчими. А навесні 1917 р. народ ще перебував у стані ейфорії, внутрішнього душевного піднесення, жив вірою в те, що Росія вийшла на новий історичний шлях свого розвитку і Тимчасовий уряд служитиме інтересам робітничо-селянського класу.

Консолідуючим самоврядним органом, який мав забезпечити реалізацію волі народних мас, провести зміну суспільного ладу й виробити форми державного устрою, стали Установчі Збори, сформовані на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування [70, с. 53].

Проведенню Установчих Зборів передувало чимало організаційних, пропагандистських заходів. На сторінках подільської періодики час від часу почали з'являтися звернення до українського люду очільників Центральної Ради, яку було засновано в Києві як осередок, що «об'єднав усі українські сили» [114, с. 47]. Лідери національно-визвольного руху, вживаючи високопатріотичні й пафосні слова, переконливо висловлювали прагнення 35-ти-мільйонної України до самостійності, закликали спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які природно належали господареві української землі, запроваджувати рідну мову в усі сфери життя і діяльності, гуртуватися в політичні, культурні й економічні товариства, обирати своїх представників до Установчих

Зборів, сприяти накопиченню коштів для Українського Національного Фонду (Свободный голос. – 1917. – 16 мар.).

Після тривалих розбіжностей в оцінці лютневого перевороту в Петрограді, перших кроків Тимчасового уряду, що було викликано насамперед низькою поінформованістю населення, ситуація в містечках і селах Подільської губернії змінилася. Жителі провінції вже по-іншому бачили своє місце в суспільстві та з захопленням сприймали утвердження нових суспільних відносин. Як свідчили окремі повідомлення з містечок і сільської глибинки, будь-яка газета, що з'являлася на селі, піднімала дух місцевих жителів, особливо тих, хто не орієнтувався у політичних справах. У той момент кожен був готовий злитися воєдино задля досягнення омріяної мети – пробудження від більш як двохсотлітнього сну до вільної, творчої праці (Свободный голос. – 1917. – 16 мар.).

Раніше темні й неосвічені громадяни, яких звикли величати «дядьками», пройнявшись духом свободи і бажанням змінити життя на краще, гуртувалися навколо однодумців. За короткий проміжок часу було проведено з'їзд учителів, губернські земські збори, з'їзд сільських старост Вінницької повітової земської управи. Учасники останнього багатолюдного зібрання яскраво змальовували недоліки царської влади, надсилали вітання на адресу Тимчасового уряду, обмірковували проблеми поділу майна і землі, українізації шкіл, закінчення війни з німцями, аналізували закон про народну міліцію, обирали посланців до Установчих Зборів тощо [23, с. 388].

Із захопленням зустріли звістку про революцію делегати Подільського губернського кооперативного з'їзду, що відбувся у Вінниці 9-11 квітня 1917 р. [71, арк. 14]. Учасники зібрання повністю підтримували український рух, що набрав сили по всій Україні і на Поділлі зокрема. У своїх вступних промовах делегати висловлювали радість із приводу революції, пов'язували з нею надії на майбутнє та пропонували надіслати привітальну телеграму Тимчасовому урядові. Та центральне місце в роботі з'їзду посіло так зване українське питання. Його підняв делегат

Д. Маркович. У своїй промові він акцентував увагу на проблемі подальшого розширення освіти на Поділлі, зауважував на створенні нових шкіл і запровадженні в них навчання українською мовою. Представник від Вінницької спілки оптових закупівель запропонував, щоб промова Марковича була віддрукована окремою брошурою і видана українською мовою. Він же закликав присутніх записуватися в «Просвіту» і Спілку Подільських Українців, передплачувати журнали та газети, почепити в установах та організаціях замість портретів колишніх царів портрети Т. Шевченка (Экономическая жизнь Подолии. – 1917. – № 3/4).

Вперше із 1861 р. – часу утвердження волосних управлінь – на збори сільських виборців прийшли жителі с. Терешполя Літинського повіту. Під час засідання присутні ухвалили рішення довіритися Тимчасовому уряду, розповсюджувати серед односельців ідею демократичної республіки і разом будувати нове життя (Свободный голос. – 1917. – 7 апр.). Подібні заходи було ініційовано в м. Печора, м. Уланів, м. Брацлав, с. Забужжя, с. Янів та ін. (Свободный голос. – 1917. – 16 апр.).

Етапною подією в розвитку українського революційного руху стало скликання Українського національного Конгресу. Головною темою, довкола якої точилися дебати, були питання автономії та перебудови Росії на федеративну демократичну республіку [127, с. 24].

Відлуння резолюцій Конгресу дійшло і до Поділля. Навесні 1917 р. в селах і містах губернії активізувалася робота щодо формування органів самоврядування – громадських рад. 5 травня Спілка Подільських Українців за дорученням Центральної Ради скликала у Вінниці з'їзд місцевого громадянства, на якому обрано Подільську губернську Раду на чолі з Д. Марковичем [11, с. 48]. З'їзд звернувся до громадян із закликом: «Запрошуємо вас до спільної роботи для рідного краю, організуйте повітові українські Ради, засновуйте у кожному селі селянські спілки, товариства «Просвіта» і насамкінець: «Нехай живе національно-територіальна автономія України» (Известия

Подольського губернського исполнительного комітета. – 1917. – 8 авг.). Перший Український Подільський з'їзд приєднався до постанови національного Конгресу і визнав Центральну Раду єдиною всеукраїнською організацією, а також обіцяв усіма силами підтримувати її.

Український рух захопив широкі кола населення краю. 16 травня 1917 р. відбулась рада селян-українців с. Цикинівки Ямпільського повіту, які підтримали автономію України, про що написали у привітанні М. Грушевському. За автономію висловився повітовий селянський з'їзд м. Гайсина (18 травня 1917 р.). А 21 травня того ж року селяни с. Третельники Проскурівського повіту, зібравши віче, одноголосно ухвалили: домагатися демократичної федеративної Російської республіки з національно-територіальною автономією України, визнати необхідним формування Українського національного війська, домогтись навчання дітей українською мовою (Подільська воля. – 1917. – №2/3). Подібні рішення приймались в інших населених пунктах.

Подільська преса, приголомшена навальним розвитком суспільно-політичних процесів у державі, зрушених вибухом революції, яка відкрила усі шлюзи національного відродження, неодноразово демонструвала свою позицію в передових статтях. Здійснюючи загальний огляд тодішніх подій, часописи відзначали характерну близькість всіх демократичних течій на ґрунті розуміння народних благ. «Прислухайтесь до резолюцій різних демократичних партій, не ведіть міжкласових суперечок і закріпіть завойовану свободу!» – закликали «свідомих» земляків «Липовецькі вісті» (1917. – 30 жовт.). «Залиште сварки, не стійте на перешкоді урядові, не вчиняйте розрухи, бережіть землю і дбайте про якнайшвидше закінчення війни», – звертались до населення краю «Подольские губернские ведомости» (1917. – 3 июн.).

Аби й надалі детально висвітлювати стрімкий перебіг революційних подій і ставлення до них людей на місцях, задля реальної оцінки ситуації та оперативності подачі

матеріалів, розширення мережі дописувачів, видавці газетної періодики запровадили практику редакційних звернень. Так, редакція «Свободного голоса» виступила з проханням надсилати на її адресу інформацію про суспільно вагомі події в найвіддаленіших куточках губернії, які стосувалися змін у державі. Варто було повідомляти про те, як населення розуміє республіканський устрій, зміст майбутніх виборів до Установчих Зборів і т.п. (Свободный голос. 1917. – 26 мар.).

У передовій статті газети «Подільська воля» наведено міркування щодо ідейності та об'єктивності друкованого слова, різниці між підцензурною дореволюційною пресою, яка була «сірою кішкою» і новою бадьорою газетною діяльністю, що публікувала не тільки останні новини, але й мала життєву, політичну, соціальну вагу, несла в собі нескінченну веселку суспільних та індивідуальних особливостей і переживань (1917. – №1).

Однак «райдужні» кольори на шпальтах часописів, як і мирне будівництво Української держави, тривали недовго. Тон газетних публікацій через зв'язки з Росією поступово змінювався. Уже влітку відчувалася певна розгубленість, втрата орієнтирів. Поглиблювався постійний тиск імперії. Особливо це стало відчутним після укладеного Центральною Радою І-го Універсалу, в якому проголошувався намір відокремитися від Росії: «Однині самі будемо творити наше життя» [51, с. 95]. «Вони не можуть чекати закінчення війни, вони відмовляються визнавати права Всеросійських Установчих Зборів, вони хочуть незалежності вже сьогодні», – цитував петроградську газету «День» вінницький «Свободный голос» (1917. – 17 авг.).

Цей документ отримав підтримку майже всього українського населення, про що свідчили численні телеграми та привітання на адресу УЦР. Із великим піднесенням проголошення І-го Універсалу сприйняли і подоляни. Так, очолювана Д. Марковичем Подільська Губернська Українська Рада 23 червня 1917 р. провела у Вінниці в помешканні товариства «Просвіта» загальне

зібрання членів Ради, виконкому та прийняла низку важливих рішень з приводу розповсюдження тексту Універсалу серед громадськості [121, с. 172]. Виконавчий комітет випустив 3000 примірників «Листа до населення Поділля». Рада доручила всім повітовим управам організувати друк і розповсюдження листівок. Вирішили направити у повіти досвідчених агітаторів для проведення українізації управлінських органів та роз'яснення на місцях звернень УЦР, а також звернутися до УЦР підтвердити повноваження вибраних українських комісарів у повітах Подільської губернії (Подільська воля. – 1918. – №9).

Гострі дебати з приводу прийняття резолюції про підтримку Центральної Ради та її Універсалу точилися на надзвичайних губернських земських зборах, що відбулись у Вінниці 13 липня 1917 р. Делегати засідання розкололися на два табори, що протистояли один одному. Група українців, що намагалася провести відповідні рішення, активно відстоювала свої позиції і вимагала пояснень у прихильників Тимчасового уряду щодо їх відмови взяти участь у голосуванні. Останні ж заявляли, що Універсал є сепаратним виступом і таким, що «створює двовладдя, яке за будь-яких обставин не допустиме та існування однієї влади в Петрограді, а іншої в Києві не можливе» [72, арк. 40].

Відстоюючи «великую и неделимую», ці делегати забули, що в Петрограді вже й так існувало двовладдя, а Тимчасовий уряд знаходився напередодні кризи. Вони всіляко відгороджувалися від Центральної Ради, при кожній нагоді нагадуючи, що Рада обрана неправильно, оскільки в її виборах не брало участі все населення України, хоч насправді УЦР мала підтримку серед широких верств населення.

Однією з визначних подій у вирі національно-визвольного руху, що знайшла своє широке відображення на сторінках подільської преси, була діяльність українських військових щодо створення власних збройних сил. Нагальним було питання упорядкування стихійного процесу українізації окремих частин російської армії.

Справа полегшувалась тим, що 75% особового складу дислокованих на українській землі з'єднань становили українці [171, с. 65].

Тимчасовий уряд і військовий міністр О. Керенський зайняли вкрай ворожу позицію стосовно цього питання [48, с. 52]. Було заборонено скликання Всеукраїнського військового з'їзду і надано дозвіл на проведення відповідних зібрань неукраїнським делегатам польського, авіаційного, козачого військ.

Почастішали випадки переведення частин донських козаків на територію України, які намагалися ввести розбрат серед українців, зневажливо ставилися до населення, здійснювали антидемократичні заходи. Подібні відомості надходили з Вінницького, Летичівського, Проскурівського повітів Подільської губернії (Народна воля. – 1917. – 28 серп.).

Вчинок О. Керенського та дії армії викликали обурення в членів Вінницької Української партії соціалістів-революціонерів, які вбачали в цьому акт насильства над народом, порушення елементарних прав волі в демократичній державі (Народна воля. 1917. – 22 черв.).

Незважаючи на несприйняття Тимчасовим урядом думки про створення української армії, серед вояків-українців почали виникати військові клуби, комітети. У Вінниці було засновано Військову Спілку Українців Вінницького гарнізону, до якого увійшли всі українські військові місцевого гарнізону. Рада старшин на чолі з підпоручиком Гарделем розташувалася в початковій школі (в Мурах) (Народна воля. – 1917. – 22 черв.). Готовність усіма силами підтримати боротьбу за національне життя й автономію України висловили представники новоствореного Липовецького військового гуртка (Народна воля. – 1917. – 4 лип.).

Поступово організовувалися військові віче, які не лише вказували на потребу створення національного війська, а й накреслювали конкретні шляхи цієї справи. Наприклад, 28 травня 1917 р. учасники віче у Вінниці після детальних промов про автономію, взаємини з росіянами,

вибори до міської думи обговорили постанови 1-го Українського військового з'їзду [102, с. 32] і прийняли ухвалу, в якій висловили довіру Українському військовому генеральному комітету, зобов'язалися виконувати всі його розпорядження та накази (Народна воля. – 1917. – 24 черв.).

Тимчасовий уряд розумів, що процеси, які відбувалися в Україні, спрямовані на вихід з-під безпосередньої залежності від Росії, зупинити їх неможливо, адже все більше українців ставали прихильниками самостійності. І головне – на бік борців за волю переходили військовики [79, с. 17].

У бурхливий час зміни суспільно-політичного устрою в селах та містах Подільської губернії поступово впроваджувалися в життя закони нового українського уряду, велась організаційна робота з підготовки муніципальних виборів. Свої перші кроки щодо здійснення давньої мрії про волосне земство активно проводила Вінницька повітова земська управа. Насамперед було скликано збори, на яких, згідно зі статтею 17-ою чинного тоді Закону про земство, делегати ухвалили рішення про формування волосних виборчих комісій, проведення за картковою системою перепису населення, яке мало право брати участь у голосуванні.

Із приводу створення волосних земств серед населення побутували й протилежні думки. Рада Селянських депутатів Кам'янецького повіту на засіданні 13-14 червня 1917 р., зважаючи на те, що слово «земство» запозичене у сусідів і через реакційність старих управ стало ненависне селянам, постановила просити УЦР придумати краще визначення для цієї інституції самоуправління (Народна воля. – 1917. – 15 лип.).

На початку муніципальної кампанії у Вінниці утворились партосередки УСДРП та УПСР. Місцевий соціаліст на сторінках «Подільської волі» так пояснював необхідність цього політичного кроку: «Український рух настільки поширився, що обмежуватись загальними лозунгами не можна», «крім того, треба було одмежувати себе од буржуазних елементів, які всю увагу звертали лише

на національний рух, а соціальним питанням надавали мало значення або трактували їх у дусі кадетів» (1917. – №8).

3 серпня 1917 р. у Вінниці відбулось перше передвиборче соціалістичне віче, скликане партіями соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Заслухавши доповіді голови партії УСДРП т. Дудича, члена ЦК УСДРП т. Авдієнка, збори ухвалили постанову – вважати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат вищим крайовим органом на території України, висловивши їм повну довіру й підтримку. Учасники засідання також обговорили новий виборчий закон і його значення для верховенства демократії (Народна воля. – 1917. – 24 серп.).

Незадовго до Корнілівського бунту у Вінниці відбулися вибори до міської думи. До списку ввійшли представники 15-ти політичних і громадських організацій (Известия Винницкой Городской Думы. – 1917. – 20 авг.). Із приводу виборчої кампанії низку критичних публікацій, спрямованих проти демагогії більшовиків, подала газета «Свободный голос». Аби уникнути підтасування при голосуванні, під тиском націонал-демократичних сил 13 серпня із міста було спроваджено військовиків 15-го полку, що підпорядковувався РСДРП. Замість нього у Вінниці розташувався революційно налаштований стрілецький дивізіон 6-ої Донської козацької дивізії й 530-а В'ятська дружина. Однак за результатами голосування більшість все ж таки здобули більшовики, отримавши 13 місць у новій думі, представникам соціалістичного блоку відводилося тільки 8 місць, блоку українських соціал-демократів і соціал-робітників – 7, Партії Народної Свободи – 4, Українського демократичного блоку – 1 (Свободный голос. – 1917. – 2 окт.).

Незважаючи на переважну кількість членів РСДРП, міський самоврядний орган ефективно працювати не зміг. Перешкодою стали українські націонал-демократи, які, скориставшись українізацією окремих військових частин Південно-Західного фронту і підтримкою на селі, перейшли до політики наступу. Ще одним аргументом

національних партій та організацій були Установчі Збори, які повинні були вирішити головні політичні, економічні та соціальні питання без застосування сили [20, с. 55].

«Справа з виборами особливо торкається нас, селян. І дуже погано нам буде, коли питання про землю, важливі закони про лад у країні вирішуватимуться без наших представників. Тож час не стоїть, складайте і перевіряйте виборчі списки, повідомляйте усім, хто не знає, яку вагу мають Українські Установчі Збори», – так на важливості підготовки до процесу народного волевиявлення наголошувалось у передовиці «Липовецьких вістей» (1917. – 13 груд.).

Однак Тимчасовий уряд, який заважав Генеральному Секретаріатові організувати владу, заборонив підготовку Українських Установчих Зборів, вважаючи цей захід тенденцією до сепаратизму.

Восени 1917 р., коли в Петрограді більшовики під проводом Леніна захопили владу й упав Тимчасовий уряд О. Керенського [114, с. 59], у Києві було встановлено владу «третьої сили», тобто Української Центральної Ради [70, с. 58], яка не визнала і засудила більшовицький переворот. Щоб хоч якоюсь мірою консолідувати націю, применшити вплив більшовицької агітації, політичні діячі Центральної Ради вирішили оголосити про включення всіх українських етнічних земель в єдину державу – Українську Народну Республіку [28, с. 83].

Тоді ж Подільську губернію охопив масовий селянський та робітничий рух, особливо гострою стала боротьба за владу між Радами РССД і місцевими органами Тимчасового уряду [20, с. 55]. Осторонь цього протистояння не могли перебувати національні партійні структури, які мирним шляхом намагалися поширювати свій вплив на народні маси. Але стримати боротьбу не змогли, а тому на добровільній основі почали формувати власні військові з'єднання. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. справа дійшла до кривавих сутичок.

На шпальтах газет тієї доби з'явилися публікації, в яких викривалися насильницькі погроми червоноармійців

проти мирного населення, засуджувалася політика більшовиків щодо України. «Переяславська газета» в статті «Похід більшовиків проти українців» підкреслювала: «Не заважайте українському народові влаштувати життя по-своєму, поважайте права української демократії і не посягайте на них» (1917. – 9 груд.). Але більшовицькі загони всюди, як в селах, так і в містах, робили збройні виступи проти мирних жителів. Зокрема, на станції Жмеринка солдатами 2-го гвардійського корпусу на чолі з комісаром Ликовим вчинили масштабні грабежі та розбої.

Зупинити більшовицьке свавілля вдалося частинам 1-го Українського корпусу під командуванням П. Скоропадського, про що інформувала газета «Киевлянин», яка певний час виходила у Вінниці: «...українські військові цілком успішно і без кровопролиття розброїли ешелони 2-го гвардійського корпусу, що рухався до Києва на допомогу більшовицьким властям місцевого гарнізону. При цьому відбулось кілька сутичок між більшовиками і українцями, причому, останні здобули перемогу» (1917. – 5 декаб.).

У грудні 1917 р. у центрі Подільської губернії встановлюється нове двовладдя: Ради Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів та Української Губернської Ради. Оскільки в більшовиків спостерігався розлад дисципліни й порядку [33, с. 26], інколи на боці національних сил були значні переваги. Серед населення губернії розповсюджувалися «Декрет про землю» та інші матеріали II Всеукраїнського з'їзду Рад. Національні сили тиражували відозви і рішення УЦР, Генерального Секретаріату, місцевих українських організацій.

У другій половині грудня становище в Україні стало ще більш загрозливим. Більшовицька агітація не пройшла безслідно. У війську спостерігався повний розлад дисципліни і порядку. Характеризуючи стан тодішнього українського суспільства, М. Грушевський змушений був констатувати: «На фронті і в тилу розграбовували майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи все, що стрічалось на дорозі. У села напливало чимало елемента

анархічного, що поривав за собою частини селянства і тероризував найбільш відпорні. Нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало масовий характер. Гинуло багатство краю, підтинались його продуктивні сили» [66, с. 34].

Ці слова М. Грушевського цілком можна застосувати до характеристики становища на Поділлі. Так, на Гайсинщині зі 107 панських маєтків було знищено 65 [21, с. 19]. Телеграма, яку 12 грудня 1917 р. Подільський губернський комісар отримав від Кам'янець-Подільського повітового комісара, не потребує коментарів: «... у повіті повна дезорганізація. Завдяки великій кількості солдат, в більшості анархічно налаштованих, погляди ці проникають в гущу селянства. Селяни зробились якимось індивідуалістами. Одне село не хоче рахуватись з потребами другого. Наказу Генерального Секретарства про притягнення небезпечних людей до суду виконати не можна, бо суд практично не існує, немає жодної примусової сили ні в суду, ні у комісара... Проти міліції селянство налаштоване вороже. Слово – єдина наша зброя, але дуже мало воно має сили...» [42, арк. 14-15].

Ось повідомлення комісара Вінницького повіту: «Тепер у зв'язку із збільшенням кількості солдатів-гвардійців, міліція абсолютно неспроможна захистити ліси, землю й майно, що залишились від пограбування; озброєні солдати нападають на чинів міліції, зводять селян на бік більшовизму» [41, арк. 33].

На рубежі 1917-1918 рр. розгорнулася гостра боротьба між прихильниками незалежності України та російськими монархістами. На Поділлі з'явилась таємна організація під назвою «Товариство червоної точки», яка мала російсько-монархічне спрямування і виступала проти української самостійності. Центром її діяльності була Вінниця. Виконавчий комітет хотів створити збройні загони, які мали розстріляти всіх лідерів українського руху, розбити і вигнати за межі Подільської губернії всі іноземні війська, пограбувати та роззброїти єврейське населення, вести боротьбу за відновлення Російської імперії. Уряд УНР

оголосив діяльність цього товариства незаконною, видав наказ заарештувати його членів [177, с. 67].

Демократичні сили, що сповідували ідею автономії України, проводили активну роботу з розбудови державного життя в рідному краї. На сторінках місцевої преси з'являлися пропагандистські статті, в яких звучали заклики центральних органів влади до громадськості спільними зусиллями виборювати право на вільну працю та життя в самостійній державі: «Треба наводити лад: робітнику дати місце на заводі чи фабриці, нагодувати та одягти ваших синів та братів, які мусили класти свою голову на оборону України, допомогти їм вернутися до своїх родин із ненависної бійки народів, подбати про народну освіту, реалізувати земельну реформу, укласти такий державний лад, щоб кожен користувався здобутками своєї праці. Тож допоможемо українському урядові задовольнити всі потреби самого ж народу» (Липовецькі вісті. – 1917. – 13 груд.).

Після того, як III-м Універсалом Центральної Ради було проголошено Українську Народну Республіку, виступити на захист здобутої свободи закликали представники Вільного козацтва. Вони розвінчували сутність облудливої, неприйнятної для української держави більшовицької ідеології, переконуючи, що «російське військо прийшло не з добрими намірами, а з завданням – зруйнувати Київ, знищити громадянські права, розігнати Центральну Раду і встановити власні порядки» (Липовецькі вісті. – 1917. – 18 груд.).

Козаки просили не вірити агітаторам, які поширювали чутки, нібито влада в Україні складається із поміщиків, а більшовики – то щирі демократи-народо-власники. «Увесь український народ – демократ, бо між нашими громадянами не було ніколи українських графів і князів, а тільки робітники, козаки та хлібороби. Буржуями на Україні були тільки чужинці: росіяни, поляки або німці, – наголошувалося у відозві Генеральної Ради Вільного козацтва до населення Подільської губернії. – Сьогодні нам, тепер вільним демократам, не треба ні чужого панування,

ні чужої опіки, бо ми самі дамо лад на рідній землі, в своїй хаті. Не хочемо ані панів, графів та князів, ані непроханих опікунів, чужинців-більшовиків Леніна (Ульянова), Троцького (Бронштейна), Стеклова (Нехамкиса) й усіх інших, що йдуть слідом. Тож станьмо на оборону неньки України, як колись ставали славні прадіди, щоб собі, дітям і онукам здобути кращу долю» (Липовецькі вісті. – 1917. – 18 груд.).

Ймовірно, подібні звертання були дієвими, бо вже до кінця 1917 р. більша частина території Поділля контролювалася урядом УЦР.

У цей час відбулась ще одна помітна для провінційного життя подія – з'їзд місцевого духовенства. За словами Д. Дорошенка, цей захід мав національний український характер. Його учасники висловили сподівання, що з «автономією України настане й автокефалія в Українській Православній Церкві» [61, с. 38]. З'їзд подільського духовництва одностайно постановив вітати Центральну Раду і взяти активну участь у виборах до Українських Установчих Зборів.

На початку 1918 р. головна увага періодичних видань Поділля була зосереджена на більшовицько-російській небезпеці для подальшого державотворення України.

У лютому, коли більшовицька окупація охопила майже всю територію України, політичні лідери УНР звернулися за підтримкою до Німеччини та Австро-Угорщини. Було підписано мирний договір і утворено військово-політико-економічний союз [31, с. 45]. Обов'язковою умовою ратифікації мирного договору було постачання з УНР не менше мільйона тонн пшениці [78, с. 21]. Центральна Рада, яка не мала власних регулярних збройних сил, була переконана, що з більшовиками можна боротися тільки за допомогою німецької військової сили [118, с. 70].

18 лютого 1918 р. 23 німецька та 10 австро-угорська дивізії почали наступ на Україну [103, с. 122]. На підступах до Києва у безнадійних із воєнної точки зору умовах радянським військам вдалося уповільнити наступ інтервентів і зупинити на цілий тиждень. Проте 1 березня

більшовики залишили столицю України, і в місто, окуповане німцями, прибув український уряд, бо єдиною метою союзників було запобігання більшовицькій агресії і відновлення в Україні Центральної Ради [82, с. 62].

Користуючись кількісною і технічною перевагою, 20 лютого союзники захопили Проскурів, 3 березня – Жмеринку, 8 – Балту, а до 20 березня – усе Поділля [37, с. 139]. Фактично на цій території вони встановили окупаційний режим, який супроводжувався розгоном рад, профспілок та інших масових більшовицьких організацій. Командувач збройних сил Німеччини генерал Е. Людендорф пізніше так визначив головні цілі інтервентів: «На Україні треба було придушувати більшовизм і створювати там такі умови, щоб мати можливість здобувати з неї воєнні вигоди й вивозити хліб і сировину» [94, с. 132].

Однак про такі підступні наміри австро-німецьких військ на початку березня 1918 р. ще ніхто не здогадувався. Владою на місцях здійснювалися всі можливі заходи з надання допомоги «визволителям». Подільський губернський комісар Центральної Ради Г. Степура попереджував населення краю: «Хто словом чи ділом виступатиме проти Центральної Ради і німецько-австрійських військ, того буде покарано по австрійському воєнному праву аж до шибениці або розстрілу» [113, с. 16-17].

На початку 1918 р. в умовах громадянської війни та інтервенції, хаосу й безладдя широкого розвитку на всій території України набула губернська преса, яка перейшла на позиції Центральної Ради [35, с. 36], стала носієм інформації про конкретні факти місцевого життя, перебіг подій, суспільних стосунків та їх відмінностей не лише у центрі, але й у регіоні [62, с. 75].

Щоденна преса газетного характеру оперативно інформувала про події в місті, повіті, губернії, регулярно давала оцінку фактам політичного, соціально-економічного і культурного життя [36, с. 22]. Для здійснення цієї важливої справи редакції друкованих

видань залучали широке коло громадських кореспондентів, які «активно пропагували ідеї утвердження своєї влади на своїй землі, розвіювали грізні хмари брехні та наклепів, допомагали співробітникам часописів у поважній публіцистичній та літературній роботі» (Нове слово. – 1918. – 8 берез.).

«З того часу, коли німецькі війська почали витісняти більшовиків з української території, у нас з'явилася можливість взятися за творчу роботу на користь трудових народних мас, – писав у передовиці член редколегії газети «Поділля» Красовський. – Немає чого тепер дивитися на Росію, сподіватися від неї рішучого слова. Там, де панує повне безладдя, не видно ознак якогось просвітку, складно здійснити демократичні принципи. Треба заспокоїти край, перебудувати життя і ввести його в нове русло, адже попереду – боротьба із ворогами демократії, якими все ще залишаються більшовики. Вони не вмерли, а тільки примовкли» (1918. – 22 берез.).

Заспокоїтися і розпочати будівництво нового життя закликала у статті «Кінець руїни» редколегія «Нового слова»: «Український народ виборов собі законні права жити вільно і ситно в Українській Народній Республіці. Руїна скінчилась – пора братися до праці, заводити новий лад, а не старе безладдя, анархію. До нас іде підмога від нині дружніх держав Німеччини і Австро-Угорщини, які зупинять поширення більшовизму на наших землях, заведуть спокій і мир у самостійній Україні» (1918. – 8 берез.).

В іншій публікації викривалась авантюризм проводирів більшовизму, які через брак розумових сил, давали недосяжні обіцянки найближчим часом провести національні й соціальні перетворення в Україні. Захоплення мас нездійсненими лозунгами з часом привели б до зневіри і викликали б реакцію не лише проти більшовизму, але й проти самої революції. Аби не втратити здобутків революції, що посприяла закладенню підвалин демократії в Україні, автор публікації закликав читачів не вірити в примарні ідеали більшовизму, який «має всі

підстави для того, щоб невдовзі перетворитися на анархію – цілковитий безлад і хаос» (Поділля. – 1918. – 22 берез.).

Своє невдоволення політикою більшовиків, які руйнували московські та київські святині, висловили представники духовенства. На сторінках «Голоса Подольської церкви» зазначалося, що «весь пафос нашої революції полягав не в земельній і державній реформі, а передусім – у дикому і безумному бунті озвірілого натовпу проти Бога і Його святих законів, що сковували гріховну волю людини й заважали кривавій оргії хуліганства й розбещеності розійтись «на всю широту». Більшовики – це максималісти злочинності, що руйнують Божі храми, переслідують релігію, а на її місце запроваджують культ Разіна, Пугачова й інших «друзів народу», прикрашають вулиці столиць їхніми пам'ятниками (1918. – 19 сентяб.).

Після приходу до влади більшовиків стало очевидним, що ідеї федерації та «московській орієнтації» настав кінець. Тому похід більшовиків на Україну змусив М. Грушевського далі розвивати ідею федеративного устрою, наповнивши її новим змістом. Про це свідчать статті, надруковані у подільській періодиці.

Так, у публікації «Смеркання ідей федералізму» наведено міркування голови Центральної Ради, де він обґрунтовує власне бачення шляхів радикальної ревізії право-політичних концепцій у відносинах між Україною, Московщиною і російським федералізмом. У зв'язку з цим, проф. Грушевський писав: «Не знаю, як витримає і переживе федералістична ідея той важкий удар, який завдають їй лєнінці й троцькісти, називаючись федералістами. Насправді ж, під їхньою більшовицькою маскою ховається терористичний, бандитський централізм. Саме він стояв поблизу всього, що гальмувало мир, підтримувало анархію, спиняло транспорт і товарообмін – вивіз збіжжя до центральних держав, а з іншого боку – підтинала самовизначення народів і охороняло ідею «єдиної-неділимої». Досі, хоч різними тривогами й небезпеками, наша Українська справа плила під попутним вітром загальної революції. Тільки тепер всі сили –

революційні й контрреволюційні, зацікавлені в цілісності російської фірми і просто ворожі українству елементи зоблізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю. Зрештою, українство виграє цю війну. І розстріляються в ній не тільки люди, але й ідеї...» (Поділля. – 1918. – 23 берез.)

У лютому 1918 р. було підписано Брестський мирний договір Росії з Центральними державами, який встановив кордони між УНР, Австро-Угорщиною та Польщею, запропонував взаємне постачання хліборобських та промислових залишків, обмін полоненими, налагодження дипломатичних відносин, поділ Галичини тощо. Найголовнішим у цій справі, як відзначала газета «Нове слово», стало зобов'язання з боку Росії припинити будь-яку агітацію, пропаганду військових дій проти УНР (Нове слово. – 1918. – 9 берез.).

Питання ратифікації мирного договору обговорювалось 14-17 березня 1918 р. під головуванням М. Грушевського на засіданні окремих фракцій Малої Ради. Позицію української соціал-революційної партії висловив п. Солтан, який зауважив, що «Україна як самостійна держава мала право заключати цей мир, хоч і сепаратний, але демократичний, без анексій і контрибуцій» (Поділля. – 1918. – 23 берез.).

Формування самостійної республіки безумовно передбачало потребу в створенні власної національної армії, покликанням якої повинна бути не словесна боротьба на ораторській трибуні, а збройний захист інтересів народу від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Велику помилку зробили реформатори нової армії, перетворивши її на дослідне поле для експериментальної політики, бо, як вважала редколегія газети «Поділля», вихованці цієї політичної школи «можуть із кулеметами та рушницями в руках повстати проти тих, хто втягнув їх у вир революційного життя» (Поділля. – 1918. – 29 берез.).

Вдалі кроки з організації здорового дисциплінованого війська здійснило військове міністерство, яке утворило перший боєдатний корпус, скасувало вибірний принцип в

армії, налагодило зв'язок між центром і провінцією. Особливого значення надавалося військовій формі, проект якої розробила Академія мистецтв України. Обмундирування відрізняло українських вояків від російських, слугувало чинником дисципліни, виробляло почуття єдності духу (Поділля. – 1918. – 29 берез.).

Парад першої української дивізії, сформованої з полонених українців у Німеччині, відбувся на Софійській площі в Києві. До її складу увійшли полки: 1-ий ім. Т. Шевченка, 2-ий ім. М. Залізняка, 3-ий ім. І. Богуна, 4-ий ім. Б. Хмельницького, а також гарматні і швидкострільні команди.

Про зустріч із першою дивізією стрілецько-козацького війська УНР, що стояло кошом у Володимирі-Волинському розповів кореспондент газети «Діло». Автор відтворив будні та настрої козаків, які наполегливо оволодівали азами військової справи. На чолі з наказним отаманом Перником, за підтримки капітана генерального штабу Кватерника, сотника Косака стрільці щоденно виконували свої обов'язки: зранку неподалік казарми вправлялися й співали, по обіді слухали лекції старшини й знову займалися фізичними вправами, вечір завершувався піснею «Вже воскресла Україна». Нетерпляче всі дожидалися одностроїв (козацького одягу), які мали привезти з Відня (Діло. – 1918. – 31 берез.).

Із метою щоденного оперативного розповсюдження об'єктивних новин про суспільно-політичні й соціально-економічні події в Україні й за кордоном, у Києві було відкрито Українське Телеграфне Агентство (Поділля. – 1918. – 28 берез.). У Кам'янці-Подільському було створено філію Інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ, що готувало до друку в часописах універсали, закони, різні відозви і безкоштовно розсилало їх громадським діячам на місцях (Поділля. – 1918. – 25 квіт.).

Із різних за жанрами, тематикою і проблематикою матеріалів часопису, читачі могли простежити динаміку революційних подій, оцінити значимість і переконатися в достовірності наведених фактів.

На сьогодні, приміром, важко довести об'єктивність публікації про випадкову зустріч студента народного університету із В. Винниченком, який після захоплення більшовиками Києва їхав з дружиною в брудному вагоні від станції Жуляни через Фастів, Козятин, Знам'янку до Криму. Документальних свідчень не збереглося, однак будемо цитувати мовою єдиного першоджерела – газети, і покладатися на об'єктивність дописувача.

У розмові з подорожнім керівник Генерального Секретаріату у відставці дав власну оцінку тодішній політичній ситуації. Він передбачав, що «хоч більшовики і увійшли до української столиці, але ненадовго, бо має прийти закордонна поміч». Про себе В. Винниченко сказав, що робив усе можливе, аби Україна стала самостійною державою, а тепер знову повертається до письменницької діяльності (Поділля. – 1918. – 23 берез.).

Знайшла відображення на сторінках подільської газетної періодики трагічна доля 28 студентів і гімназистів, що загинули під Крутами в бою з більшовицькими військами. У статті «Солодко вмерти за Вітчизну» змальовано картини смутку й величі людського подвигу, що переплелись воєдино в ту мить, коли зібралась тисячна жалобна процесія на місці вічного спочинку полеглих за мир і спокій у самостійній Україні. Вклонитись пам'яті молодих захисників рідного краю від московсько-радянського поневолення прийшли учні українських гімназій, народного університету, представники політичних партій, поштово-телеграфної спілки, просвітніх організацій, військові та ін.

Після короткої відправи, відслуженої єпископом Никодимом, домовини з юнацькими тілами привезли до Володимирського собору, де до траурної процесії приєдналися члени Центральної Ради на чолі з М. Грушевським і члени українського уряду з головою Ради Народних Міністрів В. Голубовичем.

Перед будинком педагогічного музею очільник УЦР виголосив промову, в якій зазначив, що «в час, коли українська держава бореться із ворожим московським

військом за свою автономію, сини і брати не забувають заповітів своїх прадідів, які в лиху годину завжди грудьми боронили родину, її честь й гідність, бо солодко вмерти борцем, аніж дезертиром. І щасливими були ті, хто в недавню велику хвилю мали святий порив, щоб не сховатися, а стати на захист Вітчизни. Вічна їм пам'ять» (Поділля. – 1918. – 24 берез.).

В іншій публікації часопис «Поділля» перегорнув ще одну трагічну сторінку, пов'язану зі страдницькою долею «скалічених, посічених у кривавому бою і похованих у домовинах юних синів України». Він повідомляв про більшовицькі розстріли підлітків у Маріїнському парку Києва, вбивство 200 гімназистів, які, охоплені благородним поривом служіння Батьківщині, записалися до лав вільного козацтва.

Аби втішити свідомість матерів загиблих, редколегія газети висловила співчуття й запевнила, що «пам'ять і слава про їхніх дітей не вмере, не поляже до кінця днів, а в серцях поколінь збережеться не тільки туга й горе, але й гордість за славний подвиг співвітчизників» (1918. – 27 берез.).

Тимчасовий успіх, який мали більшовики в Україні, значною мірою залежав від поінформованості населення про те, що діється в державі та світі. На територіях, що потрапляли під юрисдикцію Росії, відбувалося масове закриття «тризубівських» часописів, альманахів та інших видань [7, с. 421]. Більшовицькі проводирі витрачали безліч грошей і сил на поширення чуток, неперевірених фактів, щоб підривати повагу до УЦР та уряду. Радянські газети з задоволенням підхоплювали все те сміття, щоб рознести сотнями тисяч примірників по всій Україні. Головною темою всіх наклепів було земельне питання, зокрема побутувала думка, що «контрреволюціонери із Центральної Ради відберуть у селян землю й повернуть поміщикам» (Нове слово. – 1918. – 13 берез.). Подібна брудна пропаганда викликала тривожні настрої в селянських колах.

Коли ж більшовицька хвиля відійшла, вже інші ворожі сили почали підточувати українську державність. Невідомі таємні джерела розпускали нові безглузді чутки. Однією з

таких, як вважала редколегія часопису «Поділля», була розповсюджена проросійською київською газетою звістка про нібито існуючу загрозу Україні з боку Японії. Пересічний обиватель, не роздумуючи, покірливо вірив у цю нісенітницю.

Аби навчити жителів губернії, як надалі виявляти й розбиратися в достовірності таких провокаційних статей, подільська газета аргументовано проаналізувала на фантазовану ситуацію з можливими сутичками з японською армією. Часопис зробив припущення, що якби воєвничим самураям і закортілося загарбати українську державу, то «спромоглися вони хіба що на взяття під свій контроль частини Сибіру (якщо американці дозволять), бо йти далі зі всією армією 12 тисяч верст через холодні й голодні пустелі їм навряд чи захочеться. А коли б виникло таке бажання, то цієї операції не зміг би провести жоден японський Наполеон...» (Поділля. – 1918. – 26 берез.).

Із приходом на українські землі німецько-австрійських військ населення напружено чекало подальших кроків уряду УНР. 1 березня 1918 р. Центральна Рада заявила, що свого курсу вона не міняє: як віддала всю землю трудящому народові, так на тому й стоїть, як видала закони на користь робітників, так і продовжує ними керуватися у своїх діях. Рада готувалася до проголошеного в 3-му Універсалі скликання Українських Установчих Зборів, які мали підтвердити її соціально-економічні реформи, в тому числі й соціалізацію землі.

Незважаючи на прийняте керівництвом УЦР рішення, у періодичних виданнях точилася полеміка навколо цього питання, до якої у статті «Установчі Збори чи парламент?», опублікованій в газеті «Поділля», долучився голова УЦР М. Грушевський. Він констатував, що призначення нових виборів річ неможлива, бо, попередній плебісцит, що відбувся наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. хоч не в кожному населеному пункті та з деякими порушеннями загальних правил, все ж можна вважати справедливим виразником народної волі. Тому-то якомога скоріше треба скликати Установчі Збори насамперед тих членів, які вже

були обрані за тимчасовим підрахунком, а в містах, де вибори не проводилися – організувати їх у найкоротші строки.

Щодо прихильників парламенту, то вони доводили, що коли скликати Установчі Збори, це означало затягувати революційний період і відкладати початок конституційного життя. Центральна Рада вже сама до певної міри здійснила ті кроки, які мали б робити на зібранні депутатів від округів – Україну проголошено незалежною республікою, прийнято Земельний закон і т.п. Відтак першому парламентові варто надати надзвичайні права, щоб якнайшвидше затвердити Конституцію.

Аби обрати єдиновірний шлях з-поміж двох протилежних позицій, М. Грушевський закликав не робити поспішних кроків, а «дочекатися бодай приблизних результатів виборів та вивчити думку громадянства: наскільки в ньому сидить ідея Установчих Зборів. Якщо ж виявиться, що їх треба відбутися, то нехай так і станеться» (Поділля. – 1918. – 26 берез.).

Відомості про те, чи підтвердилась чинність волевиявлення народу та які результати голосування в Подільській окрузі, дізнаємося зі звіту головної комісії в справах виборів до Установчих Зборів УНР. У ньому зазначалося, що вибори у всіх повітах відбулись 14-16 січня 1918 р. і окружна комісія отримала виборче діловодство з дев'яти центрів, окрім Могилівського та Ямпільського. Відсоток активності виборців на дільницях показано на прикладі Літинського повіту, де із 107381 тисячі виборців взяли участь 64558, тобто 60,12%.

Про обставини, в яких відбувалися вибори на Поділлі свідчили повідомлення із Вінниці, Проскурова, Літина й Могилева-Подільського. У телеграмах йшлося про те, що в селах і містах панував пригнічений настрій, особливо там, де була більшовицька агітація. Повстання більшовиків надто гальмувало вибори у Вінниці, де кулемети стояли біля кожної дільниці (Поділля. – 1918. – 26 берез.). Відколи на території Подільської губернії з'явилися окупаційні австро-німецькі війська [37, с. 139], населення краю з

певною засторогою й недовірою сприймало їхню присутність.

Головною причиною, що викликала неоднозначне ставлення до нової рушійної сили, стала низька поінформованість жителів провінції про життя Української Республіки в умовах швидких та постійних змін політичного клімату.

Власну точку зору на цю проблему висловила газета «Поділля» в статті «Організація і скріплення сил». У ній зазначалося: «Селянські маси були не організованими, не освідмленими про сучасні події, більшовицький переворот, прихід німецької армії. На селі зростала тривога за землю, поглиблювалась деморалізація, яку принесли радянські фронтовики. Село немало жодних політичних і культурних організацій, жодної газети, які б могли правдиво змалювати реальний стан справ у республіці та міжнародній арені й спрямувати суспільне життя в правильне русло» (Поділля. – 1918. – 28 берез.).

«Ні, народ не доріс до розуміння свого інтересу», – стверджувалося в передовій статті, автор якої ділився враженнями від поїздки до сільської глибинки. Він зауважував, що селяни були далекими від тих соціальних реформ, які запроваджувала Центральна Рада. Люди не знали, чого хотіли більшовики, а вірили провокаціям, згідно з якими український уряд покликав німців, щоб поставити царя, відібрати землю й віддати поміщикам.

У провінції ніхто не знав про розпорядження, універсали, закони (в тому числі земельний), діяльність УЦР. Земля пустувала. Селянство відмовлялося платити податки, мотивуючи це тим, що «не потребувало ніякого начальства над собою, а хто хоче їсти – нехай сам собі оре та сіє» (Поділля. – 1918. – 11 квіт.).

Окрім присутності австро-німецьких військ, змушувало селян до збройних повстань нахабне, грабіжницьке поведження польських легіонерів. Зокрема, мали місце сутички жителів населених пунктів Уладівської, Терешпільської, Старосинявської і Хмільницької волостей, Ольгопільського повіту, околиць Немирова та ін. Польське

військо, що пересувалося переважно у прифронтовій смузі, грабувало й до того збіднілі і обідрані села, в тих місцевостях, де зустрічало опір, влаштовувало кривавий терор, спалювало житло й господарські будівлі (Поділля. – 1918. – 24 квіт.).

Головною метою, яку переслідували легіонери, було збереження своїх маєтків. Вони прогнозували, що коли австро-угорська влада зробить окупацію Поділля й Волині та приєднає до Австрії, то їхні маєтки стануть забезпечені дармовою робочою силою кількох мільйонів «хлопів». Із боку українського уряду неодноразово пред'являвся ультиматум польським поневолювачам, однак ніякої реакції, окрім посилення інтервенції, не відбулось (Поділля. – 1918. – 23 квіт.).

Ще один сумний факт – цілковита відсутність на селі друкованого слова. Періодична преса, на видання якої затрачалася велика праця й кошти, інколи знищувалася оптом. Як приміром, трапилося з часописом «Поділля» в Гайсинському повіті, де замість місцевої Селянської спілки цей орган потрапляв до земельного комітету. Тут газету збирали цілий місяць, а потім надіслали до редакції листа-насмішку: «До нас прибывает ежедневно газета «Поділля» в большом количестве. Скажите, пожалуйста, кому вы ее высылаете, кто ее выписывает и что с ней делать?..»

У зв'язку з цим, газета закликала владу губернії вжити невідкладних заходів для широкого інформування населення краю, бо інакше «наблизиться примара анархії і зведе нанівець усі добрі справи й починання молодії самостійної Української держави» (Поділля. – 1918. – 4 квіт.).

«Кому вигідна німецька окупація?» – відповідь на це запитання помістив часопис «Поділля». На думку редактора газети К. Вегери, «окупація потрібна московським партіям, які бажали б повернути симпатії українства до російської республіки. Усі помилки німців, всі нещастя українського люду вони використали б для того, аби привабливіше змалювати потребу єднання з «єдиною-неделимою матушкою Росією» і дискредитувати

уряд УНР. Однак наперекір тій облудливій демократії, що прийшла з Московщини й творилася на більшовицький лад, попри провокаційні чутки, які намагалися поширювати оборонці московської орієнтації, селянство та інтелігенція переконані, що самостійна Україна ввійде в найкращі сусідські відносини з Німеччиною» (Поділля. – 1918. – 3 трав.).

В іншій публікації редколегія часопису переконувала, що «прихід німецького війська є справою тільки міжнародно-політичного характеру й жодного впливу на внутрішню політику не матиме» (Поділля. – 1918. – 26 берез.). У тому, що Австро-Угорщина також не переслідувала ніяких анексійних цілей і не бажала втручатися у внутрішні українські справи, запевняв у розмові з кореспондентом провідник австро-угорської торговельної делегації, міністр граф Форгач. Він також підкреслив, що австрійське військо прийшло в Україну як приятель, а не як ворог (Поділля. – 1918. – 28 берез.).

Невдовзі діячі Центральної Ради зрозуміли, що це було звичайним окомилуванням. Повіривши інтервентам, український уряд не враховував того очевидного факту, що окупаційна армія вже самою своєю присутністю ліквідувала революційну ситуацію, в умовах якої здійснювалися соціально-економічні реформи.

Відтак на Поділлі, як і в інших окупованих районах України, австро-німецькі інтервенти одразу ж приступили до хижацького викачування сировини й продовольства. Передусім вони пограбували склади старої російської армії, яких багато було в прифронтовому Поділлі, згодом реквізували пристанційні, заводські, міські й сільські крамниці. «Хазяїнування» окупантів призвело до глибокого занепаду сільського господарства губернії, припинило роботу більшості промислових підприємств [131, с. 19].

Великі землевласники, спираючись на підтримку буржуазно-юнкерського офіцерського корпусу кайзерівської і цісарської армій, почали вимагати в селянства повернути конфісковану власність. За непокірність

інтервенти протягом березня-травня 1918 р. спалили 97 сіл, кілька десятків будинків у 511 населених пунктах. Під час нескінченних реквізицій у 1009 селах було пограбовано весь хліб. Споглядаючи на те, як тимчасові гості на Вкраїні – австрійці – беруть хліб, кожен насамперед посилав свої прокльони на адресу уряду в Києві. Народ хвилювався. Задихалася національна свобода (Поділля. – 1918. – 4 квіт.).

Чим далі, тим більше центральний уряд втрачав контроль над становищем на місцях. Наприклад, Подільський губернський земельний комітет, ігноруючи Земельний закон УЦР, 31 березня 1918 р. видав обов'язкову постанову, якою вимагав від селян негайно повернути поміщикам захоплені в них реманент, зерно, фураж, устаткування та ін. У цій же постанові він попереджав, що в разі непокори селян притягнуть до карної відповідальності [165, арк. 82].

Серйозний конфлікт між Центральною Радою та окупаційною адміністрацією виник у зв'язку з наказом головнокомандувача німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, що стосувався проведення посівних робіт. Оскільки земельні комітети здебільшого не допускали поміщиків проводити сівбу на відібраних у них землях, а самі селяни не могли обробляти їх власними силами, навесні 1918 р. складалася ситуація, коли значна площа під зерновими могла залишитися незасіяною.

Із цього приводу своє невдоволення висловив міністр земельних справ М. Ковалевський, заявивши про відставку. Виступаючи на засіданні Малої Ради міністр аргументував власну позицію: наказ німецького командування, в якому йшлося про те, що на землях, де збереглися власники, селяни сіяти не мали права, загрожував руйнуванням земельної справи в Україні й безладдям на селі (Поділля. – 1918. – 16 квіт.).

Мала Рада відставки міністра не прийняла й опублікувала резолюцію, в якій підкреслювалось, що «німецьке військо закликане українським урядом на Україну для допомоги у справі заведення порядку і лише в

тих межах, які зазначить уряд УНР; ніяке самовільне втручання німецького і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме» [52, с. 19].

Прокоментувати подібну ухвалу українського уряду взялася газета «Поділля». У передовиці «Пора протверезитись!» зазначалося: «У той час, коли з усієї України з'їжджаються панки просити Центральну Раду повернути їм землю, вона відповідає, що поки існуватиме УНР – доти її народ повноправний господар на своїй землі. Як ми візьмемось до праці й не залишимо не засіяним жодного клаптика землі – будемо за той хліб мати різні машини, без яких не обійтись, і ніхто чужий не примусить повертати землю поміщикам. Пора протверезитися – тоді ми нікого не будемо боятися, і як прийшли німці на прохання на поміч проти московських більшовиків, так і підуть, побачивши, що в нас лад і спокій» (1918. – 16 квіт.).

Починаючи з весни 1917 р., в Україні почав ширитися рух Вільного козацтва, що спирався на романтично-історичні традиції колишнього козацтва, але мав цілком актуальний соціально-економічний зміст [70, с. 55]. Під його прапорами гуртувалися, не прихильні до ідеї соціалізації землі, опозиційні як Центральній Раді, так до більшовиків селяни-власники. Серед тих, хто прагнув відродити козацький стан, користувалася впливом українська демократично-хліборобська партія. Вона вирішила скликати в Києві Всеукраїнських хліборобський конгрес, де поширювала настрої про заміну влади УЦР одноособовою диктатурою сильної особистості, вибраної з-поміж військових.

У середині квітня 1918 р. німецька Головна Квартира почала готуватися до перевороту в Києві. Німецька військова влада цілковито ігнорувала розпорядження українського уряду і видані Центральною Радою закони [68, с. 483]. У ніч з 23 на 24 квітня 1918 р. начальник штабу німецької експедиції в Україні скликав у Києві таємну нараду для вироблення подальшої політичної лінії щодо Центральної Ради.

Учасники наради зійшлися на тому, що співпраця з Центральною Радою при її соціалістичній орієнтації надалі неможлива, й сформулювали низку вимог, які грубо порушували державний суверенітет України. Крім того, німці вели переговори з лідерами Української Народної Громади та представниками хліборобів-державників щодо усунення Центральної Ради й зустрічалися з генерал-лейтенантом колишньої царської армії, нащадком давнього шляхетського роду П. Скоропадським, якого планували «посадити на трон».

За його спогадами, на цій зустрічі німці висунули умови, за яких давали згоду підтримати майбутній український уряд: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих Зборів, відновлення права приватної власності на землю, усунення від влади земельних комітетів та всіх «непевних елементів», покриття Україною витрат, необхідних для утримання на її території німецьких та австро-угорських військ [132].

29 квітня 1918 р. з волі німецьких окупантів, у Києві був скликаний Хліборобський конгрес за участю 6432 делегатів від заможних селян-власників з восьми губерній України. Всього на з'їзді було близько 8000 селян [114, с. 78]. Учасники зібрання одноставно висловилися за встановлення в Україні влади в формі історичного Гетьманату, обрали П. Скоропадського гетьманом України [150, с. 140] й оголосили про розпуск Центральної Ради, яка «стала зайвим баластом для військових політиків кайзерівської Німеччини, бо плуталася в ногах зі своїм демократизмом. Німецьким інтервентам дужою рукою треба було забезпечити спокійне господарювання українських «хліборобів», а УЦР своєю «лівою ідеологією» їх відлякувала» [126, с. 86].

На думку Д. Донцова, кардинальні зміни політичного устрою української держави були викликані насамперед «бездарністю Центральної Ради, але найбільше – безглуздою земельною, та й взагалі економічною

політикою, яку вона проводила. Проти цього останнього й почали повставати селяни» [128, с. 147].

Лютнева революція 1917 р. відкрила широкі можливості для відродження української культури та освіти. Найважливішим напрямком культурно-освітньої роботи в цей час стала українізація школи. Не випадково М. Грушевський вважав важливим кроком на шляху перетворення Росії в федерацію вільних народів прийняття закону про мови, який би гарантував право української мови й встановлював би гарантії вільного розвитку всіх мов [154, с. 72]. Такий закон був покликаний зняти обмеження на вживання української мови в усіх сферах культурного й громадського життя.

Майже у кожному номері подільських часописів друкувалися публікації на цю тематику, що засвідчило піднесення ідейних основ державницько-національного руху. Завдяки пресі в суспільстві викристалізувалася думка – «треба реформи школи» й узаконення статусу державності української мови [115, с. 576].

У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про підпорядкування всіх шкіл на території України Генеральному секретарству освіти. Потім було скасовано шкільні округи, дирекції та інспекції народних шкіл. Замість них призначалися губернські та районні комісари народної освіти [70, с. 82].

Відкриваючи простір для духовного відродження нації, саме вчитель міг привести народ до світла всесвітньої науки. У приміщенні Вінницького учительського інституту учні місцевих шкіл заснували гурток, гаслом якого стала самоосвіта з національних питань, ліквідація неграмотності, поширення ідеї про національну автономію України (Свободный голос. – 1917. – 26 апр.).

У більшості подільських сіл за ліквідацію неписьменності взялися новостворені осередки товариства «Просвіта». Так, у с. Пурпурівцях Вінницького повіту в приміщенні початкової школи щоденно надавалася допомога з культурного розвитку селян. Зібрано кошти, на

які придбано україномовні книги та зроблено передплату на періодичні видання. У неділю й на релігійні свята влаштувалися читання й лекції. У с. Підвисокому Липовецького повіту рішенням місцевої Селянської спілки на потреби школи асигновано 600 крб., зроблено ремонт приміщення та придбано підручники (Липовецькі вісті. – 1917. – 30 жовт.).

Із ініціативи вчительки А. Усатюк у с. Джулинці було відкрито читальню й бібліотеку. Місцева інтелігенція та селяни добровільно збирали гроші на придбання літератури. Позитивно сприйняли створення місцевих товариств «Просвіта» в селах Рахни, Юрківка Ямпільського повіту. У Летичеві головою «Просвіти» обрано отця Зосима Голоскевича, який організував три театральні вистави й зібрав 400 крб. на придбання книг для бібліотеки (Народна воля. – 1917. – 24 серп.).

Товариство імені Т. Шевченка засновано в Капустянах Брацлавського повіту. До цього гуртка на чолі з отцем Крюком записалось 160 свідомих українців – переважно старших селян. Просвітяни передплатили низку патріотичних газет, серед яких були «Вільна Україна», «Нова Рада», «Народна воля», «Подільська воля» (Народна воля. – 1917. – 6 черв.).

У Тульчині «Просвіта» сформувалась із 200 осіб, її очолив д. Леонтович, стільки ж національно свідомих міщан увійшло до складу Жмеринського осередку (Народна воля. – 1917. – 28 черв.). У Липовці з ініціативи просвітян було створено Народний дім, у якому «селянин почуває себе хазяїном, здобуває собі знання, вчиться, як відстоювати власні права. Людина праці тут знаходить собі спокій: читає газету, розповідає про наболіле, слухає гарних співів чи переглядає виставу, забуваючи хоч на хвилину про горювання...» (Липовецькі вісті. – 1917. – 30 жовт.).

На весь голос заявляла про себе Кам'янецька «Просвіта», яка об'єднала національно свідомих українців – членів міської думи, вчителів міста, працівників культурно-освітніх установ, зокрема Пушкінського дому. Активісти

«Просвіти» пропагували українізацію адміністративних установ міста, навчальних закладів [58, с. 70].

Подільська інтелігенція на шпальтах місцевої періодики оцінювала роль і значення Руського союзу в Україні, піднімала питання про заснування у Кам'янці державного університету, бо він, «як джерело культури, здасться для поліпшення добробуту народу, а через посередність ново-вихованої молоді осяє темні нетрі нашого бідного і затурканого селянства. Відкриття вищої наукової інституції захопить наш край в могутню течію загальноєвропейської науки, а наше досить таки глухе місто стане конденсатором світла знань і земних благ» (Свято Поділля. – 1918. – 22 жовт.).

До справи підвищення якості освіти долучилися й представники духовенства. На повітовому з'їзді у Вінниці панотці відстоювали постанову Синоду про народну школу, якою б керували єпархіальні відділи. Проте після критичної оцінки рівня навчання в церковнопарафіяльних закладах, учителі й миряни зуміли відстояти ідею формування єдиної народної школи, яка б підпорядковувалася земським шкільним радам (Народна воля. – 1917. – 28 черв.).

Про націоналізацію освіти йшлося на губернському земському зібранні у Кам'янці-Подільському. Згідно з прийнятою постановою шкільної ради, навчання повинно викладатися рідною мовою учнів; у містах Вінниці, Кам'янці та Балті для вчителів варто відкрити окремі підготовчі педагогічні курси; повітовим земствам необхідно придбати підручники тощо (Народна воля. – 1917. – 1 черв.).

Важливу роль у пропаганді серед народних мас Подільської губернії національно-демократичних ідей, вихованні почуттів любові до рідного краю відігравали діячі театрального мистецтва.

Реформований український театр почав зароджуватися лише у середині 1917 р., хоча мав витворюватися десятиліттями. «Нарешті вогонь революції розтрощив ідейну шкаралупу нашого театрального мистецтва, рутину

знищено й перед нами давно жадана українська драма...» – писав критик «Робітничої газети» (1917. – 25 трав.).

Різка зміна політичних гасел призвела до політизації суспільства, в якому чітку громадянську позицію зайняли насамперед ті творчо обдаровані люди, які звикли нести в маси ідеї духовного відродження: В. Винниченко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Петлюра і С. Єфремов. Вони допомогли організувати Комітет українського національного театру [77, с. 66] – тієї високої школи, яка мала забезпечити Україні культурне відродження [32, с. 72].

У травні 1917 р. в Києві дебютував «Молодий театр» Леся Курбаса, який вдався до пошуку й впровадження в життя модерних сценічних засобів відтворення вітчизняної та європейської драматургії, а також таких форм театрального мистецтва, в яких повністю могла б проявитися індивідуальність молодого покоління українського акторства [83, с. 7].

Український національний театр, який став першим державним театром України, репрезентував п'єсу «Пригвожджені» В. Винниченка, твори М. Старицького, «Тартюф» Мольєра та «Вогні Іванової ночі» Г. Зудермана [150, с. 286]. Політичні перипетії ускладнили справу «державної опіки» Центральної Ради над Українським національним театром, однак фінансування все ж мало місце [112].

Українські театральні трупи, що діяли на теренах Подільської губернії, ще на початку 1917 р. виходили на публіку з побутовими та мелодраматичними постановками, адже заборона ставити зарубіжну і російську класику українською мовою, визначала певне обмеження й одноманітність репертуару, а також низькопробну акторську та режисерську майстерність [8, с. 28]. Тому-то ні акторський склад цих колективів, ні мистецтво виконання, за окремими винятками, не могли цілком задовольнити запити глядача, який жив революційними подіями [153, с. 13].

Кардинально змінив своє обличчя український театр, коли урядом УЦР було проведено низку заходів щодо

українізації всіх сфер суспільного життя, створення відповідних державних органів, які сприяли б розвитку національного мистецтва й поширення його серед мас. Визначну роль у цій справі відіграв Театральний відділ [124, с. 211], що на перше місце поставив питання створення народних театрів, самодіяльних театральних труп, драматичних гуртків, а також відродження заборонених в Російській імперії самобутніх, реалістичних творів українських драматургів.

Інтерес до теми відродження театру проявили й у Вінницькій міській управі, де відбулось перше засідання театральної комісії, обраної з гласних думи. До складу комісії увійшли Литвицький, Длуголеницький, Козлов, Радбиль, Шульга і Милковський, для яких основним завданням стали приведення до ладу майно театру, що перебувало в хаотичному стані, зміна сценічного обличчя та підготовка до експлуатації у наступному сезоні (Свободный голос. – 1917. – 23 апр.).

Тоді ж на шпальтах газет почали з'являтися повідомлення про постановку на провінційній сцені кращих драматичних творів української та світової класики, огляди-рецензії вистав народних театрів. Наприклад, на сцені Вінницького літнього театру із драмою «Хмара» Суходольського (Свободный голос. – 1917. – 17 мая.), трагедією «Не убий» Тогобічного (Свободный голос. – 1917. – 2 сентяб.), п'єсою «Панна штукарка» (Свободный голос. – 1917. – 31 мая.), комедією «За двома зайцями» М. Старицького (Свободный голос. – 1917. – 17 авг.), оперетами «Запорожець за Дунаєм» та «Ямщики» успішно виступила українська трупа у складі Золотаревича, Токарева, Дар'янова, Піддубного, Куліша, Павловського, Руденко і Сухотеплої.

Акторам української трупи також вдалося реалістично перевтілитися в образи й на професійному піднесенні зіграти виставу за п'єсою «Доки сонце зійде – роса очі виїсть» М. Кропивницького (Свободный голос. – 1917. – 15 авг.). Цей твір – важка драма молодої душі, яка наперекір усталеним традиціям мала необережність покохати

багатого панича, сина поміщика, людину білої кості й дворянської крові й загинула заради найвищого почуття.

На думку відомого театрознавця С. Петлюри, символом національної театральної культури ХХ століття стала видатна діячка сценічного мистецтва М. Заньковецька, яка «на довгі часи залишиться виразником нашого страждання, національного горя нашого... в сьогочасному. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі жінки» [111, с. 31]. Переконатися у достовірності цих слів змогли вінницькі глядачі 6 серпня 1917 р., коли М. Заньковецька виступила на місцевій сцені з творчим бенефісом. Вона зіграла роль вдови Марії Іванівни в комедії «Дорогою ціною» та роль Хвеськи в комічній опереті «Кум Мірошник» (Свободный голос. – 1917. – 8 авг.).

Прихід до влади уряду УЦР позитивно вплинув і на відродження культури й мистецтва національних меншин. У Вінниці після тривалої заборони єврейського театру було поставлено п'єсу «Герцеле Меюхес» М. Ріхтера, складену в дусі знаменитих романсів єврейського лубочного художника слова Шуммера. Вистава справила велике враження на публіку, оскільки герої твору розмовляли й співали рідною мовою (Свободный голос. – 1917. – 11 апр.).

Польське населення Вінниці з захопленням сприйняло оперету «Зачарована скрипка» Офенбаха та комедію «За наказом капітана» за участю відомого варшавського артиста А. Фертнера (Свободный голос. – 1917. – 20 апр.). Велику кількість публіки зібрав також благодійний спектакль за п'єсою «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, кошти від якого пішли на користь Вінницького відділення польського товариства допомоги жертвам війни (Юго-Западный край. – 1917. – 1 март.).

Отже, аналіз матеріалів демократичних часописів Поділля періоду Центральної Ради дає можливість стверджувати, що навіть у складних суспільно-політичних умовах редакціям газет вдавалося закласти певний фундамент для розвитку в провінції патріотичної

журналістики, формування високої духовності, моральності та культури тодішнього українця, об'єктивно висвітлювати усі події внутрішнього та зовнішнього життя, виборювати своє місце в інформаційному полі, прищеплювати любов до рідного краю, відкриваючи можливість реалізації ідей створення самостійної Української держави.

3.2. Формування державницьких ідей часописами Поділля в період Гетьманату

Офіційні відомості про те, що влада в Україні перейшла до рук П. Скоропадського подоляни отримали 13 травня 1918 р. Через місцеву пресу повідомлялося, що «Гетьман усієї України, котрий визнаний німецьким та австро-угорським військовим командуванням, виявив готовність у випадку потреби підтримувати цю владу озброєною силою й суворо карати за неслухняність цієї влади в повнім єднанні з українською адміністрацією» (Поділля. - 1918. - 15 трав.).

На Поділлі до цієї звістки поставились неоднозначно, зокрема газета «Поділля» повідомляла, що в Кам'янці-Подільському губернський комісар Дудич послав всім повітам телеграми, щоб представники від них з'їхались зі всієї губернії для обговорення питання про гетьманський переворот та винесення резолюції проти влади гетьмана (1918. - 22 трав.). Проте австро-угорські війська, які були розміщені на території губернії, не допустили з'їзду [174, с. 114]. Зі свого боку Кам'янець-Подільський повітовий комісар Каніщук видав відозву «До селян і робітників Кам'янецького повіту» з закликом: стати на захист Центральної Ради. У ній зазначалося, що вороги українського народу скликали з'їзд хліборобів, обрали гетьмана й дали йому царські права. Гетьман скасував здобутки революції й відновив приватну власність на землю. Всіх трудящих закликали «не допустити старого панування поміщиків та капіталістів» [166, арк. 45].

Відомий ідеолог українського консерватизму В. Липинський вважав, що, створивши правові основи для повернення маєтностей поміщикам, гетьман зробив стратегічну помилку [119, с. 153]. Оскільки після проголошення П. Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, на селі одразу відбулися різноманітні антигетьманські акції [149, с. 45].

Так, у населених пунктах Літинського повіту пройшли мітинги та маніфестації, на яких виносилися постанови про невизнання гетьманської влади, оскільки вона відстоювала інтереси панів, тому ворожа селянству. Подібні постанови ухвалювались у селах Вінниччини та Проскурівщини [92, с. 276].

Однак через пропаганду, яку оперативно через пресу почав здійснювати український уряд, обурення та виступи громадськості не переросли в акції масової непокори. В офіційному повідомленні Ради Міністрів зазначалось: «Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній національній формі. Стоячи на чолі Правительства, гетьман тим самим відновляє й закріплює в народній свідомості думку про непорушність народніх і козацьких свобод... Також несправедливі обвинувачення Правительства, що воно служить інтересам великих власників при повному забутті необхідних потреб селянства. Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні, як Україна, а тому вже тепер виробляється план земельної реформи, що задовольнить потреби земельних і безземельних хліборобів» (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 25 мая.).

Діяльність нового уряду розпочалась із оприлюднення маніфесту – «Грамоти до всього Українського народу» та «Законів про тимчасовий устрій України», підписаних гетьманом та отаманом (головою) Ради Міністрів М. Устимовичем (Державний вісник. – 1918. – 1 трав.). Із текстом грамоти жителів Подільської губернії ознайомила

газета «Подольские губерниальные ведомости». У документі гетьман заявляв, що він «відкликнувся на поклик трудових мас Українського народу й взяв на себе тимчасово всю повноту влади. Центральна Рада й всі земельні комітети розпускаються, міністри та товариші їх звільняються, але всі урядовці УЦР повинні продовжити працю. Незабаром буде видано Закон про вибори до Українського Сейму. Поновлюється право приватної власності; будуть забезпечені права робітників. У фінансовій та економічній сферах відбудеться повна свобода торгу, відкриється широкий простір приватного підприємства й ініціативи» (1918. – 25 мая.).

Замість УНР гетьман проголосив «Українську Державу», а перспективи розвитку державності України мав визначити представницький орган – Українські Установчі Збори, розпочалася реставрація старих дореволюційних порядків, за правову базу було взято законодавство попередньої метрополії – конституцію Російської імперії 1906 р., а не традиційні українські норми [178, с. 24]. Це не подобалося як селянам, так і робітникам. Наростала страйкова боротьба, активізували свою діяльність збройні загони [27, с. 113].

Гетьманський переворот також негативно позначився на розвитку українського друкованого слова. Редакції газет змушені були опускати не вигідні владі факти, від чого втрачали злободенність, авторитет серед читачів [155, с. 13]. «На селі газет майже ніхто не читає, бо мало вірять у правдивість написаного, – відзначалось із цього приводу в часописі «Слово Подолии». – Про економічне становище країни ходять лиш різні чутки, загальнополітичними питаннями люди не цікавляться» (1918. – 2 июл.).

Натомість добре себе почувала російська преса, почався тиск на все українське [151, с. 43]. За цих обставин українські видання стали в опозицію до гетьмана, багато з них перейшло на нелегальне становище. Провідною темою часописів була боротьба за утвердження справжньої державності України. Терор окупантів і репресії місцевої

влади примушували десятки часописів закриватись [55, с. 7].

«У невимовно важких і похмурих умовах суспільної індиферентності й крижаної байдужості доводиться нам увесь час працювати, – так характеризувала своє становище редакція могилів-подільської газети «Жизнь Подолии». – Багато рифів і підводних течій зустрічалося на нашому шляху, на кожному кроці ми нашттовхувалися на них, гальмували роботу, але не зупинялися, бо відчували необхідність нашого міста у власному друкованому органі. Стоячи на платформі позапартійності, ми й надалі високо триматимемо стяг справедливості й людинолюбства» (1918. – 15 нояб.).

При гетьманській владі широкої інформації про національно-патріотичні настрої подолян, відкритих закликів до розбудови власної української самостійної держави майже не публікувалось. Інакше часописи, які переступали дозволені жорсткою цензурою межі, ліквідовувалися або ж закривалися на невизначений термін [167, арк. 6-19]. Негативно відбивалася на становищі періодики й матеріальні труднощі. Нестача паперу та спекулятивні ціни на ринку змушували призупиняти діяльність багатьох видань (Жизнь Подолии. – 1918. – 20 октяб.). Однак навіть у нелегкі часи преса продовжувала виконувати свою безпосередню функцію – інформувати громадянство про всі суспільно значущі події та об'єднувати його навколо ідей державотворення.

На сторінках подільської періодики з'явилися матеріали, які поширювали відомості про політику, яку почав проводити П. Скоропадський. Насамперед, пропагандистським апаратом Гетьманату в пресі створювався позитивний образ нового очільника держави. Акцент робився на ключові для селянства поняття «земля» і «воля». Наголошувалось, що П. Скоропадський «будує лад, дасть спокій усьому населенню, а бідним селянам землю, новий уряд уважно ставиться до потреб усього трудящого та службового люду й всіх закликає до праці за незалежну

Україну» (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 26 мая.).

Надалі, щоб протистояти повсюдній антигетьманській агітації, уряд Української Держави продовжував пропагандистські акції щодо легітимації гетьманського режиму в свідомості широкого загалу.

Першими кроками нової влади було проведення адміністративно-територіальної реформи. Варто зауважити, що за відсутності політичної підтримки Гетьманату українськими колами П. Скоропадський вимушений був запросити до владних органів консервативних діячів колишнього імперського режиму. Відтак адміністративні посади різних рівнів зайняли функціонери, здебільшого байдужі або ворожі до української державності. Гетьман призначав на державну службу царських чиновників свідомо, з метою використати їх адміністративний досвід для створення міцних, чітко функціональних органів влади. А ліберально чи консервативно налаштованих українофілів він намагався залучити до співпраці, щоб хоч трохи надати владі національного забарвлення [91, с. 8].

Тоді ж вийшов наказ про передачу службових справ від губернських та повітових комісарів Центральної Ради до старост (Державний вісник. – 1918. – 5 черв.). 19 травня 1918 р., як повідомлялося у місцевій пресі, губернським старостою Поділля став С. Кисельов, який до цього перебував на посаді голови Проскурівської земельної управи (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 8 июн.). Завдяки його активним діям та поміркованій політичній лінії упродовж короткого часу було створено досить міцний адміністративний апарат. У перші місяці правління він не зважився розігнати Кам'янець-Подільські міську та повітову управи. Але під тиском проросійських поміщицьких кіл Кисельов призначив у демократичні самоврядування представників заможних верств, які повинні були наглядати за їх роботою [116, с. 7].

Наприкінці травня 1918 р. губернський староста відвідав більшість повітів Подільської губернії. Виявилось, що значна частина населення, яка проживала у віддалених

селах, не мала інформації про встановлення Гетьманату. Під час зустрічей із селянами С. Кисельов особисто зачитував програмні документи й роз'яснював політичне значення проголошення Української Держави [179, с. 247].

Губстароста шукав також інші шляхи впливу на селянську психологію з метою налаштувати простолюд лояльно в ставленні до нової влади. Одним із факторів він вважав посилення релігійних почуттів. У своєму зверненні до єпископа Подільського й Брацлавського староста пропонував оголосити звернення церкви до народу про підтримку гетьмана, згадуючи його ім'я при богослужінні, а також іншими засобами популяризувати гетьмана України [161, арк. 61].

У відозві від 1 червня 1918 р. «До населення Поділля» він закликав до дотримання права власності й стверджував, що уряд «допоможе малоземельним селянам у купівлі землі через земельні комісії» (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 12 июн.). Однак гетьманський уряд, задекларувавши, що наділить селян землею, не поспішав створювати відповідний закон.

Тоді ж міністр внутрішніх справ видав розпорядження про призначення повітових старост (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 1 июн.), більшість із яких до цього працювала місцевими земськими діячами, суддями, тобто мала досвід управлінської діяльності ще за часів Російської імперії, а це дозволяло їм досить оперативно підходити до розв'язання нагальних проблем (Поділля. – 1918. – 26 черв.). В обов'язки старост входило підтримувати громадський порядок, здійснювати нагляд та контроль за установами губернії, а також видавати обов'язкові для жителів регіону постанови щодо охорони правопорядку й припиняти дію незаконних розпоряджень органів місцевого самоврядування [76, с. 174].

Прихід до влади П. Скоропадського сприяв впорядкуванню діяльності міських дум, які до цього часу, замість вирішення господарських і соціальних проблем, займалися проголошенням політичних декларацій із будь-якого приводу. Гласні завзято гралися в політику – прогулювали

засідання, демонстративно покидали залу засідань цілими групами. За Гетьманату ж думи стали додатком департаменту місцевого самоврядування МВС. Губернські та повітові старости отримали право розпускати думи в разі порушення ними чинного законодавства [175].

Для того, щоб якимось обмежити старост у їхньому прагненні якнайшвидше позакривати всі думи, було вирішено проводити ревізії органів місцевого самоврядування й лише на підставі результатів ревізії розглядати питання про доцільність розпуску представницького органу (Поділля. – 1918. – 19 черв.).

Рішення уряду про здійснення ревізії демократичних громадських самоврядувань схвально сприйняла редакція газети «Подольская мысль». Вона зазначала, що «самоврядуванню, яке черпає свою силу в народній довірі й проводить діяльність відкрито, під критикою й контролем суспільної думки, ревізія не страшна, а лиш бажана». Однак далі зауважувалося, що подібна акція буде корисною, якщо «не стане каральною експедицією з упередженою метою та завданням довести завчасно визначені наміри» (1918. – 4 авг.).

Про один із фактів такої перевірки повідомляла газета «Слово Подолии»: «У Новій Ушиці без попередження, пояснення причин та в умовах таємничості ревізори приходили в робочі кабінети земської й міської управи, де вилучали книги та папери, про щось радилися, а потім на кілька тижнів залишали службовців можливості виконувати свої обов'язки. Як і слід було очікувати, такі обшуки завершувалися безрезультативно, проте створювали підґрунтя для роздумів, передусім несприятливих для самих перевіряючих» (1918. – 11 юл.).

Ревізія Вінницької думи теж не виявила якихось значних порушень закону ні з боку окремих гласних, ні думою в цілому, а де їм взятися, якщо «народні обранці тільки й балаканиною займалися» (Слово Подолии. – 1918. – 18 юл.).

Зовсім по-іншому склалася ситуація навколо Кам'янець-Подільського самоврядного органу. На засіданні

22 серпня 1918 р. тодішній голова Я. Крайз зачитав список звільнених із посад. Такі дії влади викликали обурення присутніх. Голова Кам'янецького самоврядування зазначив, що звільнено «самих видних людей», тому воно не може функціонувати й після цього склав з себе повноваження. Відтак засідання думи було закрито за наказом повітового старости (Подольський край. – 1918. – 22 авг.).

У подальшому боротьба демократичних сил за відновлення повноцінної діяльності міського самоврядування врешті увінчалась успіхом. 20 жовтня 1918 р. Подільський губернський староста ухвалив рішення допустити до виконання обов'язків Кам'янець-Подільського міського голови представника українських патріотичних сил А. Морозовського. Однак для контролю за роботою міської управи було утворено особливу комісію з 14 осіб (Подольская мысль. – 1918. – 20 октяб.). Із часом наступ гетьманської адміністрації на демократичні самоврядування посилювався ще більше.

При управлінні губстарости створено таємний освідомчий відділ для боротьби з антидержавними виступами – Державну варту (Державний вісник. – 1918. – 5 черв.), до якої «приймались передусім городові, жандарми та колишні поліцейські» (Слово Подолии. – 1918. – 2 юл.). Загалом за весь період перебування гетьманської влади на Поділлі комендантські збройні формування налічували близько трьох з половиною тисяч вартових, які «перебували на казарменому утриманні, несли обов'язки з охорони порядку та брали участь у вгамуванні анархічної стихії» (Слово Подолии. – 1918. – 11 юл.). Але реального дієвого впливу цей компетентний орган не мав. Наприклад, начальник Жмеринського відділу Державної варту доповідав, що можливий відхід австро-німецьких військ «викличе відкритий виступ, вірніше, пряме повстання різних елементів, починаючи від колишніх лівих до черні включно, і цей виступ буде безумовно мати успіх, так як урядовим чином спертися ні на що...» [99, с. 7].

Нова влада наводила елементарний порядок, призупиняла хаос, дикі погроми та безчинство. За наказом

коменданта губернії отамана Іванішенка було опубліковано розпорядження в газеті «Поділля», яким громадяни зобов'язувались не втручатися в діяльність органів влади при виконанні ними службових обов'язків. У разі невиконання цього документа, порушники каралися штрафом обсягом 3000 крб., або арештом до 3-х місяців. Карали також за безпідставну стрілянину на вулицях, за озброєний опір владі, напад на представників війська чи Державної варти (Поділля. – 1918. – 15 трав.).

У таких умовах надзвичайної соціальної гостроти набуло аграрне питання. Сотні тисяч безземельних та малоземельних селян прагнули отримати землю, але внаслідок появи закону й прийняття Статуту «Тимчасових Земельно-ліквідаційних комісій», ухвалених Радою Міністрів і підписаних гетьманом, вони змушені були повертати поміщикам усе, що отримали під час революції [15, с. 16]. Крім того, виданий урядом закон викликав невдоволення в простого населення, адже він «не був спрямований ні на скорочення норм розмірів великого землевласника, ні на планомірне наділення землею бідних землеробів, а лише на збільшення кількості сильних хазяїв, котрі б за своєю консервативністю створювали заслін центральній владі» (Слово Подолии. – 1918. – 18 юл.).

Оскільки в селянській свідомості домінувало переконання, що право володіти або користуватися землею має лиш той, хто на ній працює, подільські хлібороби вважали аграрну реекспропріацію несправедливим актом, що й визначило їх несприйняття режиму гетьмана П. Скоропадського (Беднота. – 1918. – 5 сентяб.). Відтак конфлікт між владою, яка відстоювала право приватної власності та селянством, яке в даній ситуації це право заперечувало, був неминучим.

Із Кам'янець-Подільського повіту повідомляли, що коли землевласники повернулись у свої маєтки, це викликало «вороже ставлення селян, які ухвалювали рішення не віддавати поміщикам засіяних полів». У Барському повіті селяни втішались думкою, що вже незабаром вони знову візьмуть у свої руки землю і все

майно інтелігенції, а також глибоко шкодували, що «досі не вибили поголовно усіх «буржуїв» (Слово Подолии. – 1918. – 9 июл.).

Літинський повітовий староста, описуючи настрої населення, констатував незадоволення селян через те, що «рухнула соціалістична земельна реформа» (Село. – 1918. – 20 лип.). Також повідомлялось, що населення жалкує за земельною реформою й стверджує: «Нам нічого не треба, а тільки давно бажаної землі». Водночас гетьманські військові органи зазначали, що «у селян є якась певність на корінну зміну аграрного питання», тобто селяни були впевнені, що земля, все одно перейде від поміщиків до них [60, с. 37].

Гетьманський уряд підтримував вимоги поміщиків про відшкодування селянами збитків, заподіяних під час конфіскації маєтків [82, с. 69], у результаті чого повітові старости видали накази, в яких вимагали від селян повернути поміщикам маєтки, реманент, устаткування, фабрики, заводи, млини та ін. Державній варті доручалось надавати повне сприяння власникам у розшуку розграбованого і викраденого, однак заборонялося вдаватися до будь-яких каральних експедицій із метою стягнення контрибуцій із усього села (Подільські губерніальні відомості. – 1918. – 31 лип.). Там, де будівлі були зруйновані та знищені, ставилися вимоги повернути власникам наявний матеріал і вступити в добровільну згоду з поміщиками про відбудову приміщень протягом трьох місяців із дня наказу або відшкодувати вартість пошкодженого [45, арк. 8-9].

Із Проскурівщини до редакції газети «Село» надійшла скарга на поміщиків, котрі накладали на селян великі контрибуції, забирали худобу, примушували їх протягом кількох днів заплатити поміщикові велику суму грошей, не з'ясовуючи при цьому, винні селяни чи ні в зруйнуванні їхнього маєтку (Село. – 1918. – 17 лип.). У листі кореспонданта з Ушицького повіту, який підписався криптонімом «О. З.», подібні «соціальні заходи нової влади» називалися «сприянням викачуванню з села

грошей, задля придушення революційних настроїв громадян» (Слово Подоли. – 1918. – 7 юл.).

Із с. Пилява Літинського повіту надійшла інформація на адресу часопису «Слово Подоли», в якій повідомлялося, що на порядок денний сільських зборів уже тривалий час виноситься питання щодо повернення розібраного інвентаря та відновлення економічних приміщень. Однак розв'язати його досить важко, оскільки більшість будов було розібрано, а матеріали використано у господарствах місцевих жителів на різні потреби. Машини та сільськогосподарське знаряддя поламано, розкручено на запчастини і перетворено на купу мотлоху, а тому віддавати їх власнику в такому стані не було жодного сенсу. У зв'язку з цим велися перемовини із поміщиком Романовим, аби він не вдавався до силових заходів впливу на громаду, а йшов на компроміс. Зокрема, пропонувалося, щоб за пошкоджене майно селяни безоплатно відпрацювали в економії (Слово Подоли. – 1918. – 2 юл.).

Тоді ж у губернії, як наголошувалось у місцевій пресі, «настал загальна розруха, з'явилась ненависть один до одного, почали діяти збройні формування, мали місце масові мародерства, грабежі, вбивства» (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 12 июн.), селяни силоміць захоплювали поміщицькі землі, реманент, знищували ліси, телеграфний зв'язок (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 24 июл.). Особливо привабливими для пограбування були винокурні, спиртові та цукрові заводи [30, с. 174].

Окрім погромів маєтків і вилучення в землевласників матеріальних ресурсів, селяни не гребували суспільним надбанням. Зокрема, у с. Нижче-Ольчедаєві Могилівського повіту місцеві жителі повністю зруйнували приміщення єдиної на Поділлі метеорологічної обсерваторії, яку в 1904р. в своєму маєтку заснував граф Марков. За 13 років діяльності цією науково-дослідною станцією було зібрано чимало різнобічних, цінних відомостей про атмосферні явища в регіоні. Грабіжники «розібрали дахи, стелі, вікна, двері, викрали метеорологічні прилади, дорогі самописні

апарати, інше майно, знищили всі матеріали досліджень. Учителю с. Ломозово вдалося врятувати лиш бібліотеку...» (Слово Подолии. – 1918. – 4 июл.). Що слугувало поштовхом до такої жорстокої розправи – бажання наживи чи данина часові – досі залишається загадкою.

Щоб якимось контролювати ситуацію, губстароста Кисельов видав наказ про заборону зберігати та ходити з вогнепальною зброєю (Поділля. – 1918. – 15 черв.). Про необхідність цивільному населенню здати вогнепальну та холодну зброю на початку травня 1918 р. оголосив командир дислокованого у Вінниці 25 австрійського корпусу. Невиконання цього наказу передбачало смертну кару, яка була ліквідована IV-им Універсалом Центральної Ради й гетьманським урядом не відновлювалась (Поділля. – 1918. – 10 трав.).

Незважаючи на це, громадяни не поспішали здавати зброю, тому окупаційні війська здійснювали постійні рейди, мета яких полягала в примусовому її вилученні (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 15 июн.). Спільні заходи української влади та окупаційних військ дали позитивні результати й в населення було реквізовано значну кількість вогнепального знаряддя [31, с. 46]. Так, за інформацією Державної варти, станом на 10 червня 1918 р. лише у Вінницькому повіті було роззброєно 70 сіл, в сорока з яких селяни повернули все награване майно або ж сплатили гроші (Слово Подолии. – 1918. – 22 июн.). У Проскурові обшуки помешкань громадян проводилися органами місцевого самоврядування спільно з представниками австро-угорського командування (Слово Подолии. – 1918. – 4 июл.).

У зв'язку з мародерством, 12 червня 1918 р. губернський староста звернувся до населення повіту з проханням не грабувати державних лісів, охороняти засіви (Поділля. – 1918. – 12 черв.), а також віддавати награваний реманент поміщикам або компенсувати їхню вартість (Поділля. – 1918. – 30 лип.). Заборонялося красти телеграфний дріт (Поділля. – 1918. – 24 лип.).

Згідно з постановою від 19 червня 1918 р. на Поділлі фактично був встановлений військовий стан: заборонялося проводити гуляння, спектаклі, бали, мітинги, лекції, публічні читання як в помешканнях, так і у відкритих місцях (Поділля. - 1918. - 19 черв.). На усіх винних у порушенні цього документа чекало покарання штрафом до 3000 крб. або арештом до 3-х місяців (Подольские губерниальные ведомости. - 1918. - 19 июн.).

Більшовицький рух, який приніс повну анархію і хаос у всі галузі державного життя, передусім спрямував свої зусилля на знищення армії – основи державного ладу. Дисципліна, повага, чини, бойові відзнаки, традиції як головний фундамент, без якого неможлива організована армія, були знищені декретами більшовицької влади. Аби виправити ситуацію, гетьман П. Скоропадський видав наказ, згідно з яким в Україні одним із першочергових завдань стало відродження національного війська (Слово Подолии. - 1918. - 21 июн.).

Реформування армії, яка б стояла на сторожі честі й гідності народу й держави, розпочалось із повернення всім військовослужбовцям тих чинів і станів, які вони обіймали до більшовицького перевороту та прийняття присяги на вірність Українській Державі.

На регіональному рівні виконання цієї відповідальної роботи полягало передусім у переформуванні сотень і підбору надійних людей. Так, відповідно до розпорядження губстарости Поділля, керівники на місцях зобов'язувалися організовувати відповідні військові формування й запроваджувати у них «суворе та розумне життя. Кожна сотня нестиме караульну службу, згідно з російським гарнізонним статутом. Кожен козак повинен вітати усіх старшин української армії за вимогами, передбаченими статутом російської стройової служби» (Слово Подолии. - 1918. - 22 июн.).

Важливим фактором стабілізації консервативного режиму на Поділлі була присутність австро-угорських військ. Допомога, яку здійснювали Німеччина та Австро-Угорщина Україні з ліквідації більшовицької агресії, нібито

давала їм право порушувати державний суверенітет України. В офіційних заявах до українського народу командування союзників повідомляло, що не буде втручатись у внутрішні справи, дотримуючись нейтралітету в політичній боротьбі, гарантуючи недоторканість громадян (Подольские губерниальные ведомости. – 1919. – 2 июн.).

Однак влада в краї перебувала в руках чиновників Української Держави формально, справжніми господарями становища були австрійські офіцери, які опирались на потужну збройну силу. Політика окупантів була суто прагматичною, вона спрямовувалась на отримання продовольства у великій кількості.

Щоб забезпечити поставки харчів, командування австро-угорської армії в Україні видало їй розповсюдило наказ, за яким цивільне населення за певні види «злочинів» підлягало австрійському військовому карному суду (Голос Подольской церкви. – 1918. – 22 июл.). Згідно з цим місцеві австрійські коменданти, ігноруючи українську владу, поширювали в регіонах власні розпорядження (Подільські губерніальні відомості. – 1918. – 7 серп.). Так, команда 25 корпусу сповістила владу й населення Кам'янецьчини, що схоплені за саботаж, нищення посівів та лісів будуть розстріляні на місці. Якщо злочинців не виявлять, то на найближчу місцевість накладатиметься контрибуція на користь австро-угорської армії [152, с. 43].

Крім офіційних поставок продовольства австрійські загоны без відома місцевих адміністрацій забирали в населення продукти харчування, безкоштовно або за безцінь. До того ж, незважаючи на заборони і протести органів влади, окупаційне командування широко практикувало закупки худоби та коней і вивозило їх до Австрії [74, с. 5].

Так, згідно з рапортом Ямпільського повітового коменданта у районі Комаргорода, Томашполя, Вапнярки «австрійці роблять ревізії харчів, фуражу й худоби за дуже низькою ціною, самочинно захоплюють військове майно, заарештовують без належних причин людей. На станції

Ярошенка на Пеньківському млині затримано біля 13 пудів пшениці й різного борошна. На Томашпільській цукроварні взято 1208 мішків цукру по ревізійному квитку без відома української влади, а на 200 мішків не видано навіть ревізійного квитка. З Борівської цукроварні теж забрано багато продукції» [107]. Подібні грабунки здійснювалися і в інших населених пунктах. Внаслідок такої хижацької спекуляції тисячі подільських сіл та містечок залишилися без продовольства та насіння (Слово Подолии. - 1918. - 5 іюл.).

Лише в липні 1918 р. у селянських господарствах Кам'янець-Подільського, Летичівського, Проскурівського та Ушицького повітів австро-угорськими військами реквізовано більше як 20% коней, 35% ВРХ [113, с. 46].

У підпорядкування окупаційного командування перейшли медичні заклади губернії, в яких право позачергового безоплатного обслуговування надавалось австро-угорським воякам, а для місцевого населення встановлювались високі ціни (Слово Подолии. - 1918. - 7 іюл.).

Варто зазначити, що гетьман П. Скоропадський, який мав продовольчі зобов'язання перед Німеччиною, виношував особливі плани щодо Поділля. 18 липня 1918 р. було утворено Державне хлібне бюро, яке отримало право реквізиції продукції (Поділля. - 1918. - 17 серп.), а 27 липня в пресі опубліковано постанову про заборону закупівлі хліба приватними особами (Поділля. - 1918. - 27 лип.).

У зв'язку з тим, що селяни зруйнували приватні економії і не повністю повернули власникам відібраний інвентар та збиральні машини, губстароста видав обов'язкову постанову, згідно з якою на період жнивної кампанії всі сільськогосподарські роботи покладались на селянські товариства, що брали участь у пограбуванні приватних власників (Слово Подолии. - 1918. - 2 авг.).

Вдатися до таких заходів, як підкреслювалося в документі, змусила складана ситуація з хлібозаготівлею, а тому кожен «в інтересах держави мав сприяти збиранню

врожаю, мирним шляхом розв'язувати всі дискусійні питання. У разі перешкоджання проведенню цих заходів, усі винні піддаватимуться в адміністративному порядку штрафу до 3000 крб., тюремному ув'язненню до 3-х місяців або висилці за межі України на примусові роботи» (Подільські губерніяльні відомості. – 1918. – 27 лип.).

Оскільки влітку 1918 р. 32% орних земель Подільської губернії залишились незасіяними [30, с. 174], забезпечення наприкінці літа зерном, буряками та картоплею було вкрай незадовільним (Слово Подолии. – 1918. – 7 авг.). А в жовтні, як повідомлялось у газеті «Слово Подолии», Кам'янець-Подільське й Проскурівське споживчі товариства просили губстаросту Кисельова надати право на закупівлю продовольства, щоб «не допустити голоду в повітах» (1918. – 10 октяб.). Але губернський староста не дозволив цього зробити, посилаючись на державну монополію: «Усі інституції, які дбають про постачання населенню хліба передусім мають звертатися з продовольчими справами безпосередньо до місцевих відділів Державного хліббюро, котре несе відповідальність за своєчасне забезпечення необхідною кількістю хліба» (Подільські губерніяльні відомості. – 1918. – 5 жовт.).

Через проблеми із хлібопостачанням у Гайсині стояли нескінченні черги біля місцевої пекарні. У місті ввели таксу на харчові продукти, закрили ковбасний цех, а яйця й масло селяни почали продавати з-під поли (Слово Подолии. – 1918. – 29 черв.).

Аби врятувати жителів Брацлавського повіту від загрози голоду, місцева земська управа звернулася до Тульчинської відповідної структури з пропозицією об'єднати зусилля усіх самоврядувань, кооперативних спілок й створити умови для забезпечення населенню можливостей отримання незначної кількості товарів першої необхідності. Якщо ж кожен діятиме одноосібно, «ведучи жорстку боротьбу за зайвим фунтом шкури, аршином мануфактури – суспільство буде не в змозі подолати труднощі, пов'язані з примарою голоду, а державна економіка зазнає повного продовольчого краху».

Тульчинська міська управа позитивно відгукнулася на цей заклик, оскільки не бажала, «щоб прогнозоване стало сумною реальністю» (Слово Подолии. – 1918. – 20 июл.).

Реквізиція, посилена «закупівля» продовольства окупаційними властями, нечувані грабежі австро-німецькими солдатами, нестримне зростання цін на товари першої необхідності призвели до важкого становища селян та робітників, а також сприяли виникненню на Поділлі масового повстанського руху [37, с. 140]. За зброю взялися тисячі селян, розгорталася соціальна війна, переплетена з війною проти окупантів.

Часто селяни багатьох сіл об'єднувалися для самозахисту від реквізицій інтервентів. Так, коли у с. Митинцях Літинського повіту увірвався ворожий загін і став забирати коней, його жителі разом із селянами сіл Маркуші, Рибчинці, Качанівка, Війтівці вчинили збройний опір окупантам. У цій сутичці повстанці зуміли відібрати в загарбників коней і захопити один кулемет [162, арк. 20]. У Могилівському повіті біля с. Татариська двоє озброєних поранили управителя місцевого маєтку й кількох австрійців. За такий вчинок 150 солдатів окупаційної армії увійшли до села й почали розшукувати злочинців. Селяни вступили в боротьбу з австрійцями, в котрій було вбито 5 осіб і спалено 7 хат, а також витребувано на користь останніх 10000 крб. [107].

У Балтському повіті велася агітація проти німецької влади, селяни не віддавали наявної в них зброї [29, с. 158]. У 1918 р. лише на території сучасної Хмельницької області діяло 88 партизанських загонів і 106 повстанських груп.

Досить складною була соціально-економічна ситуація в тодішньому центрі губернії – Кам'янці-Подільському [58, с. 71]. Міське господарство не фінансувалось. Загострювалася продовольча криза (Подільські губерніальні відомості. – 1918. – 3 серп.). Місцеві поліцейні органи намагалися боротися зі спекуляцією продуктами й предметами першої необхідності (Подольская мысль. – 1918. – 4 авг.). У вересні 1918 р. кам'янецькі хлібопекарні

через відсутність борошна припинили випічку хліба [73, арк. 1].

У місті поширювалися чутки про заведення уніатства й призначення греко-католицького єпископа, «котрий має намір завести український народ, вільне, православне козацтво в пітьму й неправду Римського католицтва, кинути на поталу нашу старобатьківську віру» (Голос Подольської церкви. – 1918. – 29 юл.). Тимчасово припинила свою діяльність друкарня губернського правління (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 24 юл.). Муніципальні службовці та працівники декілька місяців поспіль не одержували платні, перебували в надзвичайно важкому становищі. Наростала загроза їх страйку (Подольская мысль. – 1918. – 4 авг.).

Значний внесок у розгортанні боротьби з окупантами зробили робітники Подільської залізниці [22, с. 249]. Вони організовували випуск листівок, в яких закликали до боротьби з окупантами та гетьманцями, зривали ремонт паровозів, подачу вагонів для відправки награбованого продовольства й сировини до Австро-Угорщини й Німеччини.

У травневому страйку залізничників станції Гречани взяло участь 200 робітників і службовців [157, с. 58]. Страйкарі пред'являли такі вимоги до адміністрації залізниці: виплатити зарплату, поліпшити побут робітників, звільнити заарештованих товаришів [43, арк. 173-174]. Не добившись свого, залізничники організовували аварії поїздів і заганяли ешелони в тупики.

3 липня 1918 р. у Проскурові окупанти навантажили ешелон хліба. Залізничники відмовились вивозити його. Німецькі загарбники підвели бронепоїзд, з якого обстріляли місто. Про події в Проскурові дізналися залізничники сусідніх станцій і відмовились відправляти ешелони з хлібом за кордон. Щоб зламати їх опір, окупанти заарештували групу робітників станції Проскурів. Це їх не злякало, а навпаки викликало рішучий протест проти злочинних дій інтервентів. Після цього почастишали різні «неполадки» та аварії [37, с. 145].

Активними були дії партизанів Шепетівського повіту, які посилили диверсії на залізниці. Група юнаків із залізничного загону здійснювала сміливі напади на склади зброї [38]. Визвольний рух розгортався в районі станцій Слобідка та Жмеринка, де часто «обстрілювали поїзди з лісу», «розгвинчували рейки». Внаслідок подібних диверсій «14 липня вночі, на схід від Проскурова, – зазначається в повідомленні австро-угорського службовця, – зійшов з рейок поїзд» [133, с. 37]. 18 липня 1918 р. розпочався загальний страйк залізничників Поділля [89, с. 247].

Повстанський рух працівників залізничного транспорту знайшов своє відображення і в подільській пресі. Зокрема, як повідомлялось у газеті «Слово Подолини», 19 липня у Вінницю добралися пасажирів, які їхали з Києва на Одесу, але через зупинку потяга жмеринськими страйкарями змушені залишити вагони й «не маючи з собою достатньо продуктів та грошей, шукали можливостей завершити свою злощасну подорож» (Слово Подолини. – 1918. – 20 юл.). Тоді ж для перевезення військових вантажів і ешелонів паровозну прислугу змінили воєнно-австрійські бригади.

На станції Козятин службовці отримали від київської профспілки залізничників попередження про недопущення страйку й придушення будь-яких його проявів. Однак працівники колії не повірили цій депеші й продовжили ігнорувати виконання своїх професійних обов'язків (Слово Подолини. – 1918. – 28 юл.).

Розлючені невдачею в справі нормалізації роботи окупанти й гетьманці обрушились на страйкарів. Почалися облави, масові арешти, висилки в концентраційні табори. За даними центрострайку, 3 серпня 1918 р. окупанти силоміць привезли на станцію Жмеринка вісім машиністів, п'ять з яких заявили, що хворі й тому не можуть працювати. Тоді ж начальник 5 дільниці тяги інженер Черкаський опублікував оголошення про звільнення всіх службовців, майстрів і робітників та набір нового штату в кількості 1003 осіб (Слово Подолини. – 1918. – 3 авг.). 8 серпня окупанти й гетьманці оточили робітничі квартали станції

Жмеринка, вигнали всіх робітників на площу й заарештували [145, с. 56].

Всіх затриманих поділили на дві групи. Тих, що давали згоду працювати, під конвоєм направили до майстерні для подання заяв про поновлення їх на роботі, а тих, хто відмовлялися, – спочатку кидали до в'язниці, а потім відправляли на примусові роботи до Австрії [64, с. 220]. Але ні масові звільнення, ні тюрми, ні концтабори не могли зламати стійкість залізничників. Страйк тривав понад місяць.

Економічні вимоги залізничників знайшли підтримку серед поштово-телеграфних та казначейських чиновників, які теж були незадоволені рівнем посадових окладів та відсутністю надбавок на дорожнечу продуктів та послуг (Слово Подолини. – 1918. – 3 авг.).

У серпні 1918 р. у Вінниці утворено філію Національного Союзу (Голос Подольської церкви. – 1918. – 21 нояб.). Його представники вели енергійну боротьбу з антиукраїнськими проявами, що мали місце в діяльності владних структур на місцях. Вони інформували Київ про приклади беззаконня, яке допускав Вінницький повітовий староста Гусаков. Він пропагував «єдину та неподільну Росію», заарештовував українських патріотів, збирав контрибуції з селян (Слово Подолини. – 1918. – 21 июн.).

Незважаючи на утиски місцевих органів влади, в Кам'янці-Подільському продовжували діяти українські національно-патріотичні організації [90, с. 358]. Вони протестували проти свавілля адміністрації, виступали на захист української мови. Функціонувала бібліотека, національний хор. У вересні товариство «Просвіта» та відділ позашкільної освіти Подільського земства проводили курси українознавства для урядовців (Освіта. – 1918. – 15 груд.). Тоді ж, губстароста знайшов привід і видав розпорядження начальнику міської варти відібрати в «Просвіти» приміщення Пушкінського народного дому, де перебували її відділи (Подольская мысль. – 1918. – 17 нояб.).

Подільський Національний Союз та Подільське товариство «Просвіта» енергійно протестували проти

намагань деяких урядових кіл Гетьманату оголосити російську мову державною (Слово Подолии. – 1918. – 17 сентяб.). Врешті від українських подільських громадських організацій губернському старості Кисельову було подано меморандум, у якому громадянство краю стало в оборону української державності [46, арк. 3].

Документ констатував антиукраїнський зміст гетьманської влади: повсюдні арешти, репресії, каральні експедиції, реквізиції. Караюча рука влади падала виключно на голови національно свідомих українців, яких рішуче звільняли з посад. Натомість затятих ворогів української державності це не стосувалося. Переслідували українське вчительство, кооперативні установи, на складах конфісковували військову літературу. Звичайні курси українознавства називали вогнищами якоїсь пропаганди. У країні, де офіційною державною мовою була українська, розмовляти нею ставало небезпечно, адже можна було не тільки не отримати посаду, але й потрапити під нагляд Державної варти. Пани-землевласники за допомогою австро-угорських команд стягували з селян контрибуції, які накладалися на винних і невинних. При їх збиранні чинилися великі насильства та знущання над селянами [47, арк. 8].

Протидія новій владі посилювалася й надмірною популяризацією інформаційного обширу Поділля, домінуючими ставали антиурядові тенденції у вигляді спланованих пресових кампаній.

Інформаційну війну проти політики гетьманської адміністрації на сторінках періодичних видань розгорнули українські діячі губернії. Так, голова губернської земської управи разом з колегами видавав газету «Село», де стверджувалось, що з приходом гетьмана «народ втратив права і свободу, які були завойовані ним під час революції» (Село. – 1918. – 8 груд.). На шпальтах часопису зазначалось, що в Україні влада належить не українцям, а чужинцям.

Як відомо, оточений міністрами та урядовцями з шовіністичних російських кіл, П. Скоропадський схилився до реставрації російської імперії, до складу якої мала б

увійти Україна. Не випадково газета «Козак» відверто назвала гетьмана національним зрадником, закликала до боротьби проти нього. Так, під рубрикою «Маленький фейлетон» часопис помістив своєрідний словник політичного вчення «Новітні приказки». Одна з них стосувалася П. Скоропадського: «Коли «хлібороби-власники» обрали гетьмана, то селяни гукали: «Геть, пана!». А німці думали, що то народ хоче гетьмана, та й сказали: «добре» (Козак. – 1919. – 20 черв.).

Після арешту в Києві голови земської управи С. Петлюри (27 липня 1918 р.), спостерігаючи за наростанням антигетьманського руху на місцях, уряд намагався обмежити його поширення шляхом арешту та ізоляції основних опозиційних сил [99, с. 8]. Ця тема теж не залишилася поза увагою місцевої преси. Зокрема, як інформувала газета «Свободное слово», 27 серпня 1918 р. на ім'я губстарости Кисельова надійшла телеграма, згідно з якою необхідно було опублікувати списки всіх членів партій, які відкрито виступали проти гетьмана, й всіх ліквідувати (Свободное слово. – 1918. – 18 груд.).

За наказом міністра внутрішніх справ, починаючи з 28 серпня 1918 р. в регіонах Поділля проведено арешти осіб, які вважались вороже налаштованими до існуючого ладу. До в'язниці потрапило 59 осіб, переважно представників соціалістичних партій. Загалом кількість заарештованих досягла такого рівня, що Кисельов був змушений звертатись до Міністерства внутрішніх справ із пропозицією створити місця тимчасового ув'язнення, де заарештовані повинні працювати і надійно охоронятись [30, с. 185].

Репресивна політика гетьманців та окупантів призвела до того, що в серпні 1918 р. майже повсюдно зросла соціальна напруга. Гетьманатом були незадоволені широкі верстви населення. У містах активізували роботу українські патріотичні організації та соціалістичні партії, а також більшовики. У Кам'янці-Подільському Український Національний Союз створив озброєну дружину, «щоб забезпечити волю і спокій народу» (Подольская мысль. – 1918. – 13 нояб.).

Владою фіксувались селянські заворушення, вороже ставлення до австрійських військ, землевласників, буржуазії. За таких умов селяни, в яких залишалось багато зброї, піднімались на повстання. Спалахнувши в одному селі або регіоні, вони розповсюджувались на інші. Так, у Могилів-Подільському повіті 300-400 озброєних селян прорвались крізь австрійські частини й продовжували наступ у напрямку Ямпільського повіту. Командування послало проти них полк. Спійманих учасників виступу розстріляли. До партизан приставали суміжні села й врешті повстання охопило і Ямпільщину (Слово Подолии. – 1918. – 1 сеняб.).

Активно діяли селяни с. Шпикова Брацлавського повіту. Вони рубали ліс та косили пшеницю поміщика. У с. Нагорянах Кам'янецького повіту мали місце вирубки державного лісу. У с. Доброгорці Проскурівського повіту відбулась збройна сутичка між селянами й Державною вартою, яка намагалася припинити випасання збіжжя на поміщицьких землях. Громада відмовлялася визнавати режим П. Скоропадського [74, с. 6]. У с. Мончин Винницького повіту було вбито власника маєтку Ю. Якубовського та його родину. Загалом, влітку 1918 р. «грабунки у населених пунктах та на дорогах, що ведуть до Вінниці, стали звичним явищем. Чи не щодня когось обкрадають чи вбивають, і не тільки вночі, але й вдень...» (Жизнь Подолии. – 1918. – 29 юн.)

19 серпня 1918 р. спалахнуло повстання в с. Ялтушкові Могилів-Подільського повіту. Повстанці скористалися з того, що на театральній виставі, яка відбувалась в училищі, було все місцеве начальство. Після другої дії вони заарештували всіх чиновників, присутніх там, захопили приміщення волосного управління, пошти й телефонної станції, приступом взяли поліцейську дільницю і забрали зброю, що там зберігалася (Слово Подолии. – 1918. – 3 сентяб.). Невдовзі повстанці рушили на цукровий завод, який охороняли австро-угорські солдати. Після короткої перестрілки вони захопили підприємство та зброю окупантів [39, арк. 38]. Цей виступ не отримав масової

підтримки й був придушений зусиллями австрійської окружної команди. Головні призвідники зазнали найвищого покарання: восьмеро – розстріляно, двоє – заарештовано, їхні будинки – спалено. За трьох поранених австрійців накладено контрибуцію на суму 120000 крб. (Слово Подолии. – 1918. – 1 сентяб.).

Про наслідки окремих селянських заворушень повідомлялось на сторінках подільської періодики. У часописі «Слово Подолии» йшлося про застосування сили з боку австро-угорських військ до громади сіл Вінницького повіту, де жителі відмовилися здати зброю та повернути поміщику конфісковане майно. Внаслідок конфлікту кількох австрійців було вбито та поранено. За цей вчинок селяни зазнали жорстоких знущань: піддавались страті, ув'язненню, спаленню помешкань і т.п. Причиною селянських виступів, на думку редакції, стала «поява серед «темних» верств населення агітаторів, які переконували братися за зброю й виступати проти австрійців, адже незабаром прийдуть більшовики й всі вольності знову повернуть простим землеробам» (Слово Подолии. – 1918. – 24 авг.).

Подібні виступи відбулися в інших населених пунктах, повстанський рух набирал поширення.

Аби призупинити натиск української громадськості, Гетьманат розпочав кардинальні господарські реформи й суспільно значущі заходи. У Києві П. Скоропадський ухвалив «Постанову про організацію добровільних дружин» для підтримки законності і порядку, проголосив Універсал про відродження козацтва (Державний вісник. – 1918. – 16 жовт.), уклав військовий договір із Добровольчою армією про спільну боротьбу «з більшовицьким розбоєм і злочинною справою кремлівських крадіїв» (Жизнь Подолии. – 1918. – 20 октяб.). Він вдосконалив грошову систему, запровадив гривню (Слово Подолии. – 1918. – 27 сентяб.), реорганізував і зміцнив державний флот, посилив дисципліну на виробництві, скасувавши 8-годинний робочий день, встановив дипломатичні стосунки з Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Туреч-

чиною і навіть з Російською Федерацією, запропонував Раді Міністрів на завершальному етапі розбудови української держави розробити законопроект про вибори до Державного Сейму (Жизнь Подолии. – 1918. – 20 октяб.). Особливо активно гетьман намагався повернути територіальні втрати попередніх часів згідно з етнічним розселенням українців [5, с. 36].

Зі свого боку місцева гетьманська влада вживала превентивних заходів. На початку вересня 1918 р. губернський староста розіслав повітовим старостам Поділля повідомлення, що в Могилів-Подільському повіті лояльна гетьману частина населення формує загони, щоб не допустити в селах агітації проти гетьмана, існуючого на Україні режиму та закликів до збройного повстання (Правда. – 1918. – 10 нояб.). Рекомендовано всім адміністративним органам організувати аналогічні загони для боротьби з партизанами та захисту існуючого ладу (Подольская мысль. – 1918. – 3 нояб.). Гетьманська адміністрація змушена була визнати, що після масових реквізицій село стало ще більш сприятливим ґрунтом для революційної агітації.

12 жовтня 1918 р. губернський інформаційний відділ доповідав, що становище в регіоні надзвичайно напружене, в австро-угорській армії спостерігалася поступова деморалізація солдатів. Якщо австрійські підрозділи залишать Поділля, то селяни одразу піднімуться на боротьбу й повстання перекинеться на місто. Оскільки гетьманським владним структурам немає на кого опиратися, воно буде мати успіх.

Розклад окупаційних військ з кожним днем посилювався. 3 листопада 1918 р. в Жмеринці відбувся революційний виступ австрійських вояків. За донесенням начальника Державної варти, «в місті почалася стрілянина, австрійці влаштовують мітинги, зривають кокарди з офіцерів» [159, арк. 207]. Наступного дня для придушення цього виступу з Бара було відряджено один батальйон австрійських солдатів 310-го стрілецького полку. У с. Межилові він зупинився на відпочинок. Увечері сюди

прибули агітатори, які розповіли солдатам про події в м. Жмеринці, після чого батальйон відмовився виконувати наказ командування [164, арк. 184].

Після революцій в Австрійській імперії збройні сили окупантів фактично розклались [126, с. 87]. У перших числах листопада 1918 р. солдати почали мітингувати, вбивати своїх офіцерів, грабувати населення та склади, продавати майно, зброю й стихійно втікали з Поділля. Подільський губстароста доповідав у Київ, що австрійці «все кидають і відходять у повному безпорядку» і просив вислати німецькі війська для наведення порядку [160, арк. 242].

В окремих випадках призупиняти грабіжницькі напади інтервентів вдавалося загонам Державної варти. Зокрема, як зазначалося в газеті «Жизнь Подолии», завдяки енергійним діям вінницьких вартових вдалося роззброїти розбурханих австрійців і владнати ситуацію в Жмеринці. За сумлінне ставлення до своїх обов'язків усім учасникам придушення заворушень губстароста Кисельов перерахував 5 тисяч крб. для поліпшення пайка й надіслав телеграму зі словами вдячності: «Спасибі Вам, вартові! Нехай ваша організованість, дисципліна й чесне служіння обов'язку, будуть достойним прикладом усім чинам Державної варти Поділля, щоб населення вірило в вашу силу та постійну підтримку в скрутну хвилину...» (Жизнь Подолии. – 1918. – 8 нояб.).

Революційні, повстанські настрої поширювались серед населення. Із відходом австрійських військ селяни знову почали розбирати добро з поміщицьких економій, забирати собі весь врожай землевласників. У населених пунктах відчутною стала проблема з продуктами. Почастішали прояви спекуляцій хлібом, який був досить низького гатунку, про що свідчили випадки, коли в буханцях «споживачі знаходили запечених черв'яків» (Жизнь Подолии. – 1918. – 10 нояб.). Штучно занижувався курс австрійських грошей – за одну крону в магазинах давали 45 коп. замість 50 (Жизнь Подолии. – 1918. – 11 нояб.).

7 листопада 1918 р. гетьман видав наказ українським формуванням про оголошення військового стану на території Поділля. Влада Української Держави, військове командування робили гарячкові спроби хоч якось втримати ситуацію під контролем і унеможливити широкий повстанський рух, добитись хоча б нейтралітету більшості населення (Жизнь Подолии. – 1918. – 16 нояб.).

12 листопада з Києва губстарості надійшла телеграма, у якій повідомлялось, що в найближчі дні очікувався виступ «крайніх українських партій з метою зруйнування державного ладу» [44, арк. 50]. Рекомендувалось вжити рішучих заходів для запобігання заворушенням, підготувати загони Державної варти та дружини хліборобів-власників. Всі виступи придушувати силою зброї. Однак це не допомогло прихильникам Гетьманату. Проти непопулярного режиму піднімалось усе населення. Значно зросла кількість повстанських загонів, до яких запрошувалися «чесні, здорові духом, сильні громадяни» (Подольская мысль. – 1918. – 13 нояб.). Велика європейська війна дала людям зрозуміти, що добробут народу й держави полягав «не в силі пекельних машин, що знищували суспільство, а в правильних основах їхнього політичного життя» (Жизнь Подолии. – 1918. – 8 нояб.).

13 листопада 1918 р. в Києві Український Національний Союз обрав тимчасовий революційний орган – Директорію на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою, які «взяли ініціативу в свої руки й підняли антигетьманське повстання» (Вісник УНР. – 1918. – 21 груд.). На історичну арену зі світлими ідеями вийшов соціалізм, «у боротьбі за який загинули кращі народні сили» (Жизнь Подолии. – 1918. – 8 нояб.). Тоді ж П. Скоропадський змушений був кардинально коригувати зовнішньополітичний курс. Події в Австро-Угорщині й Німеччині позбавили гетьмана надійної військової підтримки, а позиція Антанти була жорстко пов'язана з реставруванням колишньої Росії. Залишалася єдина сила, на яку він міг розраховувати, – «біла гвардія» А. Денікіна. Але цей політичний табір і чути

не хотів про сепаратистські тенденції колишніх суб'єктів Російської імперії.

За цих умов П. Скоропадський зробив найбільш суперечливий крок протягом усього свого перебування при владі – він видав грамоту від 14 листопада, в якій проголосив намір установити федеративні зв'язки з Росією [119, с. 204]. У документі зазначалося: «На принципах федеративних повинна була відновлена давня могутність і сила Всеросійської держави. В цій федерації Україні належить посісти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені й пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії... Їй першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії» (Жизнь Подолии. – 1918. – 16 нояб.). Водночас це не означало, що П. Скоропадський відмовляв Україні в праві на суверенність. Просто за цих умов єдиною формою російсько-українських взаємин, здатних забезпечити народові України гідне існування, на його думку, могла стати федерація.

За такий вчинок політичні опоненти оголосили гетьмана та його уряд гвалтівниками й загарбниками народної влади, а Українську Державу знову назвали самостійною Українською Народною Республікою, в якій «земля повернеться селянам, відбудеться знищення панування поміщиків, буде відновлено політичні свободи, народне самоврядування і Українські Установчі Збори» (Голос Подольской церкви. – 1918. – 21 нояб.).

Тоді ж С. Петлюра посів пост Головного отамана збройних сил УНР (Республіканські вісті. – 1918. – 30 листоп.). Із Фастова, де знаходилася Директорія й формувалися її збройні сили, почався наступ на Київ. П. Скоропадський зрікся влади й виїхав до Німеччини [122, с. 2118].

На Поділлі губернський староста передав владу комісару, призначеному Директорією УНР [158, арк. 42], що засвідчило припинення існування гетьманської влади в

краї. «Пануванню і знуцанню над вами панів-поміщиків прийшов кінець, – зазначалося з цього приводу у відозві Подільського УНС до громадянства. – Влада, яку вони поставили і підтримували за допомогою австрійців та німців, нарешті зазнала краху. Гетьман мусив скоритися перед справжніми обранцями Українського народу, його вірними синами... Однині ви стали повноправними господарями своєї землі і волі. Тож закликаємо усіх до спокою, до праці й розумного життя» (Голос Подольской церкви. – 1918. – 21 нояб.).

Реакційна соціальна політика, що налаштувала проти гетьмана основну частину українського суспільства, диктувалася як його походженням та оточенням, так і цілковитою залежністю від кайзерівської воєнної адміністрації, котра розглядала Україну тільки як джерело сировини. Однак у сфері національно-культурної політики П. Скоропадський мав певну свободу дій. Він розумів, що запорукою існування української нації як цілісної соціальної культурної системи є відтворення її духовності, глибинної сутності [125, с. 146].

Пропаганду національних традицій П. Скоропадський розпочав із власного одягу. Він носив білий козацький жупан з наплічниками із золотого джгута у формі українського герба – оповитого пшеничним колосом тризуба з двома булавами навхрест, а на голові – соболину шапку з оксамитовим малиновим верхом і пір'ям, оздобеним діамантами. На простих людей, яким ще вчора забороняли розмовляти українською мовою, гетьманський одяг справляв неабияке враження. Натомість для критично налаштованих інтелігентів такі спроби гетьмана пробудити національну свідомість відгонили опереткою. У спогадах про українську революцію В. Затонський уїдлимо зауважив: «Щодо гетьманців, то українці з них були досить-таки «липові», в них українство було самим лише лицемірством та грою» [2, с. 62].

Прагнення гетьмана за короткий строк українізувати державний апарат, який майже повністю складався з колишніх царських чиновників-«українофобів», свідчило,

що його національна політика не являла собою лицемірства.

Органи місцевої влади Поділля теж намагались провести українізацію адміністративного і громадського життя, але ці заходи мали суперечливий характер [91, с. 20]. Із центру надходили циркуляри з вимогою вести листування українською мовою, але в більшості адміністрацій діловодство продовжували вести російською. У друкарнях мали бути заведені шрифти українських літер, зроблено переклад на державну мову бланкової продукції, печаток, штампів, офіційних і напівофіційних періодичних видань (Подольские губерниальные ведомости. – 1918. – 1 июн.). Для місцевих урядовців проводились курси українознавства. Губернський староста С. Кисельов одним із перших держслужбовців вивчив українську мову. Але чиновники старорежимного гарту, які займали більшість адміністративних посад, вороже ставились до українізації, а в кращому разі вважали її тимчасовою кампанією, що закінчиться з відновленням «єдиної Росії».

«Якщо українські діячі сподіваються на плідотворність насильної, примусової українізації, то це абсолютно даремно», – зазначав жмеринський власкор газети «Слово Подолии» А. Ровінський. На його думку, перевага якоїсь певної культури, її нав'язливе поширення не буде досягнуто за старим російським рецептом – через Державну варту чи комісаріати, а «будь-яке насилля над мовою викличе ще більшу протидію і ніколи не матиме успіху. Отож, коли українці хочуть змінити культурне обличчя наших міст, надати їм українського характеру, засипати ту прірву, яка існує між русифікованими містечками і українським селом, вони мусять взятися за органічне будівництво національної культури на місцях, різко не відмежовуватись від російської і дотримуватися її самобутнього стилю» (Слово Подолии. – 1918. – 7 авг.).

У 1918 р. за державні кошти на Поділлі було створено 79 нових вищих початкових шкіл, де обов'язковим передбачалося вивчення української мови та літератури,

історії, географії та введення штатних посад учителів названих предметів (Голос Подольської церкви. – 1918. – 16 авг.).

До справи заснування освітніх закладів досить схвально поставилося місцеве населення – громадяни збирали гроші на їхнє утримання, виділяли земельні ділянки під шкільні забудови (Жизнь Подолии. – 1918. – 9 октяб.). У селах, де функціонували тільки однокласні училища, які надавали освітні послуги невеликій кількості неписьменних громадян, починали з'являтися навчальні заклади гімназійного типу. До цього прагнули жителі с. Багринівців Літинського повіту, які через пресу зверталися з проханням до самоврядних органів відкрити у їхньому селі гімназію, бо «для цього тут є гарне приміщення і умови, в яких із задоволенням зможуть працювати навіть учителі з міста» (Слово Подолии. – 1918. – 18 юл.).

На початку навчального року в с. Ольгополі за сприяння повітового старости та міської думи розпочав свою діяльність новий освітній заклад – чоловіча гімназія, на забезпечення якої було заплановано щорічно асигнувати грошову допомогу в розмірі 2000 крб. (Слово Подолии. – 1918. – 26 юл.). У Тульчині було розроблено проект переведення із Ново-Олександрівська в приміщення палацу польського графа Потоцького сільськогосподарського інституту. На думку ініціатора цієї ідеї, завідувача двокласного училища Смотрицького, навчальний заклад аграрного профілю, його чисельний колектив сприятимуть не тільки розвитку вищої школи, але й «надходженню до міської казни значних коштів, розширенню торговельних можливостей, розбудові населеного пункту, поліпшенню засобів пересування і т. п.» (Слово Подолии. – 1918. – 4 юл.).

Міністерство освіти виділяло кошти на позашкільну освіту, різноманітні просвітні акції, влаштовувало курси для вчителів (Слово Подолии. – 1918. – 11 юл.). На одному з таких заходів побував гетьман П. Скоропадський. У своїй промові він наголосив на важливості відродження національної школи, адже, за його словами, «тільки освіта допоможе народові скористатися тими багатствами, які

зосереджені в Українській Державі, відкриє шлях до спокійного життя і вільного розвитку духовних і культурних сил незалежної України» (Слово Подолии. – 1918. – 3 юл.).

Водночас, місцеві адміністратори чинили перешкоди реалізації гетьманської політики щодо розвитку освітньої справи. Так, у Гайсині земство нічого не зробило «для голодного фізично і духовно учительства», хоч і започаткувало діяльність шкільних рад (Слово Подолии. – 1918. – 8 авг.). Керівництво Подільської «Просвіти» констатувало, що її осередки терплять великі перешкоди від влади за їх культурно-просвітницьку роботу [121, с. 128]. Наводились приклади, що в Брацлаві староста не давав дозволу скликати загальні збори членів товариства. Летичівська управа нацьковувала на «Просвіту» Державну варту, погрожувала та залякувала її членів, змушувала припинити діяльність товариства. За розпорядженням губернського старости в осередку «Просвіти» с. Лянцко-рунського Кам'янець-Подільського повіту було відібрано приміщення, встановлено жорстку цензуру на українські вистави, заборонено ставити п'єси «По ревізії» М. Кропивницького і «Москаль-чарівник» І. Котляревського. Вінницький староста після обшуку в приміщенні «Просвіти» наказав скласти в мішки і запакувати всі книги з творами М. Драгоманова (Слово Подолии. – 1918. – 13 сентяб.).

Загалом, якщо розглядати становище театру на Поділлі, варто зауважити, що в цій сфері культури було чимало негараздів. Адже, крім того, що місцевою владою накладалися значні податки на реалізацію квитків, досить збіднілим був репертуар акторських труп, бракувало професійних кадрів. Ось як реалістично відтворив театральне життя Могилів-Подільського дописувач газети «Слово Подолии»: «У нашому містечку аж цілих п'ять театрів. Але чи можна їх назвати храмами мистецтва? Адже три із них – «Люкс», «Гігант» та «Міраж» – перебувають у власності кінотовариств і замість вистав у них демонструються обноси кіноцени. Приміщення занед-

бані, що туди публіка не ходила і не буде ходити» (1918. – 16 июл.).

Пристойніший вигляд, як зауважив автор публікації, мав театр у залі Фолянда, в якому для демократичної публіки грала українська трупа Ніколаєнка та Георгі. У найкращих умовах перебував театр «Польського дому»: зала завжди переповнена, а на сцені – артисти Варшавських драматичних гуртків із шедеврами світової класики.

Знаменною подією в історії Української Держави було відкриття 22 жовтня 1918 р. Кам'янець-Подільського державного університету. Поштовх реалізації цієї ідеї було дано ще з часів Центральної Ради. Завдяки ініціативі та наполегливості членів Подільської «Просвіти» та Кам'янецької міської думи цілеспрямовано та наполегливо втілювалися в життя заходи для досягнення поставленої мети – відкриття першої вищої школи на Поділлі (Подольская мысль. – 1918. – 22 октяб.). Цьому не завадив і гетьманський переворот. 17 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалений урядом закон про заснування Кам'янецького університету. Його ректором призначено талановитого вченого і організатора І. Огієнка (Відродження. – 1918. – 17 серп.).

У рамках підготовки до святкування було влаштовано нараду з редакторами місцевих газет, на якій «було домовлено, що кожна з них до 22 жовтня матиме спеціальний номер, присвячений університету. Губернська земська управа вирішила заснувати одноденну газету «Свято Поділля» [69, с. 87].

Її було надруковано обсягом у вісім сторінок друкарнею Свято-Троїцького монастиря і розповсюджено в день відкриття університету серед гостей. Вартість одного примірника становила 1 крб. 50 коп., але при цьому зазначалося, що «прибуток від продажу сеї газети поступить на користь незаможних студентів-українців».

Матеріали часопису свідчать про те, що відкриття ВНЗ стало визначною подією в розвитку національної культури. У ньому вміщено програму врочистого відкриття вищої навчального закладу, надруковано біографії першого

ректора, професора І. Огієнка та викладачів, привітання гостям, в т.ч. і з-за кордону. Особливої уваги заслуговують статті «Як зародився Державний український університет у Кам'янці на Поділлі?», «Університет і Кам'янець-Подільська «Просвіта», вірші «Свято на Поділлі» С. Греценка і «Народу рідньому» М. Годованця.

З газети також відомо, що саме ректор І. Огієнко був ініціатором створення бібліотеки ВНЗ, фонди якої уже на момент заснування книгозбірні нараховував 1666 примірників наукової і навчальної літератури.

Відкриття Кам'янець-Подільського університету мало велике значення, оскільки дало потужний поштовх розвитку вищої освіти в краї.

Взагалі в періодичних виданнях Поділля доби Гетьманату друкувалися не лише офіційні урядові, законодавчі акти, а й виступи місцевої інтелігенції, всебічна інформація культурологічного характеру. Приміром, як повідомлялось у «Слове Подолини», багато уваги культурно-просвітницьким потребам міста, зокрема шкільній освіті та бібліотекам, приділяло Проскурівське міське самоврядування. Передусім було прийнято рішення про розширення і поповнення місцевої книгозбірні новою літературою, складання каталогів фахівцями, що вивчили бібліотечну справу, реєстрацію читачів дошкільного та шкільного віку задля укомплектування необхідними підручниками навчальних закладів (1918. – 6 юл.).

У 1918 р. в регіоні тривало відродження традицій подільської «Просвіти». Діяльність цього товариства висвітлювалась на сторінках газети «Слово Подолини». В одному з номерів йшлося про влаштування вінницькими просвітянами виставки українського народного мистецтва і кустарних виробів для ознайомлення слухачів учительських курсів та міської публіки (Слово Подолини. – 1918. – 9 юл.). Представники жмеринської «Просвіти» організували періодичні курси української мови, які «під тиском зверху відвідували чиновники різних установ» (Слово Подолини. – 1918. – 7 авг.).

Визначною подією в мистецькому житті місцевої інтелігенції стало утворення українського хору в Кам'янці-Подільському, «який прийняв статут національних хорів, затверджений музичним відділом Міністерства освіти. За короткий час до хору вступило 750 осіб... Кожну співанку одвідувало багато народу, громадянство нетерпляче чекало першого концерту національного хору... При цьому колективі засновано школу нотної грамоти» [148, с. 150].

Тоді ж було організовано український національний хор у Могилеві-Подільському. У своїй культурно-мистецькій діяльності академічний колектив не тільки мав здійснювати студіювання народних пісень і творів українських композиторів, але й «виховувати молодь, давати їй розумну розвагу, розвивати естетичне і художнє почуття, заповнювати вільні години громадянства розумною і корисною роботою» (Жизнь Подолии. – 1918. – 29 сентяб.).

Активність проявляли й окремі інтелігенти. Так, у Брацлаві в Народному домі під орудою П. Різниченка відбулась вистава «Перевертень», яка мала великий успіх. Учителі Вінницького, Літинського і Летичівського повітових училищ, які протягом місяця відвідували курси українознавства, дали два концерти в Білій залі міської думи. Вдало скомпонований хор із 60 осіб справив позитивне враження на глядачів (Слово Подолии. – 1918. – 26 июл.).

Всебічну підтримку в середовищі інтелігенції отримали заходи щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка. Полтавська губернська народна управа започаткувала збір пожертвувань на впорядкування могили Великого Кобзаря, зруйнованої більшовиками. За ініціативою вчителя К. Любецького 34 мешканці с. Поріччя Кам'янецького повіту зібрали для цього 26 крб. 50 коп. [148, с. 151]. Сума була незначна, однак заслуговує уваги факт підтримки подібних ініціатив. Тим паче, що подільські освітяни перебували в складній фінансовій ситуації і досить часто внаслідок «незабезпеченості свого матеріального становища і тих поліцейських умов, які побутували в селах, вони

залишали робочі місця» (Слово Подолии. – 1918. – 21 авг.). Держава здійснювала певні заходи з метою поліпшення фінансового забезпечення педагогів, однак вони не були достатньо результативними.

Водночас, попри всі негаразди, що негативно позначалися на моральному стані інтелігенції, загальному перебігу культурно-освітніх перетворень в Українській Державі, прагнення до національно-культурного відродження було нестримним. Це й визначало активність дій із розбудови культури, «освіти – основи інтелектуального розвитку нації» (Слово Подолии. – 1918. – 24 юл.).

Ще одна проблема, котру потрібно було розв'язувати, – масовий друк україномовних підручників та художньої літератури (Слово Подолии. – 1918. – 7 авг.). В оголошенні Міністерства освіти і мистецтва до учителів та видавництва повідомлялося, що «брак підручників є однією з причин, яка гальмує справу утворення української національної школи» (Село. – 1918. – 21 черв.). Нарада Подільського губернського земства з'ясувала, що лише для потреб народних шкіл Поділля потрібно підручників на суму 2 млн. крб. (Слово Подолии. – 1918. – 27 юл.).

Враховуючи ситуацію, що склалася в регіоні, управа Всеподільської учительської спілки звернулася з заявою «До подільського учительства» з інформацією про створення «при управі педагогічно-видавничої комісії, яка б з'єднала всі учительські сили Поділля, охочі й здатні до педагогічно-літературної роботи, коло складання й видання потрібних для школи книжок українською мовою» (Робітнича газета. – 1918. – 20 серп.).

Місцева преса регулярно інформувала читачів про відкриття шкіл різних типів, форми і методи реформування шкільної системи, діяльність учителів, матеріально-технічну базу навчальних закладів, пропагувала необхідність поширення освіти серед народу.

Отже, аналіз матеріалів часописів Поділля, що виходили в добу Гетьманату, свідчить про те, що під час зміни суспільно-політичного устрою в Україні, в умовах

іноземної експансії газети намагалася заповнити інформаційний вакуум. У публікаціях розкривалися реалістичні картини тогочасної дійсності, звучали сміливі виступи на захист демократії, відстоювалися права народу на незалежне державотворення.

Поряд із цим показано, якими засобами гетьманські органи управління проводили вузькокласову політику, спрямовану на задоволення інтересів власників та вищих суспільних верств, а також акції, що дискредитували ідею української державності. Газетна періодика Поділля дає змогу побачити позитивні наслідки гетьманського урядування та розкрити причини, які призвели до його занепаду.

3.3. Публіцистична модель української держави в регіональній пресі періоду Директорії УНР

На початку грудня 1918 р. в ході антигетьманського постановня під проводом Директорії головним фактором, який загальмував процес знищення режиму П. Скоропадського, стали німецькі окупаційні війська, які під час переговорів з керівниками республіканської армії домоглися відводу повстанців на безпечну відстань і безперешкодного відходу німецьких формувань з України, насамперед з Києва. Директорія, що на той момент з Білої Церкви перебазувалася до Фастова, вирішила на період вимушеної паузи обрати місцем перебування Вінницю [134, с. 3]. Тоді ж на території Поділля було введено військовий стан. За цих обставин очільники УНР намагалися забезпечити тил революційної армії, яка «зі зброєю в руках відстоює вільність українського народу», а також підтримати порядок та спокій на місцях, дати провід справі врятування народних прав, підвести дух після гетьманського самодержавства (Республіканські вісті. – 1918. – 30 листоп.).

Перші враження про сприйняття населенням провінційного містечка значення і ролі столиці України у вітчизняній історії з'явилися на шпальтах «Свободного

слова». У рубриці «Случайные заметки» член редколегії А. Длугач зазначив, що жоден вінничанин навіть ніколи й не міг уявити, що волею долі і драматичним збігом обставин їхнє місто стане тимчасовою, та все ж столицею. Проте він засумнівався в готовності городян так раптово перетворитися на державних людей і здійснювати управління державними справами. Крім того, уявлення про столицю пережили в їхніх головах свою еволюцію. Ще зовсім недавно далекий, чужий і майже таємничий Петербург височів над усією Росією, а слова *уряд, міністри* говорили про щось владне і навіть грізне. Дещо змінилися погляди, коли столицею став Київ – місто, яке завжди мало повагу серед вінничан. Аж раптом столицею стала невеличка Вінниця.

Автор статті висловив припущення, що через багато літ дослідники з гордістю писатимуть про цю знакову подію в історії міста, яке на початку ХХ століття стало центром загальної уваги (Свободное слово. – 1918. – 10 декаб.).

Після ліквідації гетьманської влади в газетних передовицях розвінчувалася причина такої поразки, активно культивувалася думка про те, що політика уряду П. Скоропадського насамперед орієнтувалася на захист інтересів поміщиків, що серед широких верств населення викликало спершу ненависть, а згодом дало поштовх до збройного повстання робітників і селян (Республіканські вісті. – 1918. – 30 листоп.). За місяць – з 15 листопада до 15 грудня – визвольний рух обійняв усю Україну, і русько-гетьманська влада загинула (Відродження. – 1918. – 27 груд.).

Прихід до управління державою Директорії хоча й схвалювався більшістю демократично налаштованих громадян, однак у діяльності уряду існували певні суперечності у розв'язанні питань, які мали кардинальне значення. Це стосувалося звернення до російської, єврейської та польської демократій, у якому йшлося про те, що федерацію з Росією повинні вирішити тільки Українські Установчі Збори [70, с. 211].

Ще одним каменем спотикання, що перешкоджав Директорії УНР вірно коригувати напрямок розвитку самостійної держави, був більшовизм в Україні, розвиток якого хоч і було штучно придушено запрошеними в ролі друзів німцями, проте не знищено докорінно. Отрута більшовизму продовжувала згубно заражати все нові території та «невмолимо вести націю до розпаду і цілковитої загибелі» (Жизнь Подолии. – 1918. – 7 нояб.). У зв'язку з цим, як зазначалось у пресі, «аби ідея самостійності України не зазнала краху, новий урядовий апарат повинен роботи все заради переломлення психологічних настроїв у селянському середовищі» (Свободное слово. – 1918. – 13 декаб.). На жаль, задіяти таку схему було досить складно, оскільки головним чинником, що стояв на заваді, було несприятливе економічне становище країни (Свободное слово. – 1918. – 13 декаб.).

Значну роль нова влада приділяла пресі. З ініціативи Директорії УНР в Україні було організовано Міністерство пропаганди на чолі з комісаром преси, доктором О. Назаруком (Трудова республіка. – 1918. – 29 груд.). Завданням новоутвореного державного органу стало сприяння розвитку національної літературної творчості й публіцистики, зміцнення серед народів України національно-культурної і політико-державної самосвідомості шляхом розповсюдження періодичних видань (Свободное слово. – 1918. – 4 янв.).

В інтересах успішного ведення боротьби демократичним урядом УНР було встановлено цензуру друкованого слова. Виправданням тимчасового утиску свободи публічних висловлювань і поглядів у момент гострих сутичок нова українська влада назвала збереження військової таємниці й адміністративних розпоряджень від передчасного поширення серед народних мас.

Цензура, що вважалася державною структурною, у своїй діяльності повинна була переслідувати державницьку мету, а також стежити за тим, щоб місцева преса не вела брудної полеміки між собою, захищаючи інтереси якоїсь окремої політичної сили. Не допускалися й особисті

симпатії та антипатії органів управління цензурою до того чи іншого періодичного видання. Подібні вчинки, як зазначив у статті «Завдання цензури» П. Ординський, не лише підриватимуть її авторитет, але й кидатимуть тінь на очільників республіканського уряду (Свободное слово. – 1918. – 13 декаб.).

Пізніше з метою охорони державного порядку й суспільного спокою наказом Головного отамана С. Петлюри тимчасово було введено військову цензуру для всіх періодичних видань, листівок і брошур, що з'являлися на території УНР. Організація військової цензури на місцях доручалася губернським і повітовим комісарам, загальне керівництво – комісару преси.

Відтак усі друкарні зобов'язувалися надсилати цензорам матеріали в коректурних відтисках. Текст надрукованого повинен цілком збігатися з підписаним цензором коректурним екземпляром. Не дозволялося друкувати заборонені статті чи окремі уривки з них, залишати на місці вилученого матеріалу білі прогалини або ж інші посилання на зробленій цензурою конфіскації.

Особи, які порушували цей наказ, підлягали грошовому штрафу чи арешту в адміністративному порядку. При цьому періодичні видання могли бути закритими, а друкарня і папір конфіскованими (Свободное слово. – 1919. – 25 янв.).

У перші дні перебування Директорії у Вінниці представниками українських, російських, єврейських і польських громадських організацій і соціалістичних партій, після обговорення політичного становища в Україні було прийнято рішення підтримати тимчасовий уряд УНР у боротьбі проти реакції, створити демократичний центр і вийти з пропозицією до міської думи про формування при Директорії законодавчого органу Української Народної Республіки. Проте під час позачергового засідання думи 7 грудня 1918 р. згадану резолюцію сприйняли неоднозначно, тому голосування не відбулося (Свободное слово. – 1918. – 10 декаб.).

Зовсім протилежну позицію висловили учасники зібрання робітничих і професійних організацій міста. Обговоривши доповідь т. Дудича про історію революційного руху в Україні, причини появи гетьманщини, присутні підтримали думку про те, що пролетаріат повинен вести енергійну боротьбу з буржуазією і найближчим часом скликати з'їзд представників різних демократичних сил, Українські Установчі Збори для з'ясування питання щодо форми державного керівництва в Україні.

Інший доповідач т. Слущкий вказав на негативні явища шовінізму, що проявлялися в окремих політичних течіях, а також наголосив на єдності між національно-українською і російсько-польсько-єврейською демократіями заради утвердження в республіці самостійності й автономії. Він заявив, що меншовики першими сприятимуть зміцненню й утвердженню влади Директорії: «Ми всі зіллємося в одне русло і з радістю увійдемо в царину соціалізму» (Свободное слово. – 1918. – 17 декаб.).

Темі боротьби української демократії і позиції національних меншин присвятив лекцію п. Гольдельман, який зазначив, що народні маси в Україні на сучасний момент не достатньо прониклися національною самосвідомістю, у русі цих мас домінували соціальні мотиви, національні ж – збурювалися «наркотичними засобами». За приклад він узяв ситуацію, коли український уряд, скориставшись ослабленням центральної влади в Росії, висловив бажання української Центральної Ради мати свого комісара при Тимчасовому урядові, згодом – вимагав автономії і федерації, проголосив IV-им Універсалом повну незалежність України. Саме така політика, за словами лектора, єдиноправильна, бо національне визволення є національним відокремленням (Свободное слово. – 1918. – 18 декаб.).

19 грудня 1918 р. Директорія виїхала з Вінниці до Києва, звільненого від німецьких формувань [114, с. 105]. Про цю знакову подію газета «Свободное слово» повідомляла як про свято волі для кожного вірного сина

України. У рубриці «Телеграми» йшлося про те, що комісар народного Міністерства пошти і телеграфів Штефан, аби віддати шану подвигів українських борців, розіслав звернення до всіх службовців відомства, у якому закликав призупинити всі поштові операції і взяти участь у заходах із вшанування та уславлення героїв-переможців (Свободное слово. – 1918. – 21 декаб.).

Того ж дня голова Директорії В. Винниченко прийняв делегацію Вінницького демократичного центру в особі т. Оршанського, Романюка, Хаймсона і Тарасюка. Представники цієї організації зачитали привітальну адресу з нагоди визволення Києва республіканськими військами. Зі свого боку голова Директорії зауважив, що цією перемогою боротьба не закінчилася – попереду тернистий шлях до демократії, яку можна відстояти лише об'єднавши зусилля представників різних близьких по духу політичних сил (Свободное слово. – 1918. – 19 декаб.).

Одним з різновидів боротьби із зовнішніми і внутрішніми ворогами стало придушення на місцях проявів словесної і письмової агітації проти Української Народної Республіки та її незалежності. Із цього приводу головою Директорії було розіслано відповідне розпорядження на адресу губернських і повітових комісарів, які зобов'язувалися переслідувати і притягувати до суду за законами військового часу всіх тих, хто прагнув зруйнувати діяльність республіканської соціалістичної влади і заважав урядові реалізувати соціальні й політичні реформи (Свободное слово. – 1918. – 21 декаб.).

Із метою впровадження в життя й дотримання прав і свобод українського громадянства, Головний отаман народних військ С. Петлюра видав наказ, у якому заборонив проводити усну й письмову агітацію проти незалежності й об'єднання українських земель, уряду, командування республіканських військ, вільного культурно-політичного розвитку нації тощо (Свободное слово. – 1918. – 22 декаб.). Отаман подільського корпусного району Колодій теж підписав наказ, у якому закликав рішуче боротися з пропагандою проти Директорії УНР, виступав

проти створення військових рад, що, за його словами, призведе до розпаду армії на користь безликих ворогів України (Свободное слово. – 1918. – 31 декаб.).

Роки громадянської війни, надмірна напруга матеріальної і духовної сили, торжество смерті й хаосу призвели до того, що світу явилась досі не бачена картина жахливої руйнації. Із риторичним запитанням «Чи довго ще українському громадянству доведеться чекати миру й відродження?» звернулася до читачів редколегія «Свободного слова». І одразу ж дала відповідь: «На жаль, відродженню ще довго не відбутись, адже чашу людських випробувань ще не випито до дна... попереду нова праця, жертви і борня, адже занадто важку спадщину залишила по собі війна» (1918. – 21 декаб.).

В іншій статті «Думки вголос» (автор – М. Шухат) національно-визвольна революція порівнювалась із весняним пробудженням. Жодних песимістичних фарб. Тільки високі пафосні слова і віра в примарні ідеали. Змінився світогляд робітничих мас, які за період семимісячного правління Україною кадетами переконалися, що коаліція з буржуазією неможлива. На мітингах, які стали помітно відрізнятися від подібних заходів минулих років, все частіше піднімалося питання самостійності України, закріплення влади УНР, виборів делегатів до Установчих Зборів (1918. – 21 декаб.). Робітники всіх національностей готові були підтримати нову демократичну владу, оскільки «краще вже самостійна Україна, аніж якась Росія» (Свободное слово. – 1918. – 24 декаб.).

Селянство теж не стояло осторонь суспільно-політичних перетворень у державі. Так, на губернському з'їзді, що відбувся в Києві, було прийнято постанову про скликання найближчим часом конгресу трудящих, створення народної армії, селянських і робітничих спілок, розробки урядових законів про організацію влади на місцях. При розгляді земельного питання з'їзд висловився за соціалізацію всієї землі. Негативне ставлення викликала пропозиція щодо участі в будь-яких самоврядних об'єднаннях представників всіх московсько-російських

соціалістичних партій, оскільки останні показали вороже ставлення до української державної самостійності. Вперше виступивши в авангарді революційних сил, селяни стали резервом і в боротьбі з «більшовицькою бацилою» (Свободное слово. – 1918. – 27 декаб.).

Наприкінці 1918 р. більшовики України все активніше почали відновлювати владу Рад. Лідери УНР розцінили ці дії як ворожі щодо українського народу, як «червоний імперіалізм», що лише шкодив визвольній справі. Українці боялись, що через класові органи – Ради Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів – влада дістанеться пролетаріату. За таких обставин голова Директорії В. Винниченко «свідомо пішов на хитрість... вніс пропозицію: прийняти систему «трудових рад», себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Це мала бути диктатура не пролетаріату й незаможного селянства, а диктатура трудового люду» [13, с. 191]. Така система трудових рад була маскою. З одного боку, вона давала вихід революційній енергії мас і змогу розвиватися революції, а з іншого – право протестувати: «Ми – не большевики, ви не маєте права бити нас у спину, коли ми боремося з німецькою реакцією» [13, с. 189].

Загалом пропозицію В. Винниченка всі партії й Директорія знайшли прийнятною, схвалили систему трудових рад доцільною щодо України, а вищим органом повинен був стати Трудовий Конгрес. Хоч «трудовий принцип» державотворення ґрунтувався на усуненні від управління експлуаторських класів [123, с. 151], така структура, природно, давала привід обвинувачувати Директорію в більшовизмі [114, с. 106].

Відомості про те, В. Винниченко шукав порозуміння з радянською владою, знаходимо й на сторінках вінницького «Свободного слова». Тут повідомлялася, що голова Директорії проводив телефонні переговори з радянським керівництвом у Москві щодо налагодження мирних взаємозв'язків між Україною і Великою Росією. «Ми хочемо жити в мирі з радянською Росією, оскільки завдання

соціалістичної влади – це захист трудящих і боротьба з буржуазією, у тому числі з іноземною. Ми хочемо бачити в більшовиках союзників, які не будуть втручатися у внутрішні справи України, а допомагатимуть виступати єдиним фронтом проти німецьких військ», – таку позицію В. Винниченка опублікувала провінційна газета (1918. – 27 декаб.).

Розв'язання нагальних проблем при підтримці більшовиків було абстрактно-теоретичним, а тому-то думку про встановлення радянської форми влади більшістю членів Директорії було відкинуто. Особливий опір чинив Головний отаман С. Петлюра, який був рішучим противником всіляких «експериментів» [13, с. 9-10]. Однак особистих конфліктів між С. Петлюрою і В. Винниченком не існувало. Як зазначив із цього приводу голова Директорії в бесіді з кореспондентом «Свободного слова», чутки про нібито «існуючу дуель поміж нами перебільшено. Хоч Директорія дійсно має на меті радикальну соціальну перебудову України, але здійснюватиме її організовано, опираючись на всі трудящі класи. Більшовицькі форми є для України не прийнятними. Наша орієнтація – на соціальний рух в Західній Європі, а не в Східній...» (1919. – 4 янв.).

Після тривалих політичних суперечок було прийнято текст Декларації Директорії. Первісний варіант, що народився ще у Вінниці, здавався занадто «революційним», а відтак – неприйнятним для представників УПСФ і УДХП, і тому його було «підправлено» вже в Києві [135, с. 637]. Із тезами «Декларації Директорії УНР», оголошеної 26 грудня 1918 р., вінничани ознайомилися на сторінках часопису «Свободное слово». Документом сповіщалось про знищення гетьманського режиму та його місцевих органів. Знову встановлювалася національна автономія, демократичне самоуправління; земля передавалася трудовому селянству; відновлювалася свобода коаліцій, колективний договір, восьмигодинний робочий день. Директорія проголошувалася тимчасовою революційною владою, яка належала тільки трудовим класам.

Директорія пропонувала скликати конгрес із селян, солдат, робітників і трудової інтелігенції, який мав би найвищі права і розв'язував усі соціальні, економічні і політичні питання. Пізніше його мало змінити представництво трудових мас через Установчі Збори. Конгрес мав вирішувати форми влади як на місцях, так і в центрі. Для цього Директорія вважала всякі спроби захоплення влади будь-якими групами насильством над волею трудового українського народу, і тому рішуче була налаштована припиняти самовільні виступи.

У сфері міжнародних відносин Директорія мала стояти на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Директорія закликала соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і національностей поставитися з повним розумінням до важливості моменту і всі свої сили спрямовувати на гідну трудового народу його волю, порядок і лад на всій землі трудової Республіки (Свободное слово. – 1918. – 28 декаб.).

Хоч заклик до єднання наприкінці документа мав вигляд скоріш ритуальний, аніж сутнісний, зі всього цитованого можна зробити висновок, що загальний курс на соціалістичну революцію залишався стрижнем Української революції навіть тоді, коли з тактичних міркувань доводилося уникати застосування чітких характеристик руху.

Редколегія «Свободного слова» позитивно оцінила задекларовані Директорією програму діяльності уряду й ідею скликати конгрес трудового народу. Однак невдоволення викликала позиція щодо обмеження кількості представників трудової інтелігенції, міського й земського самоврядування, про яких у Декларації взагалі не згадувалося. Хоч у початковому проекті, розробленому у Вінниці, містам і земствам відводилося близько 200 місць (1918. – 29 декаб.).

Січень 1919 р. у Вінниці, як і загалом в Україні, проходив у руслі підготовки до скликання Трудового

Конгресу. Тоді як найближча перспектива зовнішньої і внутрішньої політики УНР стояла під знаком питання, а уся країна перебувала у стані «політичного бродіння» – місцева преса намагалася дати власну оцінку політичної ситуації. Так, газета «Свободное слово» висловила переконання, що Трудовий Конгрес матиме вирішальний вплив на долю України. Однак характер і ступінь такого важливого впливу залежатиме від якісного й кількісного складу демократичних сил, які увіллються в Трудовий Конгрес, а також – від виборчого закону. Щодо дієвості останнього, то, як підкреслювалося в часописі, межі його дещо вузькі й можливості обмежені.

Звуженість редколегія пояснювала тим, що закон механічно поєднував селян і робітників у групи з визначеною чисельністю, при цьому взагалі ігнорувалися ті органічні центри трудових мас, до складу яких входили більш свідомі елементи трудового народу – професійні спілки, кооперативи, соціалістичні партії і т.п. Виборчий закон не давав місця на конгресі організованій демократії, і ці обставини не змогли не відобразитися на характері його історичної місії (Свободное слово. – 1919. – 12 янв.).

В умовах розбудови української держави вибори делегатів і зібрання Трудового Конгресу повинні були стати знаковими й успішними, вважав член редколегії «Свободного слова» П. Кавтарадзе. Він констатував, що незважаючи на недосконалість виборчого закону, народ, який тривалий час боровся за рівність і свободу, чи не вперше зможе самостійно й безперешкодно здійснити своє волевиявлення. Іншого шляху до державного будівництва, окрім задоволення трудящих мас соціальними реформами, не існувало. Тому-то Трудовий Конгрес мав закласти перший камінь у фундамент майбутнього державного дому (1919. – 14 янв.).

Окрім обговорення стану підготовки населення Подільської губернії до виборів представників на Трудовий Конгрес, редколегія «Свободного слова» намагалася всебічно висвітлювати й інші суспільно важливі події тодішнього життя. Передусім на шпальтах газети розглядався земельний закон Української Республіки, Універсал Директорії УНР, якими було

скасовано право приватної власності й надано право розпоряджатися землею органам місцевого самоврядування і земствам (1919. – 16 янв.).

До важливих повідомлень, опублікованих у газеті, варто віднести телеграму Директорії Раді Народних Комісарів Російської республіки від 9 січня 1919 р. про прийняття відкритого оголошення війни; закон про визнання української мови державною в УНР (1919. – 16 янв.), здійснення українзації національної армії, зокрема, для офіцерів та військово-службовців обов'язковим стало звертання і спілкування тільки українською (1919. – 25 янв.); засідання з'їзду селян Вінницького повіту, присвяченого виборам представників на Трудовий Конгрес, підтримці ідеї самостійності України, а також земельним питанням, запровадженню обов'язкової національної та безкоштовної освіти, наданню церкві автокефалії й відокремлення її від держави, підняттю рівня дисципліни в народній армії (1919. – 17 янв.) тощо.

Заслуговує на увагу інформація про нараду соціалістичного блоку щодо проведення виборів нового складу міської управи. На зібранні ухвалено рішення про те, що управа повинна формуватися тільки з соціалістів або ж із інших демократично налаштованих депутатів. На посаду міського голови Вінниці було висунуто кандидатуру соціаліста Фанстиля (1919. – 16 янв.).

У замітці «Ще одна річниця» згадувалася подія, пов'язана з розгоном «штиками солдатсько-матроського натовпу» Установчих Зборів у Петербурзі. Автор публікації А. Длугач пропонував уряду УНР уникнути такої історичної помилки у стосунках із Трудовим Конгресом, адже «справжня демократія і народоправство не знають іншого шляху для свого утвердження, окрім шляху суспільності виборчого права» (1919. – 19 янв.).

Свідченням того, що нова влада прагнула широко інформувати населення України про свої плани, завдання, найближчі перспективи державницької діяльності, стало розповсюдження у громадських місцях чималої кількості різної прокламації. «Свободное слово» виступило з критичним аналізом змісту листівок, спрямованих проти

більшовиків, у яких звучав заклик «на місці розстрілювати тих грабіжників-агітаторів, котрі хочуть того ж, чого хотів гетьман – федерації з Росією». Не бажаючи влаштовувати дискусію, газета справедливо зауважила, що передачу каральних функцій у руки натовпу, а не правоохоронних органів навряд чи можна визнавати прийнятною з державної точки зору (1919. – 19 янв.).

17 січня 1919 р. у Подільській губернії відбулись вибори представників на Трудовий Конгрес до Києва. Селяни вибрали своїх делегатів на повітових з'їздах, робітники й інтелігенція – на губернських. Часопис «Свободное слово» підготував передовицю, у якій зробив детальну оцінку підсумків волевиявлення місцевого населення. Газета констатувала, що вибори пройшли під знаком поспішності, в умовах військового стану, складнощів при скликанні зібрань, обмеженості свободи агітації.

Селянські з'їзди організувати технічно було легше, проте, як вважала редколегія, простим селянам навряд чи вдалося сповна висловити свої настрої. У зв'язку з короткими термінами, що було відведено на підготовку до виборів, більшість інтелігенції Поділля не встигла провести відповідні зібрання й обрати своїх делегатів, тому значна їх частина на з'їзд не потрапила. Показовим названо той факт, що на засіданні фігурував лише один список із 4-ох осіб.

Подібна ситуація спостерігалась і на з'їзді уповноважених від робітників, на який прибуло всього лише близько 80 делегатів. Так, п'ятитисячна Бершадь делегувала тільки 20 представників, Вінниця – 12, Проскурів – 7. Взагалі не взяли участь робітники з Летичева, Бара, Гайсина, Кам'янця та інших міст. Незважаючи на низьку явку делегатів, було прийнято рішення проводити вибори. Опівночі склали списки: перший – соціал-демократи (Бунд), РСДРП; другий – соціалісти; третій – нове політичне формування «цукро-заводчиків». О 3-ій годині ночі оголосили результати: за

першим списком пройшли 2 особи, за другим – 1, за третім – 5.

Робітників вибори не задовольнили, бо, як зазначалося у поданій до губернської комісії заяві щодо анулювання результатів голосування, делегати, обрані на цьому з'їздові, не могли претендувати на представництво в Трудовому Конгресі від імені пролетаріату всього Поділля. Однак заяву комісія відхилила й постановила видавати мандати обраним делегатам (Свободное слово. – 1919. – 25 янв.).

Трудовий Конгрес було скликано у Києві 23 січня 1919 р. [150, с. 176]. Він розпочав роботу урочистостями з приводу соборності України – затвердження Акта об'єднання УНР і ЗУНР. Ця подія історична, бо віддзеркалювала прагнення двох частин єдиної української нації до державної спільності [100].

Наступним питанням порядку денного засідання Трудового Конгресу стало визначення орієнтації та вибору союзника в особі Антанти чи більшовиків, адже до Києва наближалися радянські війська. У виступах представників УСДРП (незалежників), лівих УПСР, бундівців проводилася думка про замирення з радянською Росією і встановлення радянської влади. Однак більшість делегатів, а серед них В. Винниченко і С. Петлюра, різко відкидали таку політичну лінію, вбачаючи в ній шлях до національного поновлення Москвою. Вони й чути не хотіли про будь-які кроки зустрічного характеру, про можливість компромісу [24, с. 134].

Після тривалих дискусій 28 січня 1919 р. був ухвалений «Універсал Трудового Конгресу України». У документі зазначалося, що вища влада передавалася Директорії, виконавчі функції мала здійснювати Рада Народних Міністрів, підзвітна Трудовому Конгресові, а в перервах між його засіданнями – Директорії. На місцях владу повинні були взяти представники РНМ під контролем губернських і повітових трудових рад.

Конгрес доручав Директорії і Раді Народних Міністрів працювати в напрямі розв'язання таких завдань: а) здійснення земельної реформи шляхом передачі землі

трудящим селянам без викупу; б) ліквідації безробіття серед пролетарських верств шляхом відновлення роботи промислових підприємств; в) оборони незалежної республіки. Та заклик стати на збройний захист УНР був запізнілим. Більшовики вже захопили значну частину України, а республіканські війська або переходили на бік радянських чи денікінських військ, або не бажали воювати [123, с. 153].

Таким чином, 2 лютого 1919 р. після нерівних боїв військ, керованих С. Петлюрою, із Першою повстанською дивізією радянської армії, в Київ знов увійшли більшовики. Уряд УНР змушений був перебратися до Вінниці [150, с. 188]. Чому саме провінційне містечко на Поділлі знову було обрано в ролі столиці УНР, дізнаємося з бесіди з А. Минюком, опублікованої в «Свободном слове». Рішення про надання Вінниці подібного статусу, як зазначив міністр внутрішніх справ, було логічним, оскільки цей населений пункт розташований у відносній територіальній близькості до Галичини, з якої переважно черпалися збройні сили, а також внаслідок географічного положення в центрі найбільш спокійного й недоторканого анархічною пропагандою району (1919. – 4 февр.).

У день переїзду до Вінниці Директорія провела чергову державну нараду для обговорення умов порозуміння з Антантою, запропонованих французьким командуванням. Французи пропонували реорганізувати Директорію і уряд, вивести з їх складу В. Винниченка, С. Петлюру і В. Чехівського, створити 300-тисячну армію для боротьби з більшовиками й підпорядкувати її союзному командуванню. Питання про державну незалежність України мала вирішити Паризька мирна конференція (Свободное слово. – 1919. – 6 февр.).

Ці вимоги викликали обурення учасників державної наради, але вони доручили пошук шляхів до порозуміння. 5-8 лютого в Одесі й Бірзулі йшли переговори з командуванням антантівського військового десанту. Сторони не дійшли згоди, й українська делегація повернулася до Вінниці [65, с. 223].

Обставини, що склалися, вимагали невідкладних заходів. Урядом В. Чеховського було прийнято рішення про демісію. У відставку подалися голова й міністри. В. Винниченко в цей складний момент оголосив про вихід із Директорії і невдовзі виїхав за кордон.

Відхід його від справ був поворотним моментом в історії Української революції: «Так в середині лютого розбився український політичний фронт, і це стало початком кінця українського визвольного руху – Друга українська революція вступила в добу затяжної і трагічної кризи. Українська молода революційна армія була ще слабка організаційно й ідеологічно. Козаки, селяни і робітники були настроєні революційно, але старшинство не все думало про соціальну революцію. З усуненням революційного уряду і відходом В. Винниченка з Директорії процес розпаду війська, започаткований трохи раніш, збільшився нечувано, так що за короткий час під прапором УНР з 400-тисячної армії залишалось все менше і менше», – констатував М. Шаповал [172, с. 134].

У вінницький період Директорії УНР сталися події, що впливали на подальший перебіг української визвольної боротьби. У Вінниці закінчилися повноваження уряду, був призначений новий Кабінет міністрів, якому присвоєно офіційне найменування «Кабінет оборони». Його очолив маловідомий серед народних мас учений-економіст безпартійний С. Остапенко. Він у попередньому уряді був міністром народного господарства. До складу уряду ввійшли представники трьох партій – соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади й держави Антанти. Міністром військових справ став О. Шаповал (Вісник УНР. – 1919. – 19 лют.).

Функції, які виконувало Українське Телеграфне Агентство, перейшли до Центрального інформаційного бюро. Замість звільненого губернського коменданта Степури, який обіймав дві посади і залишився комісаром Поділля, було призначено полковника Бондаренка. Міністр народної освіти І. Огієнко видав наказ про обов'язкове

викладання навчальних дисциплін у національних школах тільки українською мовою (Свободное слово. – 1919. – 7 февр.). До Вінниці прибули комісії, обрані Трудовим Конгресом: закордонних справ, оборони, продовольча, земельна, бюджетна, з виборів майбутньої конституції України, на які, з одного боку, покладалися контролюючі функції, з іншого, – законодавчі. Із Києва повернувся товариш міністра земельних справ Архипенко, який розпочав розробку бюджету міністерства на 1919 р. і розгляд аграрної реформи (Свободное слово. – 1919. – 6 февр.).

Після затвердження нового уряду у Вінниці 19 лютого розглянуто питання про тимчасові штати особистої канцелярії голови Народних Міністрів, а 24-го прийнято постанову про утворення Пресового державного бюро пропаганди. Значну допомогу бюро пропаганди надавали повітові агітатори, які тримали зв'язки з усіма громадськими організаціями і надсилали інформацію про місцеве життя, діяльність політичних партій, поширювали листівки [156, с. 23].

Тоді ж на найвищій щабель влади хвиля подій і обставин винесла С. Петлюру – людину вольову, яка була не тільки політиком, соціалістом, а й керівником великої тогочасної сили – війська [87, с. 200]. Саме з його ініціативи український уряд почав створювати армію в 300000 осіб для боротьби з більшовиками. Українська армія повинна бути сформована в тримісячний термін, причому в разі недостатчі українських старшин дозволялося запрошувати офіцерів із російських добровольців [95, с. 98].

Свою підтримку ідеї створення потужного українського війська висловили учасники Трудового Конгресу УНР, депутати якого вважали своїм обов'язком допомагати армії хлібом, одягом, новими наборами рекрутів. «Час страшний, вороги насідають, щоб відібрати нашу окуплену кров'ю землю, – йшлося у відозві до бійців армії УНР. – Держіть же, стрільці й козаки, свій бойовий стяг високо. Ми спішимо Вам на допомогу» (Вісник УНР. – 1919. – 7 лют.).

Наступний факт красномовно свідчить про прихильність до молоді Української армії представників інтелігенції. «Ольгопільська учительська спілка» звернулася до Всеукраїнської спілки учителів із проханням: «Оскільки сучасний момент, без світла і палива, примусив розпустити школярів і звільнити вчителів від праці, варто було б zorganizувати із учителів і певних людей з їхніх сіл волосні чи повітові військові частини, які б свідомо і з радістю стали на захист свого рідного краю» (Вісник УНР. – 1919. – 19 лют.).

Голова земляцтва «Поділля» (м. Бердичів), яке було засновано ще в австрійській неволі, Фрайштадт теж оголосив про бажання своїх товаришів «вступати в Першу козацько-стрілецьку (сіру) дивізію, аби в цей тяжкий час зі зброєю в руках згуртуватися та стати на захист волі» (Новини Інформаційного бюро армії УНР. – 1919. – 6 берез.).

Верховне командування приділяло велику увагу національно-патріотичному вихованню вояків із метою усвідомлення ними своєї місії – захисника Батьківщини. Військовий міністр наказав усім командирам військових частин створити у своїх загонах національно-просвітницькі органи, які б забезпечували формування почуття національної свідомості серед козаків і старшин. Відкрити боротьбу з аморальними елементами, нещадно гнати з армії розпусту, пияцтво й інші виразки, одержані в спадщину від колишньої російської армії: «В козацьких рядах повинна лунає тільки українська мова, українська команда, пісня, од всього повинно тхнути тільки суто національним і рідним духом» (Вісник УНР. – 1919. – 12 лют.).

До сумління кожного вояка, закликаючи вистояти в цей неймовірно важкий час, звертався редактор газети «Стрілець» В. Пачовський: «Хто буде відступати в бою, хто буде ховатися в запіллі – подивись на небо, а нема йому світла, подивись на гори, а вони дрожать... Вороги наші обберуть Україну до нага, всіх втікачів повирізують впень! Вигублене буде потомство Твоє, всі брати Твої і сусіди Твої. А діти наші, щоб уникнути смерті, власну воду будуть пити

за гроші і повітрям будуть дихати за плату!» (Стрілець. – 1919. – 12 лют.).

Кожен, хто вступав до лав Української армії, повинен був скласти обов'язкову присягу на вірність своєму народові. Із текстом цієї військової обітниці, затвердженої Головним отаманом С.Петлюрою, ознайомила газета «Шлях». Цитуємо мовою оригіналу: «Клянусь честю громадянина Української Народної Республіки і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній владі Директорії, Правительству і Народній армії. Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога УНР та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської влади буде вимагати: на воді, на суші, у воздуху, вдень і вночі, в боях, наступах, сутичках і всякого роду підприємствах, словом, на кожному місці, у всяку пору і кожнім випадку хоробро і мужньо до останньої краплі крові боротися... В цьому мені, Святий Боже, і мою любов до України Рідної та її народу, допоможи» (Шлях. – 1919. – 17 жовт.).

Нелегкою і напруженою була тодішня праця Директорії: політичні прогнози та сподівання, поточні справи, висилання різноманітних місій до різних країн і головне – робота з армією, яка відступала під натиском більшовицьких військ. Крім законів, розпоряджень, інших документів, у Вінниці з'явилася і «Відозва Головного отамана С. Петлюри вінницькій «Просвіті», Національному союзу, Союзбанку, Голові повітових народних управ». Документ цікавий, і тому варто процитувати його: «За період боротьби українського народу за своє визволення багато козаків і старшин вибувало зі строю хворими та пораненими. Ними тепер переповнені лікарні та шпиталі, які зараз перебувають у надзвичайно важких умовах. Часто їм бракує лікарського персоналу, ліків, білизни та іншого, а щодо книжок та папірос, то нічого й згадувати.

Перебування борців за волю в таких умовах так далі продовжуватися не може. Саме громадянство повинно

допомагати їм, аби задовольнити найнеобхідніші потреби. Те піклування громадян про них зробить своє діло. Кожен старшина і козак будуть знати, що сам народ дбає про нього, а це дасть їм нові сили для подальшої боротьби з ворогом. Я, як Головний отаман всіх військ, звертаюся до вас у справі поліпшення долі поранених та хворих вояків щирою опікою над ними та задоволенням їх не так великих потреб. А тому я конкретно прошу на засіданнях українських організацій обміркувати питання – про допомогу пораненим та хворим козакам. Головний отаман Петлюра» (Вісник УНР. – 1919. – N 7.).

Проте Директорія та її армія терпіли поразку за поразкою, і 18 березня 1919 р. до Вінниці вдерлися частини 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. Щорса. Другий вінницький період у діяльності Директорії закінчився [14, с. 160].

Після відходу армії УНР з Вінниці російсько-більшовицькі окупанти почали кривавий терор проти української інтелігенції міста. Вінницька газета «Шлях» (видавець – т-во «Просвіта») подала свідчення очевидця: «Страшне місце. Люди-звірі, які вбивали збройною рукою беззбройних зв'язаних своїх політичних супротивників. Трупи скидали в ями в Грохольському лісі, а потім досипали землею» (1919. – 15 серп.).

Однак у середині березня 1919 р. Українська армія перейшла у рішучий наступ та після жорстоких боїв розбила фронт Червоної армії. Особливо запеклі бої були за Бердичів, який кілька разів переходив із рук в руки.

В особливо важких умовах опинилася правofлангова група Української армії в складі Запорозького корпусу та інших частин, які були в районі Христинівки. На жаль, її наступ захлинувся через відсутність резервів, а після захоплення Жмеринки ворог відрізав цю групу від центрального фронту.

Тут становище Української армії було катастрофічним. Які ж були причини цієї катастрофи? Генерал М. Капустянський, обіймаючи тоді пост генерал-квартирмейстера штабу армії, так характеризував причину

невдач: «Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема був сильнішим за Українську армію. Більшовики – величезний соціальний чинник світового значення – базувалися на великій території з незмірним запасом людського контингенту. Такого ворога й одного було досить для молодої Української армії. Другий ворог – Польща.

Політики не спромоглися відшукати жодного друга серед нейтральних держав. Через те постала повна ізольованість України в її боротьбі на два фронти. Відсутність аналогії між устремліннями українців у Галичині та Великій Україні. Особисто Головний отаман С. Петлюра бажав прийти до згоди з Антантою, але сума зовнішніх і внутрішніх плинів заважала йому в досягненні цієї мети» [67, с. 27].

Крім того, молода Українська армія уже з перших днів свого існування мала чимало дефектів, які важко було виправити під час безупинної війни: великий брак амуніції, палива, обмундирування, зброї, симпатії частини селянства та робітників до більшовиків (особливо в тих місцевостях України, де населення не мало змоги на власні очі побачити більшовицьку владу).

Становище в краї було вкрай нестабільне. Якщо в лютому-березні селяни підтримували війська більшовиків і сприяли встановленню радянської влади в східній частині Поділля, то в травні вони почали виявляти більше довіри представникам УНР, що контролювали захід краю і вели активну роботу щодо відновлення влади Директорії на сході. Пояснювалося це тим, що земля, конфіскована у поміщицьких бурякосійних господарствах, цукрових і винокурних заводів згідно з декретом Раднаркому України, перейшла у власність держави, а не в руки місцевих трударів-хліборобів. Радгоспи, комуни й артілі, що організовувалися в примусовому порядку, не приваблювали селян [143, с. 41].

На Поділлі настрої громадян почав набувати антибільшовицького відтінку. Ніхто не вірив у те, що радянська влада протримається. Крім того, робітники і селяни не вірили

незалежним і лівим есерам, «бо вони проповідують український большевизм. По городах люди співають нову пісню на голос «яблучка»: *«Советская власть голову повесила, вот придет Петлюра, будет весело»* (Український козак. – 1919. – 17 трав.).

Особливі гнів та обурення викликало в селянства масове запровадження в Україні комун [98, с. 162]. «Нашому трудовому народові вже давно урвався терпець зносити надалі московське грабіжництво, котре тупоголові московські комісари звуть «комуною», – писала кам'янець-подільська газета «Селянська громада». – Від місяця березня по всій Україні піднялися великі повстання... Доведений до краю катуванням комуністами український трудовий народ вперто боронить своє право на вільне життя, на вільну працю, на право самому господарювати на своїй землі» (1919. – 22 черв.).

Зі сторінок періодичних видань поставала масовість повстанського руху в Україні. «Рух визволення розлігся геть по всій Республіці, він розкинувся аж до самого кордону, і вже в багатьох місцях, цілком витиснувши ворога, напружуються сили до з'єднання з військом, що б'ється з ворогом, – писала газета «Громада». – Вся Україна палає вогнем повстання, вона горить, аби спалити те нерідне, те ненависне, аби розбити, розпаяти «золоту клітку», так старанно зроблену для вільного духом народу, клітку партійного шовінізму. Близький вже той час, коли Україна, звільнившись від північного імперіалізму, зможе широко розгорнути свою творчу працю» (1919. – 8 черв.).

Із другої половини квітня повстанський антирадянський рух на Поділлі активізувався ще більше. Загони армії Директорії по кілька сотень, а іноді й по кілька тисяч осіб, що залишилися під час відступу основних сил, були озброєні не лише гвинтівками і шаблями, але й кулеметами і гранатами. Вони розгорнули бойові дії в різних місцях губернії. На чолі повстанців стояли досвідчені воєначальники – отамани Волинець, Зелений, Саранча, Шепель [16, с. 53].

Загони звільняли цілі повіти, встановлювали владу Директорії, провадили набір бійців добровольців. «Насе-

лення Старокостянтинівського повіту ставиться дуже вороже до більшовиків, – писала газета «Визволення». – У майже всіх волостях організовано відділи самооборони. При наступі на Купель ті відділи самооборони допомагали проганяти більшовиків. Вони зібрались числом близько 500 чоловік і разом з козаками прогнали більшовиків до села Чернелівка над річкою Случ. Озброїлись селяни хто чим міг і так йшли проти більшовиків. Були між ними навіть 50-літні» (1919. – 29 черв.).

Зі сторінок подільської преси поставав жорстокий терор, що його застосовували більшовики і створені ними органи ЧК в Україні. Головним їх методом, як зізнався голова ВУЧК Лаціс, було «арештовувати і карати... з метою впливу на маси» (Известия (Могилев-Подольский). – 1919. – 10 мая.).

Тоді ж місцеві газети висловлювали турботу щодо необхідності свіжих сил для українського війська. «В українським селі йде бій то з більшовицькими, то з польськими військами. Тамошні українські мешканці сидять в хатах та приглядаються «со страхом Божим» і благають, піднявши очі до неба, небесної помочи, але чи не ліпше і самим допомогти?» – запитував часопис «Стрілець» в статті «Україна для українців» (1919. – 9 трав.). «Здорової води можна зачерпнути тільки із здорової керниці», «Яке запілля – таке й військо» – це назви кореспонденцій, у яких зверталася увага на необхідність допомогти фронтовикам.

Хоч голос преси був почутий і селяни активно почали надавати всебічну допомогу національному війську, це не допомогло. Наприкінці травня 1919 р. Українська армія була вже фактично оточена, з одного боку, червоними, а з другого, – поляками. Перед штабом постало важке завдання: вивести армію з катастрофічного стану. А вихід був один – розбити Червону армію й прорватися на Схід.

Разом із опрацюванням плану загального наступу штабарм зайнявся питанням ліквідації одного з фронтів [149, с. 68]. Ведення війни на два фронти: проти Польщі, за якою стояла Антанта, і проти червоних – без забезпечення запілля було не під силу Українській армії. Це призвело б до повного її знищення. Але з ким примиритись? Вирішення

цього трагічного питання ускладнювалося різницею в поглядах і в оцінці політичної ситуації між урядами Галичини і Великої України, а відтак розв'язати його і дійти згоди не вдалося. Натомість українська преса закликала до єднання заради захисту спільних інтересів – самостійності Української Республіки: «Ми знаємо, що більшовицький «красный терор» на Україні – має таку саму ціль, як і польські панські звірства: вбити думку українського народу про свою рівноправність. Тож єднаймо наші сили заради здобуття свободи. Не може бути милосердя і пощади для чужоземця-грабіжника, що ріже хазяїна в його власній хаті» (Український козак. – 1919. – 24 черв.).

18 травня 1919 р. штабарм вислав старшину генерального штабу до польського командування з метою довідатися про ставлення останнього до перемир'я між польською та українською арміями під проводом С. Петлюри, який був «не пан і не буржуй, а син простого селянина з Полтавщини, що перший пішов проти гетьманаката, проти панської влади» (Український козак. – 1919. – 11 черв.). Перемир'я було досягнуто.

1 червня Українська армія перейшла в загальний наступ проти більшовиків на фронті в 140 кілометрів. Спочатку наступ розвивався планомірно [149, с. 70]. Успішні повстання селян на Україні визнавали навіть червоноармійські газети. Приміром, більшовицьке видання «Красная Армия» розмістила офіційний звіт під заголовком «Наш внутренний фронт», де йшлося про те, що «повстанцы ведут масштабные операции в окрестностях Литина и Летичева» (1919. – 29 мая.). А газета «Коммунист» була тривогу, оскільки Немирів перейшов у руки повстанських загонів, якими керує отаман Волинець (1919. – 15 мая.).

Отже, наступ Запорозького корпусу дав сподівані наслідки. 3 червня на рахунку запорожців був Чорний Острів, який захоплено в жорстокому бою... «Більшовики не видержали їхнього удару. Хоч радянські війська задержують ще Рудню й Вербку, наші в тій околиці стоять збоку. Жмеринку, як не взяли, то оточили повстанці на

чолі з Волинцем» (Український козак. – 1919. – 6 черв.). Наступного дня населення вітало українське військо і в цьому залізничному містечку.

Євреї провели ряд зборів, де постановили «підтримувати український уряд в його боротьбі за самостійність України» (Козацький голос. – 1919. – 11 лип.). Як повідомляв «Вісник УНР», на засіданні єврейської громади Кам'янця-Подільського було прийнято меморандум, у якому говорилось про те, що місцева єврейська рада вітала прагнення українського народу до самостійного і вільного національного життя. Зазначалось також, що майбутня підтримка єврейською спільнотою української національно-демократичної революції буде залежати від виконання таких вимог: проведення Установчих Зборів, здійснення соціально-економічних реформ, поглиблення національно-персональної автономії, запровадження свободи друку і слова тощо (Вісник УНР. – 1919. – 3 лип.).

Часопис «Визволення» опублікував і декларацію трудової групи Кам'янець-Подільської ЄГР, що була прийнята на єврейських трудових зборах міста. У ній говорилось про підтримку боротьби за самостійну та незалежну УНР при умові реального запровадження національно-персональної автономії і негайного припинення погромів (1919. – 10 лип.).

5 червня армія УНР взяла Кам'янець-Подільський, до якого прибув голова Директорії С. Петлюра. З того часу місто стало центром політичного життя України, розпочалася «кам'янецька доба» національно-визвольної революції [121, с. 132].

Особливо запеклі й гарячі бої точилися за Проскурів, який надвечір 5 червня був захоплений армією УНР. Ось як про цю подію писала газета Української народної армії «Український козак»: «Селяни в околиці Проскурова, коли побачили, що більшовики тікають, почали обстрілювати їх кулеметами та рушницями, що внесло страшну дезорганізацію в їхні ряди» (1919. – 6 черв.). З нагоди важкої перемоги командувач з'єднаних груп отаман Тютюнник надіслав наказ, у якому прославив і возвеличив мужність

кращих синів рідної землі: «Напівозброєні, хворі, Ви кинулися знову на ворога і невпинно гнали його біля півтора ста верст. Слава ж Вам, орли України» (Український козак. – 1919. – 13 черв.).

Друковане слово розповідало про вірних борців за самостійність рідної держави, справжніх народних лицарів. Про смерть української героїні, курсистки Жені Клепачевської, яку було допитано в жмеринській «надзвичайці» командиром червоноармійців Подвойським і розстріляно солдатами Інтернаціонального полку за небажання вступити на службу московській владі, повідомляла кам'янець-подільська газета «Українське слово». Автор статті Карський із жалем і гордістю розповідав про мужній вчинок дівчини, яка не згубила національної гідності й святої любові до рідного краю. Для більш ефективного сприйняття й розуміння героїчного кроку Ж. Клепачевської наведемо цитату з оригіналу: «Її (дівчину – В. Г.) примушували балакати по-московськи, але вона ані слова не промовила на цій мові і продовжувала говорити на рідній. Доведені до крайнього обурення червоні кати нарешті запитали її, чого вона хоче. Вона відповіла: «Я – українка! Я хочу Великої Самостійної України!.. Ось так загинуло молоде, горде, патріотичне життя» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.).

Після появи військ армії УНР в Проскурові у місті нормалізувалося внутрішнє життя, відновили свою діяльність міська дума, міська управа, судові та інші установи. «Життя подешевіло. Ціна хліба упала із 20 крб. (як встановили більшовики) на 5 крб. за фунт. Бідніше населення дістає фунт за 2.50 крб. У повіті оголошено мобілізацію, і вона проходить добре. Відношення до влади дуже прихильне» (Козацький голос. – 1919. – 6 лип.).

Захоплення Проскурова і просування частин у напрямку Жмеринки стурбували червоне командування (12-я армія), внаслідок чого воно поспіх почало проводити перегрупування своїх сил для контрнаступу, щоб зробити головний удар у ліве крило Української армії з одночасним ударом на Проскурів з боку Жмеринки [149, с. 70].

На жмеринському напрямку 6-а дивізія була ворога та просувалася до станції Комарівці. 2-а дивізія вела бої в районі міста Бар і частиною своїх сил намагалася вийти в запілля, допомагаючи цим 6-й дивізії. 3-я дивізія планомірно й енергійно наступала на станцію Катюжани та відрядила частину своїх сил для захоплення Шаргорода. Продовжувався наступ дієвої армії ч.196 на Могилівському напрямку (Український козак. – 1919. – 12 черв.). 19 червня з боєм зайнято села Татариська і Курашівці, що у восьми верстах від станції Жмеринка-Могилів, де «захоплено біля 200 полонених, 6 бомбометів, 5 кулеметів, багато рушниць, набоїв, а також озброєний обоз». 27 червня Вінницю захопили повстанці на чолі із отаманом Саранчею (Український козак. – 1919. – 28 черв.).

30 червня 1919 р. можна вважати датою закінчення другого періоду Проскурівських операцій.

Незважаючи на те, що частини Української армії вели активні наступальні бої, все ж з'являлися невеликі військові формування, які не виконували наказів командувача. Так, завдяки агітації злочинних елементів, 56-ий Немирівський полк не виконав бойового наказу, самовільно знявшись із позицій. За такі дії його бійців було обеззброєно та заарештовано. «Вірю, що полк зробив так не тому, що хотів зрадити або зробити якусь шкоду. Проте його вчинок підриває в корені військову дисципліну... Армія без дисципліни, хоч би й ідейна, завжди буде бита» – писав у своєму наказі отаман Тютюнник.

Чимало шкоди в боротьбі з більшовицьким режимом завдавали провокатори, погромники, контрреволюціонери. З цього приводу в багатьох подільських газетах з'являлися звернення Міністерства преси й інформації УНР до громадян із засторогою: «Більшовицькі ватажки поширюють брехні, що наступаючі українські республіканські війська вирізують разом з сім'ями всіх, хто піддержував більшовиків. Це єсть підла брехня... Присилайте своїх посланців на очищені землі Проскурова і на власні очі пересвідчайтесь, що у нас ніякого терору немає... Смерть провокаторам, злодіям,

грабіжникам, контрреволюціонерам, які продають Україну!» (Український козак. – 1919. – 15 черв.).

«Кожен селянин і робітник повинен взяти в руки рушницю – боронити свій край від польських панів та більшовицьких грабіжників!» – із таким закликком до громадянства кожного номера зверталася редколегія газети «Визволення» (1919. – 26 черв.).

Водночас на окупованих територіях більшовицькі військові формування грабували, вбивали, здійснювали страшні погроми серед мирного населення. Чимало матеріалів, спрямованих на викриття більшовицьких злочинів, знаходимо у подільській пресі. Так, в одній із публікацій газета «Новини» інформувала, що «за непадкорення законам радянської влади, невиконання планів продрозверстки більшовики у 1919 р. знищили майже вщент с. Почуйки Христинівського повіту на Київщині» (1919. – 10 берез.). Газета писала, що з приводу продрозверстки «на Чернігівщині повстання селян охопило Ніжинський, Борзенський та Конотопський повіти. Повстання проти більшовиків через реквізицію хліба відбулося на околицях Фастова. За «непостачання фуражу більшовицькій кавалерії в с. Ставка біля Фастова під керівництвом місцевого комісара Гофмана розстріляно 14 чоловіків та 8 жінок» (Новини. – 1919. – 19 берез.).

Нелюдських знущань зазнало єврейське населення краю. Озвірілі від отриманих поразок і відірвані від своїх головних сил збройні формування генерала Бредова за досить короткий проміжок часу зруйнували чимало містечок Подільської губернії. Справжню різанину влаштували загарбники у Ярузі, Лучинці, Саврані, Ямполі, Джурині, Яришеві, Вінківцях, Вільхівцях, Вербівці. У Мурованих Курилівцях вбито чотирнадцять, поранено двадцять осіб, звалтовано майже усіх дівчат віком від 12 до 15 років (Подольський край. – 1920. – 28 берез.).

У газетній періодиці роз'яснювалися окремі офіційні документи стосовно єврейських погромів. У газеті «Новий шлях» було вміщено відозву керівника МЄС РЕНМ П. Красного до єврейського населення України, у якій

говорилося, що уряд УНР «вживає рішучих заходів боротьби з погромами, видано закон про утворення особливої слідчої комісії з найширшими уповноваженнями» (Новий шлях. – 1919. – 18 черв.).

Повідомлялось про те, що Головний отаман УНР С. Петлюра наказав твердо і рішуче боротися з погромами, відповідно до законів військового часу, що уряд продовжував непохитно стояти на захисті закону про національно-персональну автономію в Україні. Там же було розміщено постанову Ради Народних Міністрів УНР про боротьбу з погромниками та їхньою антисемітською агітацією серед місцевого селянства.

На початку липня 1919 р. «більшовики дуже занепокоїлися неуспіхом свого маневру під Проскуровом, адже їхнє командування на цю операцію поклало великі надії. Навіть радянська преса завчасно трубила: «Гром пабеди раздавайся, веселіся, комуніст! Смерть петлюровцям!» (Киевский коммунист. – 1919. – 15 июл.). А тут невдача під Проскуровом і безпосередня загроза Жмеринці й Могилеву. Крім того, район Вінниця – Бердичів – Гайсин також з нетерпінням чекав на прихід армії УНР.

Через постійні поразки в цілому ситуація для більшовиків складалась надто несприятливо. У їхніх частинах, що оперували проти Української армії, розпочався заколот. Перед більшовиками стояла дилема: тепер або ніколи. Треба було остаточно розправитися з Українською армією і тоді вже звільнені сили перекинути на Денікіна і на внутрішній фронт. Підвойський у своїх промовах все більше й більше приділяв уваги Українській армії. Він обіцяв вислати під Проскурів і Жмеринку п'ять свіжих полків. Обіцяно було й грошову допомогу всім, хто братиме участь у їх захопленні.

Більшовики використали перепочинок для перегрупування і отримали наказ будь-якою ціною заволодіти Проскуровом. У цей же час командування Української армії розробило план, згідно з яким 2-а та 3-я дивізії повинні наступати далі, щоб захопити Жмеринку і Могилів,

залізницю Жмеринка – Одеса, а також прикривати Поділля, де спішно провадилась мобілізація.

Незважаючи на вдалу тактику командування, з кожним днем стан українських частин ставав досить важким. Група Січових Стрільців майже обезсилилась і конче потребувала відпочинку й реорганізації. Нестача вогнеприпасів та іншого постачання ослабила бойову енергію всього українського війська. «Козаки-стрільці! Бережіть набої і пістони! – закликала чи не в кожному номері газета «Український козак». – Збирайте гільзи, стакани і одсилайте їх до штабу. Вони дуже потрібні!» (1919. – 17 трав.). Із цього приводу Головний державний інспектор Певчий надіслав до уряду телеграму, у якій розповідав про важке становище козаків армії УНР взагалі, і запорозької групи зокрема. Він закликав на допомогу всі державні установи, аби вони «вжили необхідних заходів щодо забезпечення козаків усім необхідним, притягли до праці в справі полегшення матеріального становища армії кооперативи, міські самоврядування, інтелігенцію» (Український козак. – 1919. – 27 черв.).

Із 2 по 5 липня бої за Проскурів були в повному розпалі. На північ від міста запорожці відбивали ворожі атаки рішучими контрударами, але ворог виводив на бойові позиції свіжі сили. Центр (Січові Стрільці) і ліве крило змушені відійти на лінію залізниці Чорний Острів – Війтівці. Усі надії командування армії покладало на підхід 6-ї дивізії з Жмеринського напрямку, що мусила через Летичів – Меджибіж ударити в ліве крило ворога під Проскуровом. Усі резерви було кинуте на підсилення частин, розташованих на бойовій лінії. Ворог захопив станцію Гречани та рясним гарматним вогнем обстрілював крило запорожців. 6-а дивізія, зробивши перехід в 40 кілометрів, зупинилася на схід від Проскурова, у Меджибожі. Її маневр із ударом у ліве крило ворога спізнився. У ніч з 5 на 6 липня запорожці змушені були відійти на південь від Проскурова.

Однак повстанці захопили Літин, заволодівши при цьому 4 гарматами. 3-я дивізія билася з ворогом під

станцією Рахни. Як дізнаємося з оперативного звіту штабу дієвої армії ч. 214 від 5 липня 1919 р., на Ямпільському напрямку при взятті Могилева було захоплено 300 полонених, 11 гармат, 2 бронепотяги, 3 пасажирських потяги; на Брацлавському напрямку захоплено села Дерейчан, Михайлівка і Єфимівка (Український козак. – 1919. – 6 черв.). На Вінницькому напрямку 3 липня після впертого 9-годинного бою вдалося зайняти станцію і місто Жмеринку. «У цьому бою наші війська кілька разів ходили в багнетові атаки, особливо відзначилися полковник Сморостюк і сотник Вестрюцький, показавши приклад хоробрості і лицарства; обидва загинули смертю хоробрих» (Український козак. – 1919. – 9 лип.).

На жаль, після місячних запеклих боїв армія УНР програла битву, зазнавши невдачі на головному напрямку, та не змогла своїми силами стримати наступ червоних сил на Кам'янець-Подільський [149, с. 77].

Становище Української армії через її відступ на південь від залізниці Волочиськ – Проскурів стало катастрофічним. Її фізичні спроможності дійшли до краю. Україна була в повній ізоляції, і дістати військове зброя з-за кордону не було змоги навіть за значні кошти. Армія діставала набої у ворога або в населення, яке переховувало їх після розграбування прифронтових складів, залишених російською армією. Такі способи здобуття набоїв не були надійними, обмежували війська в їхніх бойових операціях, а досить часто частини не могли виконати бойового наказу через відсутність набоїв. Під час залишення Запорозьким корпусом Проскурова були справді трагічні сцени. Деякі козаки випускали останній набій у себе, щоб не потрапити беззбройними в руки більшовиків.

За час прориву фронту та проскурівських боїв війська понесли важкі втрати в людях. Щодо організації запілля, медичної допомоги, то все це було на низькому рівні. Інакше і бути не могло, бо вся Українська армія не мала свого стратегічного запілля.

Аби дати змогу військам хоч якийсь спочинок та привести себе до ладу, командування вирішило відірватися

від ворога та відвести свої частини на лінію Зіньків – Ярмолинці – Городок – Гусятин. Плацдарм, обмежений із заходу річкою Збруч, з півдня – Дністром з променем до 60 кілометрів, був тим трикутником, на якому вирішувалася доля Української армії. Незважаючи на важкий стан, вона воліла загинути, ніж піддатися ворогові. Однак червоні вже 8 липня увійшли в бойовий контакт із українськими частинами на зайнятій останніми лінії фронту. Тоді ж перед українським командуванням постало розв'язання таких основних завдань, як збереження Кам'янецького плацдарму, на який мусила відійти Галицька армія; організація заходів для збереження східних дивізій (Нова Ушиця і Могилів-Подільський). Останній пункт був важливим із огляду на торговельні зносини з Румунією.

Із 9 по 14 липня на всьому фронті відбувалися бої, у яких червоні мали перевагу, відтісняючи українські частини на південь.

Саме в цей критичний момент Голова Директорії УНР С. Петлюра та Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич після нетривалої конфронтації з приводу створення в складі УНР спеціального Міністерства у справах ЗОУНР та поразок від поляків відновили співпрацю. Її умови диктував галицький уряд: відмова від радянізації України, відставка уряду Б. Мартоса, ліквідація Міністерства у справах ЗОУНР [123, с. 162].

Директорія прийняла ці вимоги, і в середині липня Українська Галицька армія спрямувала свої військові формування на Велику Україну. За домовленістю з її командуванням, 5-а бригада переправилася через р. Збруч біля Волочиська та рушила в напрямку на Проскурів [149, с. 98]. Загрожуючи ударом по запіллю червоних, вона підійшла до Чорного Острова. Водночас один курінь Галицької армії обсадив Гусятин та вів розвідку на схід. Передислокація 5-ї бригади під Чорний Острів занепокоїла червоне командування та підняла настрій в українських частинах.

Із приїздом Є. Петрушевича до Кам'янця-Подільського тут виникло двовладдя. Представники правого

крила соціалістичних партій сформували Український національно-державний союз, який виступив із різкою критикою соціалістичної орієнтації уряду Б. Мартоса. Розуміючи небезпеку такого стану, С. Петлюра пішов на цілком логічний маневр: Рада Народних Міністрів ухвалила декларацію, з якою пов'язувався новий етап будівництва Української держави на базі парламентської демократії. У документі зазначалося, що уряд приступив до вироблення проектів законів «про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування на місцях на основі всенародного, безпосереднього, таємного, рівного й пропорційного виборчого права). Має бути створений такий суспільний лад, який хоче народ. Уживаються заходи до залучення для відбудови промисловості приватної ініціативи і приватних засобів» (Україна. – 1920. – 3 черв.). Після цього відбулася зміна уряду, який очолив І. Мазепа [70, с. 226].

Із об'єднанням УГА і збройних сил Директорії в результаті створеного штабу Головного отамана під командуванням генерала М. Юнакова налічувалося 80 тис. багнетів. Маючи таку силу, після 15 липня українські війська почали активізувати свої сили. На правому крилі армії УНР 2-а дивізія з району Ялтушкова знову розпочала наступ у напрямку на Жмеринку. У районі Копайгорода на фронт 2-ї дивізії вийшла група повстанців (до 4000) під командуванням отамана Ю. Тютюнника, яка тимчасово спільно билася з 2-ю дивізією.

3-я дивізія, зустрівши під Ялтушковим 2-у дивізію, повернулася на схід, у загальному напрямку на Вапнярку через Копайгород. У низці боїв вона розбила окремі полки 45-ї радянської дивізії та вийшла на лінію Шаргород – Мурафа.

Отже, у тяжких боях за Кам'янецький плацдарм Українська армія розбила ворога. Із прибуттям Галицької армії розпочався новий період у її боротьбі за незалежність України [101, с. 87]. В одній із листівок армії УНР (№ 93) з цього приводу підкреслювалося: «На Захід від Поділля за

р. Збручем лежить галицька земля, а далі за р. Дністер – Буковина. Землі ці з давніх-давен заселені нашим українським народом». Далі йшлося про ті гоніння, яких зазнавали галичани протягом років всього існування, роз'яснювали, чому прийшла УГА на східні землі, а також радили: «Прийміть їх як своїх ратовників, що допоможуть вам одборонити ваше майно, захистити ваш труд, врятувати урожай, вигнати з України чужинців-грабіжників. Любіть їх, братів ваших рідних по крові...»

Із переходом галицького війська р. Збруч перед ним постало завдання спланувати свою діяльність таким чином, аби пристосувати її до нових умов, зокрема, належало налагодити дружні стосунки з населенням Поділля [108, с. 44]. Останнє мало неабияке значення, адже з перших днів перебування Галицької армії на новій території в ряді випадків подоляни неприязно ставилися до галичан: називали їх «австріяками», «мадярами» і навіть «англічанами» [105, с. 17]. У зв'язку з такими подіями Бюро пропаганди, яке координувало культурно-просвітницьку та національно-політичну діяльність УГА, відразу взялося за роз'яснення мети передислокації галицького війська. Важливу роль у цій справі насамперед відігравала преса.

Про причини, які змусили прийти галицьких вояків на землі Поділля, йшлося на сторінках часопису «Козацький голос»: «Недоля нашого краю і добро нашої Вітчизни України змусило нас до цього. Прийшли ми, щоб собі і Вам допомогти. Ціла історія, наше досвідчення життєве, а передусім послідовні події учать нас, що в єдності сила. Нашим братам не вдалося до сеї пори прогнати ворогів з рідного краю. Тож ми прийшли і хочемо направити спільні блуди. Ми віримо, що вернемо і славу, і волю Україні» (Козацький голос. – 1919. – 26 лип.).

Заклик до боротьби та прагнення єдності всіх заради збереження земель Великої України знаходимо у зверненні до українського війська з Галичини: «Ти, український жовніре, перейшов Збруч з крісом в руці і сльозою в оці. Перейшов і думаєш: куди тебе ведуть? Там ляцькі гади забрали землю, а тут ведуть тебе проти більшовиків. Якби

ти не пішов на більшовиків, то Галичину поставили б на хрест чужі держави і віддали її Польщі. Тож борімося з більшовицькими бандами, щоб звільнити від їх панування ще більше наших земель. Для того мусимо кріпко держатися один-одного і перемагати» (Стрілець. – 1919. – 23 лип.).

«Наша роля нині – берегти національну честь і гордість. Бо як за неї не постоїмо самі, ніхто не постоїть, – писала про цю подію газета «Галицький голос». – Ми мусимо вірити в нашу національну державу та йти лінією самовизначення. І не скінчиться всесвітня війна, доки проблема ця не діждеться повної реалізації так, як не утихомирилась французька революція, доки не перемогли «права людини». Тож не піде намарне і наш нинішній труд і терпіння» (Галицький голос. – 1919. – 16 серп.).

Про те, що вояки-галичани прийшли допомагати боротися з більшовиками, писала і щоденна народна газета «Українське слово»: «Це йдуть не «австріяки», а наші дорогі гості. Їх треба поважати, шанувати і дати все, що необхідне для людського життя: хліба, одежі, збіжжя, бо вони мають на це право, захищаючи своєю зброєю наш же хліб і нашу землю від грабіжників-комуністів» (Українське слово. – 1919. – 27 лип.).

Газета «Селянська громада» закликала селян прийняти галицьких вояків як рідних братів, бо «не для наживи, не для більшовицького розбою прийшли галичани, а для нашого визволення» (1919. – 17 лип.).

Заздалегідь зазначимо, що з часу переправи Галицької армії через Збруч (з 16 липня 1919 р. аж до 1 червня 1920 р.) вона втратила вбитими та померлими від ран, тифу та інших хвороб майже 17 000 вояків [149, с. 100].

Галицька армія мала свої характерні особливості, «скомплектовано їй було майже виключно з тих елементів, з яких складалася австрійська армія, тому цілком зрозуміло, що Галицька армія мусила заховати деякі риси, аналогічні з австрійською. Ось ці риси: організованість, нахил до муштри і карність навіть у дрібницях, акуратність, упертість і витривалість у боях суцільним фронтом, порив

в атаці, однак без належного завзяття та настирливості довести її до кінця за будь-яку ціну. Негативні: страх за свої фланги та тил, велика обережність у маневрах на одшибі, відсутність взаємної виручки як наслідок різномовності армій та ворожнечі між різними націями; до того при відвороті австрійці швидко губили всяку упертість, досить легко підпадали паніці й боялися кінних атак. Ще помічалася у них відсутність широкої ініціативи і чекання на детальні розпорядження й накази зверху» [67, с. 11].

Але водночас Галицька армія створила деякі нові позитивні якості: одноманітне, національно-виховане, з палкою любов'ю до свого краю військове формування. Взагалі це була селянська армія, ще не захоплена заразливим і розкладеним духом соціалістичної революції.

Щодо командного складу, то значний його відсоток становили німці, які чесно виконували свої обов'язки щодо Галицької армії й бажали добра своїй новій батьківщині. Решта старшин була різноманітна. Таким чином, Галицька армія являла собою боєздатну регулярну армію, у якій панував лад, карність і надзвичайно добре організований тил. Із національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям.

Треба сказати також про утворення вищого органу управління арміями УНР. Галицька армія перейшла на територію Великої України зі своїм керівним апаратом – штабом армії. Такий же штаб мали війська армії УНР. Не було потреби ліквідувати ці апарати, бо кожен із них мав свої особливості, пристосовані до методів тактики та виховання підлеглих їм військ. Із цих причин було утворено особливий штаб як вищий орган для об'єднання дій двох армій. На чолі Української армії залишився С. Петлюра [149, с. 112].

Постать цієї особи була досить шанованою як серед військових, так і цивільних, національно свідомих громадян. Підтвердженням цьому може бути хоча б той факт, що навіть на провінційному рівні люди висловлювали йому свою підтримку. Одним із прикладів є «вияв волі загалу – рішення повітового селянського з'їзду у

Могилів-Подільському, що відбувся 17 серпня 1919 р. за участю біля двохсот делегатів» [3, с. 58]. Зокрема, у цьому документі йшлося про те, «що рішучу боротьбу за визволення з-під гніту комуністів та царських генералів-денікінців ще не закінчено, а відтак у борні за свободу селянство буде всіляко допомагати українському урядові. Щиро вітаємо вояків Української народної армії, її Головного отамана С. Петлюру та висловлюємо йому свою довіру...» (Селянська громада. – 1919. – 25 серп.).

«Ім'я Петлюри є кличем для повстанців, є синонімом волі. І хоча не має військ здисциплінованих на австрійський спосіб, він є огнилом, що лучить неспасені ще частини всієї України, є кличем, з яким повстанець іде на певну смерть, є тараном проти всіх Денікінів і Колчаків» – таким зображено Головного отамана у статті «На пекучі теми», вміщеній у часописі «Галицький голос» (1919. – 16 серп.).

Якщо порівнювати обидві армії, то армія УНР була менш організованою й упорядкованою, ніж Галицька, карність теж слабша, тил і постачання погано налагоджені.

Щодо бойової майстерності і персональної ініціативи, то армія УНР була сильніша за Галицьку, особливо в умовах партизансько-більшовицького фронту. Методи боротьби краще знані були в армії УНР, ніж у Галицькій.

Акуратність, невибагливість, послух і лад галичан, ініціатива, войовничість з широким розмахом козаків з Наддніпрянщини були доброю комбінацією, що взаємодоповнювались [149, с. 102]. «На фронтах зараз мається чудовий ісходний пункт для початку операцій, – писала про підготовку до спільної боротьби двох армій газета «Українське слово». – З галицьким командуванням у Військового міністерства гарні відношення, стараються узнать друг друга і виробити загальну програму для об'єднаної праці, використавши всі сили з бувшої російської та австро-угорської армій» (1919. – 27 лип.).

Із часу звільнення частини території УНР від московсько-більшовицького впливу Управління преси й інформації почало активну роботу з інформування широких верств населення і війська про події, що відбу-

валися в діяльності уряду та на фронті. Зокрема, Відділом народних видань було видруковано низку відозв і брошур за кількома напрямками: проти московсько-більшовицьких комуністів, інформаційно-агітаційного спрямування, про галичан-українців, про єврейське питання, про санітарні справи, літературного змісту тощо.

Крім того, Відділом пропаганди було оголошено конкурс на написання брошури, яка мала б на меті «популярно й патріотично пояснити населенню боротьбу Галицької України за свою самостійність. З усіх надісланих рукописів найліпші одержать премії по 5 000 гривень і будуть надруковані без окремих доплат Міністерством Гал. справ» (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.).

Висвітленню військових операцій у пресі значну увагу приділяло й керівництво штабу Дієвої армії. У зв'язку з тим, що окремі газети байдуже ставилися до військової справи, було скликано нараду з представників місцевих редакцій та Українського Телеграфного Агентства, яким вказано на необхідність «виправлення недоліків та налагодження діяльності кореспондентів на фронті, державної пресової експедиції та оперативного подання інформації» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.).

Після з'єднання двох армій командування Української армії за згодою з командуванням Галицької вирішило: з метою захоплення Проскурова Українська армія за допомогою 2-го галицького корпусу 26 липня розпочинатиме загальний наступ. Як повідомляли кореспонденти газети «Українське слово», у день наступу 2-ий галицький корпус відвідав сам Головний отаман С. Петлюра, який «ознайомився із оперативним завданням і потребами, зробив огляд куреня й прийняв доклад начальника залоги, а також виступив із промовою перед вояками, у якій намалював картину військової справи. На коротке слово п. Головного отамана було проспівано: «Ще не вмерла Україна» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.).

Сили ворога та наміри його на той час ослабли та становили в Проскурівському повіті близько 6500 багнетів і шабель. Вільних сил ворог не мав, бо все було скеровано на

боротьбу з армією Денікіна, що успішно просувалася Правобережною Україною.

Наступ українських військ разом з галичанами розвивався дуже успішно, «в особенности на Проскуровском направлении, где войска перешли по всему фронту в решительное наступление» (Подольский край. – 1919. – 29 июл.). 29 липня Запорозький корпус увірвався в Проскурів, 2-й галицький корпус обійшов місто зі сходу, наступаючи в напрямку станції Деражня.

На 30 липня українські війська повністю виконали директиву штабу армії та вийшли на лінію річок Бужок та Гужан, захопивши велике військове майно та сотні полонених. Ворог у паніці відходив на північ, переслідуваний галицькою кіннотою. У цьому бою особливо відзначився командир полку Дяченко, «который первый врезался в ряды вражеской пехоты. Отличился также командир бронированного поезда, который не выходил из-под огня, а помогал коннице продвигаться вперед» (Подольский край. – 1919. – 1 авг.).

У перші дні серпня відділи 4-ї бригади під командуванням сотників Іванова і Гадзейки розбили радянські частини і «захопили бронепотяги «Богунець» і «Комуніст» сильної конструкції (по 6 гармат і 12 кулеметів), яким дали назву «Галичина» та «Черепаха» [136, с. 77]. 31 липня 21-а бригада однією своєю сотнею зайняла Меджибіж. Група Бізанця 1 серпня ввійшла в Летичів (Подольский край. – 1919. – 3 авг.). Таким чином, частини 2-го корпусу на початок серпня зуміли виконати поставлене завдання. Треба зазначити, що наступ на Проскурів 2-й корпус проводив без відпочинку з часу переходу Збруча. Незвичними для нього були особливості ведення партизанської війни.

Із розгромом більшовицьких сил під Проскуровом і виходом українських військ на річку Бужок, а правого крила армії – на лінію Бар – Томашпіль командування Української армії, розробляючи подальший план операцій, непокоїлось через присутність армії генерала Денікіна на Лівобережній Україні [149, с. 107].

Хоч уже з перших кроків просування цієї армії територією України було очевидним її вороже ставлення до українського національного руху, але українське командування сподівалося, що генерал А. Денікін зорієнтується в стратегічно-політичній ситуації, візьме до уваги наслідки революції та факт існування Української Народної Республіки та її армії [149, с. 108]. Проте, як повідомляла тодішня преса, «серед громадян держав Антанти помічалася цілковита неосвідомленість про те, що таке «Україна», за що і з ким вона бореться. Тоді ж українські дипломатичні місії досить енергійно намагалися роз'яснювати суть подій на Україні та їх значення, як найбільш впертого ворога більшовицької влади» (Українське слово. – 1919. – 1 серп.).

С. Петлюра і його оточення розуміли, що власними силами з більшовиками їм не впоратись, і тому хотіли, щоб Денікін не переходив за Дніпро, а продовжував наступати з Лівобережної України на Москву, залишивши військам УНР можливість оволодіти Правобережжям. Вкрай бажаним було створення спільного фронту з білогвардійцями проти радянських сил.

Англія, Франція також здійснювали неодноразові спроби об'єднати денікінські сили з військовим потенціалом УНР, а також ЗУНР і Польщі для спільної боротьби проти більшовиків. Особливо бажаним вважалося примирення між С. Петлюрою і А. Денікіним. Однак через те, що останній мав на меті знищити українську республіку, домовленостей досягти не вдалося [135, с. 790]. Зокрема, виступаючи в Катеринославі з промовою, Денікін підкреслив, що «ставка Петлюри на самостійну Україну бита, застається орієнтація на єдину-неділиму Росію» (Визволення. – 1919. – 10 серп.).

При складанні плану подальших операцій Української армії та вибору головного напрямку для наступу виникло дві думки: наступати в бік Києва або Одеси. Добре зваживши політично-національні, економічні, стратегічні аргументи, командування Української армії вибрало напрям на Київ.

Штаб Дієвої армії видав директиву, згідно з якою загальний наступ розпочався 2 серпня 1919 р. Отаман Тютюнник із дивізією повстанців і 2-а дивізія атакували Жмеринку з південного заходу [149, с. 109]. Запорожці фланговим маршем від Проскурова через Літин вийшли на Вінницю, де тим часом посилювався більшовицький терор. Газети повідомляли, що «розстріли ведуться без розбору, йде страшний грабіж населення, закрито Подільський банк тільки за те, що установа є українською» (Визволення. – 1919. – 10 серп.).

Група Січових Стрільців і 2-й галицький корпус наступали на Старокостянтинів – Кульчин, де «захопили більшовицький штаб, надзвичайку, сорок вагонів з набоями й іншим майном» (Українське слово. – 1919. – 2 серп.) та вийшли на річку Хомору. Два корпуси Галицької армії (1-й і 3-й) вели наступ через Летичів – Літин. У районі села Веремієвка було «захоплено ворожий бронепотяг «Комуніст» (Українське слово. – 1919. – 2 серп.). 3-я дивізія активно прикривала Вапнярку.

Це – перший етап. У подальшому передбачалося розгорнути УГА на лінії Козятин – Бердичів – Житомир [135, с. 790]. Проте цю директиву, як буде видно з ходу подальших операцій, не дотримано.

Із 2 по 10 серпня Запорозька група (без 9-ї дивізії) та група отамана Тютюнника розпочали свої операції щодо оволодіння жмеринським вузлом. Загальні сили ворога збільшилися до 7000 бійців. 4 серпня після десятиденного перепочинку зняли з місця 1-й та 3-й галицькі корпуси і взялися прокладати шлях на Вінницю [59, с. 46].

7 серпня 1-й галицький корпус розгорнувся на схід від Браїлова трьома бригадами. 3-й галицький корпус зосередився в Барі. Отаман Тютюнник тримав фронт на захід від Жмеринки по обидва боки залізниці Проскурів – Жмеринка.

8 серпня група Тютюнника та 1-й і 3-й галицькі корпуси перейшли в наступ. Повстанці до вечора підійшли під саму Жмеринку із заходу. Із півночі на Браїлів наступали бригади 1-го галицького корпусу. Червоні мали

7 броньовиків та 10 полків піхоти. Незважаючи на змінний успіх бою, перемогу святкували галичани. Трофеями стали 2 бронепоезди, велика кількість зброї, амуніції та спорядження, яке більшовики не встигли вивезти. У полон потрапило тисяча червоноармійців [171, с. 151]. 3-й галицький корпус загрожував Жмеринці з півдня. На всьому фронті точилися уперті бої. Українські формування несли великі людські втрати; тільки вранці 9 серпня рішучим ударом врешті вдалося захопити Жмеринку. Із цього приводу командуванню УГА надіслав привітання навіть румунський полковник Літен, вражений відважністю та хоробрістю галицьких жовнірів (Визволення. – 1919. – 13 серп.). Ворог залишив усе своє майно, кількасот полонених, але його 7 бронепотягів, що зайняли станцію Ворошилівка, проривалися на Козятин.

Щодо руху Запорозького корпусу, то вже 10 серпня 6-а дивізія атакувала Вінницю. Вона захопила залізничну станцію, але внаслідок контратаки ворога, якому допомогли частини, що відступали з Жмеринки, була відкинута назад. Лише о 16 годині запорожці знову атакували Вінницю та захопили місто. Майже одночасно з півдня підійшла 10-а галицька бригада. Спільну перемогу над «більшовицькою гідрою» наддніпрянців і наддністрянців місцева преса назвала символом «нероздільної, багатовікової мучениці-України», а також підкреслила, що пролита кров борців за волю і правду «затерла відокремлення силою політичних обставин від материнського лона однієї частини народу й закріпила навіки свідомість його єдності» (Шлях. – 1919. – 16 серп.).

Президія наради земських діячів України на чолі з головою Строменком привітала Головного отамана С. Петлюру й об'єднану Українську армію з перемогою над запеклим ворогом: «Віримо, що вже близько той час, коли спільними зусиллями нашого і братерського Галицького війська буде звільнена вся наша земля із серцем її у Києві» (Визволення. – 1919. – 15 серп.).

Уже вранці наступного дня в місті над Бугом відновила свою роботу повітова управа. Матеріальне

становище Вінницького земства було складним [142, с. 368]. Газета «Шлях» характеризувала його так: «Коштів у розпорядженні повітової управи немає і копійки, різні народні інституції (лікарні і т. п.) перебувають у скрутному стані, кінні пошти понищені, все земське майно, справи, архіви, машинки та багато інших речей розкидані по різних будинках Вінниці, де існували радянські установи» (1919. – 15 серп.).

Незважаючи на соціально-економічні труднощі, змучене більшовицьким терором населення радісно вітало визвольні війська [149, с. 111]. Аби морально підтримати бойовий дух українських вояків, уряд УНР видав маніфест, у якому висловив впевненість у тому, що тільки завдяки рішучому наступу «славне козацтво швидко звільнить від більшовицького гніту всю велику територію України. Уряд також висловлює свою подяку козакам, які часто не забезпечені ні продуктами, ні одягом та взуттям, їдуть вперед визволяти рідний край від гнобителів» (Галицький голос. – 1919. – 16 серп.).

Відтак Українська армія, хоч із багатьма відхиленнями та неточностями, реалізувала директиву штабу армії. Війська, що діяли на жмеринському напрямку, виконали своє завдання, але ворог під прикриттям 7 бронепотягів встиг більшість своїх сил відвести в напрямку на Козятин. 1-й і 2-й галицькі корпуси відійшли на схід від визначеного директивою напрямку. При виконанні директиви війська виявили багато відваги, щоправда, понесли чимало втрат, особливо корпуси Галицької армії, які «вперше увійшли в бойовий контакт з червоними, тактика і методи боїв яких були набагато відмінними од тактики тих боїв, що Галицька армія бачила на польському фронті» [149, с. 116].

Взяття Жмеринки, Літина, Вінниці й Козятини, великі успіхи на території між Бугом і Дністром (як відзначала французька газета «Montag», 11 серпня 1919 р.) стало важливим стратегічним кроком, що відкрив шлях для наступу на столицю УНР (Визволення. – 1919. – 17 серп.). Однак, як писала тодішня преса, святкувати перемогу не доведеться, оскільки після звільнення Києва від москов-

ських більшовиків треба буде вести боротьбу з денікінським військом, «яке в огнях і пожежах відбудовує старий царський лад – з приставами, жандармерією, застінками. Злоба і ненависть – його закон, помста – його політика. По трупах і згарищах простує А. Денікін до своєї останньої мети – скувати залізні ланцюги на шию трудового українського народу, поневолити його, як було це за часів царату, кинути скривавленого й зневаженого до вогкої і темної в'язниці «единой, неделимой России» (Україна. – 1919. – 15 серп.). «Між денікінцями і нашими військами мусить пройти жорстока розправа. Вірно: перемога буде на нашій боці. Українець буде громадянином своєї власної Народної Республіки» (Галицький голос. – 1919. – 16 серп.).

Зі звільненням Вінниці в українській владі з'явилась можливість ширше вести державне будівництво. У декларації, яку розповсюдили серед населення урядовці, було викладено основні умови встановлення нового політичного устрою УНР. У документі наголошувалося на демократичному принципі із загальним виборчим правом до органів самоврядування і центрального парламенту, відкидався принцип класової диктатури і висувалися на передній план демократичні ідеали (Шлях. – 1919. – 19 серп.).

Чільне місце у процесі реалізації ідей державотворення належало приватній ініціативі. У ній вбачалась рушійна сила, що «додасть потужних обертів усім частинкам складного механізму суспільного прогресу». Адже народ ніколи не був первісним фактором розвитку свого життя. Початок в усьому належав індивідуумам, які «миттєво підхоплюють розкидані в масах окремі думки, надії, устремління, вимоги, і, провівши синтез сучасного моменту, пропонують людям те, чого вони бажають. Однак приватна ініціатива сповна задовольнятиме народні бажання тільки тоді, коли ініціатори стоятимуть близько до громадянства» (Шлях. – 1919. – 31 серп.). Прикметно, що в Україні ситуація в цьому напрямі складалася позитивно: на захист інтересів демократії виступила інтелігенція.

До викорінення з лексики широких верств населення нав'язаних комуністами неологізмів, ліквідації у їхній свідомості прогалин щодо національних орієнтирів вдалися представники вчительства. Їхнім обов'язком стало не лише морально підтримувати крайн, але й розгорнути у відновленій «єдиній трудовій школі» просвітницьку діяльність, зокрема, роз'яснювати завдання республіканської влади, спрямовані на закріплення здобутків визвольного руху, забезпечення подальшого духовного й економічного розвитку країни (Шлях. – 1919. – 3 верес.). З когорти учителів до лав регулярного війська вливалися національно свідомі старшини і партизани. Разом з однодумцями вони бралися за зброю і «переможно несли рідний жовто-блакитний прапор» (Шлях. – 1919. – 14 верес.).

Зусиллями політичних партій та громадських організацій відновив свою діяльність Український Національний Союз, який «стоятиме на платформі української державності й відбиватиме устремління свідомого громадянства жити самостійним державним життям» (Шлях. – 1919. – 28 серп.). Право на лобювання питань і відстоювання політичних інтересів своїх прихильників у цьому об'єднанні отримали українські соціал-революціонери, соціал-демократи, соціал-федералісти, саціал-самостійники, селянські, учительські спілки, товариства «Просвіта», повітові земства, кредитові, споживчі та сільськогосподарські кооперації. До президії увійшли: В. Козак, В. Мачушенко, А. Морський, В. Богуславський, В. Дудич (Шлях. – 1919. – 30 серп.).

Водночас очільникам республіки доводилося в складних умовах налагоджувати діяльність урядового апарату. Причини були очевидними: відступаючи у березні 1919 р. від Києва до Галичини, український уряд скорочував штат міністерств; після переїзду до Кам'янця-Подільського їхній склад був доведений до мінімуму. Коли ж знову виникли сприятливі умови для формування Ради Народних Міністрів, з'явилась проблема із забезпеченням відповідальними працівниками, брак часу і сил.

Значну перепону нормальній життєдіяльності державних структур створили більшовики, які все зіпсували й знищили. Давалася взнаки повна руйнація засобів комунікації і зв'язку: залізниці, телефони й телеграфи перебували в занедбаному стані. Як свідчили документи страхового відділу губернської управи, за час перебування червоноармійських загонів лише в Кам'янецькому повіті непридатними для експлуатації залишилося 2383 житлових і 5267 господарських будинків (Шлях. – 1919. – 24 серп.).

Важлива роль у боротьбі з прибічниками комуністичної ідеології, формуванні громадської думки, висвітленні реальної політології, розробці важливих українських питань, що стосувалися боротьби за державну незалежність відводилась тоді газетній періодиці. Преса Поділля перетворювала свої шпальти на гучномовець революційних процесів, вела хроніку крайових і республіканських подій. «Наша зброя – це слово, яким не руйнують, не палять, не вбивають, а тільки вінчають правду і катують брехню», – зазначалось у передовиці вінницького часопису «Шлях» (1919. – 15 серп.). І цього найбільше боялись більшовики. Досить часто вони виривали пера з рук журналістів та надівали на них важкі кайдани мовчання. Однак невмирущий народний дух знову і знову руйнував перепони й газетярі ставали до власного переможного бою за волю, щастя рідного краю і всієї України. Друковане слово ставало гострим, немилосердним мечем проти тих, хто насмілювався простягати руку на національні права та свободи.

Не бажаючи втратити темпів руху Української армії й задля випередження надання підмоги червоноармійцям з Московщини, Головний отаман наказав 12 серпня 1919 р. розпочати наступ основними силами на Київ [135, с. 791]. Найбільш боєздатні частини УГА повинні були діяти на головному напрямку. Тому середню групу під командуванням галицького генерала Кравса утворили 1-й та 3-й корпуси УГА (без однієї бригади 3-го корпусу) і Запорозька група [59, с. 50]. Всього Галицька армія мала 80 тис. вояків за

наявності 40 тис. багнетів і шабель, 80 гармат і 546 кулеметів [135, с. 791]. Пересування останньої лінією фронту розпочалося 15 серпня. Бригади 2-го галицького корпусу, особливо 7-ма, під командуванням полковника Бізанця дійшли до Полонного, а лівим крилом – до Шепетівки, де «на річці Хмарня ворог був збитий з позиції» (Визволення. – 1919. – 17 серп.). У боях за Полонне в полон потрапило близько 400 червоноармійців, трофеями стали 25 кулеметів [50, с. 15]. Під час боїв за Шепетівку між 21-ю бригадою УГА та 11-ю бригадою УСС, із одного боку, та польським військом, з іншого, яке також у цей день ввійшло до міста, виникли деякі непорозуміння. Проте після переговорів Шепетівка залишилась за українцями [67, с. 96-97].

Відчуваючи загрозу цілковитого знищення, більшовики різними способами продовжували шукати довіри у місцевого населення. Передусім серед широких верств громадянства через російськомовну пресу поширювалася інформація, в якій представники українського уряду поставали контрреволюціонерами та буржуазією. Ця «буржуазія» мала знищити всі здобутки жовтневого перевороту 1917 р., викоринити робітництво, скасувати всі демократичні установи, надіти на селян панське ярмо і все це вінчати самодержавним нагаєм.

У багатьох селах більшовицькі агітатори «настільки закаламутили селянам голови провокаційними чутками», що вони починали вірити «накресленим перспективам» (Шлях. – 1919. – 4 верес.). На жаль, через «темну, як осіння ніч, неосвіченість» подоляни погано розбиралися в національних, фінансових, політичних і земельних питаннях. Не орієнтуючись, де ворог, а де – друг, вони несвідомо шкодили і собі, і своєму краю. Щоб збити народ з пантелику, більшовики розробили цілу систему агітпросвітницьких заходів, не шкодуючи ні грошей, ні паперу. Друкарні працювали на повну потужність, окремі працівники автомобілями розвозили видання по містечках і селах, виливаючи в народ безмежну лаву необ'єктивної інформації.

На боротьбу з ганебним явищем радянської пропаганди виступила місцева демократична преса. Друковане слово стало єдиним провідником світла на «темну народну дійсність», ефективним засобом боротьби проти брехні та фальші, дезінфектором «для провінційного багна з його хвороботворними бактеріями», гігієнічним розчином для очищення «щоденних чуток» (Шлях. – 1919. – 30 серп.).

Іntenсивно й планомірно працювало відповідне галузеве міністерство, залучаючи до проведення агітаційно-освітньої роботи серед населення представників інтелігенції. Газети, відозви, плакати, брошури щоденно відправлялись у села, «яскраво освітлюючи їх променем національної самосвідомості й правди» (Шлях. – 1919. – 22 серп.). «Газету, давайте нам скоріш українську газету», – лунало у найвіддаленіших куточках губернії (Шлях. – 1919. – 19 верес.).

Провідну роль у цьому відіграли подільські проурядові часописи, з яких робітники довідались, що склад міністрів соціалістично-демократичний і мав на меті не тільки залишити здобутки демократії, але й відживити їх від більшовицького абсолютизму та вивести на шлях вільного культурного розвитку. Трудове населення дізналося, що влада України нічого спільного з буржуазією Західної Європи не мала, в жодні зв'язки з Антантою не входила і користуватися її допомогою не має наміру. Замість шовіністичних програм, громадяни почули про національно-персональну автономію, рівноправне, мирне, братнє, спільне життя не тільки всіх мешканців України, але й народів і держав Східної Європи – Росії, Польщі, Румунії. Замість підроблених перспектив більшовиків, подоляни «побачили перед собою світле майбутнє, істинно демократичне життя за цілковитої свободи індивідуального самовираження й творчості» (Шлях. – 1919. – 16 серп.).

Побачивши, що українські урядовці йшли обмінюватися думками і радитися не з поміщиками, не з капіталістами, а з трудящими та представниками професійних спілок, подоляни змінювали попередні настрої.

Переможна хода українських військ тривала. 17 серпня 1919 р. 2-й галицький корпус зосередився в районі Полонне – Миропіль. Середня група генерала Кравса двома галицькими корпусами просувалася вздовж залізниці в напрямку на Козятин, а Запорозький корпус йшов праворуч (Шлях. – 1919. – 19 серп.). До 17 серпня корпуси зайняли: 3-й – лінію Чернятин – Курава (в 10 км на північ від ст. Калинівка – фронтом на Козятин), 1-й галицький корпус у Калинівці збирався йти на Бердичів. Запорозький – вийшов на лінію Вівсяники – Самгородок та в бою під Липовцем взяв до 500 полонених. 9-а галицька бригада, зазнавши важких втрат у бою за Калинівку, «витурила більшовиків з міста, загнала їх у bagno, окружила і вибила» (Козацький голос. – 1919. – 27 серп.). Чи не у кожному населеному пункті селяни вітали визволителів хлібом-сіллю, а у Браїлові черниці жіночого монастиря, над якими знущалися й гвалтували червоноармійці, день приходу українців зустріли як Великдень (Україна. – 1919. – 20 серп.).

Незважаючи на те, що українські вояки виснажилися й змучилися в запеклих боях, місцева преса закликала не зупинятися на завойованих рубежах, а рухатися вперед до остаточного звільнення Правобережжя: «Боротьба сучасного моменту повинна бути рішучою. Ми раз і назавжди маємо покінчити з усіма, хто стає на заваді нашого державного будування, хто не хоче бачити Україну вільною і незалежною, хто не хоче дати народові щасливого життя на власній землі... Вперед-же, козаки Української Народної Республіки до здобуття спокою і волі!» (Шлях. – 1919. – 19 серп.).

В окремих газетних передовицях домінувало гасло про національне єднання українців різних територій в один організм – Соборну Україну. «Єднаймося» – це слово, з якого злізла червона фарба, повинно набрати яскравого жовто-блакитного кольору і закарбуватися як у кожному серці, так і на нашому прапорі», – зазначалося у вінницькому часописі «Шлях». Саме в єдності народу вбачалась потужна сила, що «стане опором на шляху

іноземного поневолення, спасенням і перемогою у визвольній боротьбі» (1919. – 5 верес.).

Крайові газети у викривальних статтях розвінчували антинародну політику більшовиків, яку вони «солодко, але з присмаком отрути» намагалися нав'язати селянству. Зокрема, у зверненнях редакцій до селян зазначалося, що «розбишаки-чужинці» обіцяли віддати панську землю, а насправді хотіли відняти їхню власну й завести в комуну. Співали про волю, але поставили наглядачами з нагаями та штиками різних пройдисвітів: китаїців, вірменів, караїмів, кримінальних елементів. Вони декларували свободу віри, проте скрізь і усюди глузували з православ'я, забороняючи вивчати в школах Закон Божий, наказували повикидати ікони з установ, знущалися над церковною службою та обрядами.

Московські загарбники називали свій уряд селянсько-робітничим, а насправді не давали чесному трудовому селянству жодних прав та влади, віддаючи все до рук чужинців. Говорили про святість праці, а підтримували лише одних ледацюг, злодіїв та всіх тих, хто дійшов до бідності через лінощі. Перевертні у масках більшовизму обіцяли дешевий хліб, мануфактуру, продукти промисловості, самі ж – формували «продармію», яка мала силоміць, зі зброєю в руках одбирати все до крихти і відвозити до Московщини. Вони називали республіку «українською», хоч ненавиділи українців, гноїли їх у в'язницях, розстрілювали, забороняли писати та говорити правду, вчили зраджувати рідну землю, зневажати її і глузувати з неї (Шлях. – 1919. – 15 серп.).

Робітництво теж сподівалося, що з установами радянської комуністичної влади в Україні настане соціалістичний рай і запанує братерство. Але замість здійснених бажань прийшли розчарування: комуністи прийшли як завойовники, рай змінили пеклом, братерство – розбратом, війною, руїною. Вони вважали себе інтернаціоналістами, а насправді сповідували «руський націоналізм пурішкевичевої марки». Ведучи свою ганебну політику, комуністи осквернили всі ті гасла, які стояли на

їхньому прапорі. Силою закривавлених багнетів червоні імперіалісти хотіли змінити людські душі, але їм це не вдалось: свідоме робітництво дало відкриту й рішучу відсіч (Шлях. – 1919. – 7 верес.). Комуна, під знаком якої більшовики прагнули завоювати світ, поступово захлиналися у «безформенному тумані власних примарних ідеалів» (Шлях. – 1919. – 18 верес.).

Відступаючи, провідники так званої «робітничо-селянської влади» здійснювали спроби емоційного впливу на «колишніх понівечених рабів», жорстоко розправлялися з мирними жителями, «в ім'я утвердження здобутків революції» зухвало й цинічно вбивали безневинних людей. Під прапором знищення всього свідомого українства прагнули зруйнувати національно-культурну діяльність Директорії УНР та її уряду. За допомогою «чрезвычайок» як злочинців і зрадників комуністи переслідували справжніх українських патріотів, страчуючи без будь-якого слідства і суду (Шлях. – 1919. – 24 серп.). У своїх діях вони керувалися девізом: «Роблю, що сам хочу: грабую, мордую, бешкетую...» (Шлях. – 1919. – 18 верес.)

Про методи більшовицької інквізиції свідчили жахливі картини людських страждань. Тільки за те, що українці мали власну позицію, демократичні переконання й прагнули жити в самостійній державі, їм «вирізували носи та руки, вбивали цвяхи у голову та жіночі груди, пронизували шпильки під нігті, повільно до смерті били шомполами, мордували, зв'язували й закопували живцем, розстрілювали впритул до стіни, розбризкуючи шматки мозку на фрамуги стін...» (Шлях. – 1919. – 27 серп.).

Ганебним засобом пропаганди більшовизму назвав читач газети «Шлях» могили червоноармійців, похованих у центрі Вінниці перед приміщеннями Народного дому, «Савою» і Вознесенської церкви. «Невже складно знайти інше місце для вічного спочинку полеглих, – звертався автор допису до міської управи. – Вважаю, що обов'язком місцевої влади має стати приведення в порядок міста, з якого комуністи зробили цвинтар» (Шлях. – 1919. – 22 серп.).

Найбільшим же злочином більшовизму преса називала паралізацію сил народних мас. За «диктатурою пролетаріату» вона вбачала захований всесвітній безмежний абсолютизм, який нищив усі межі між конкретним індивідуумом, державою і колективним об'єднанням, не визнавав ні громади, ні самоврядування з його ініціативами (Шлях. – 1919. – 28 серп.).

В інших газетних статтях лунав заклик до прозріння усіх «темних і нещасних братів», які оступилися, вбиваючи у своєму серці любов до Вітчизни, плюючи у святе обличчя України, розпинаючи її ворогам на поталу. «Покохайте матір-Україну, як колись кохали її батьки, підтримайте власне військо і демократичний уряд, – звучало у зверненні до селян. – Якщо ж ви цього не зробите, то ще довго плакатимуть наші села і довго будемо рабами поміщиків, які повернуться з чужою владою. Тож хай гірке рідне слово правди відновить нас і зробить вірними, непереможними синами України!» (Шлях. – 1919. – 15 серп.).

Поряд із визвольною ходою українського війська, на території Подільської та Київської губерній активно діяли повстанські загони. Про їхню розгалуженість інформував кореспондент часопису «Україна»: «Отаман Зелений рухався на Київ з боку Голосіївського лісу. Волинець перерізав дорогу між Христинівкою і Козятином. Біля Умані оперували повстанці Павловського, Сокола, Шинкаря і Палія. Частини Соколовського під проводом Ляховича зайняли ст. Попельня в напрямку Фастова» (1919. – 21 серп.).

19 серпня 1919 р. 3-й галицький корпус захопив Козятин; 1-й галицький корпус зайняв Бердичів, де до рук військових потрапило чимало «всякого добра: кількасот вагонів, одна панцирка з баштами і скорострілами, яку вже прозвали «Галичанка», много паперових грошей, харчів, ліків і т. п. – все те, що більшовики награвували, але не встигли вивезти» (Козацький голос. – 1919. – 27 серп.).

Загалом, присутність на національному фронті наддністрянських вояків позитивно сприймалась місцевим населенням. Цьому сприяла постійна просвітницька

робота, яку здійснювали інформаційні відділи Міністерства преси. На сторінках газетної періодики вони знайомили громадянство з історією Галичини, доводили єдність двох народностей, штучно поділених спершу між Польщею та Литвою, а потім Австрією і Росією, намагалися викликати в селянства добрі братні почуття і закликали з вдячністю до визволителів годувати й одягати їх (Шлях. – 1919. – 23 серп.).

Після захоплення таких двох стратегічно важливих пунктів, як Козятин та Бердичів, українські війська продовжували наступ на Київ.

У своїй боротьбі з московським більшовизмом в Україні армія УНР знайшла «тимчасових союзників» й у двох ворожих їй силах – поляках і денікінцях, оскільки, як підкреслювала газета «Галицький голос», «і поляки, і денікінці в даний момент мають своєю метою з доручення Антанти боротьбу з більшовизмом на Московщині. Однак все це тимчасово, бо з тою хвилиною, коли наші війська і денікінці стануть у Києві, розпочнеться історія нового фронту і змусить змінити напрямок воєнних операцій» (Галицький голос. – 1919. – 24 серп.).

Сталося так, як і прогнозувалося. 31 серпня після важкого бою в районі Білогородки і прориву ворожих позицій передові частини й командування українських військ урочисто ввійшли до столиці. «Київ у наших руках!» – ці радісні слова розносив телеграфний дріт всією Україною [163, арк. 22].

Звільненню Києва присвячено спеціальний випуск вінницького «Шляху». Розповідаючи про важку, виснажливу боротьбу славетних українських частин, які звільнили Київ, газета вмістила телеграму до Начальної Команди Галицької армії від штабу Наддніпрянської армії, підписану отаманом Тютюнником. У ній наголошувалося на значній ролі УГА у визволенні української столиці.

У цьому ж випуску вміщено телеграму до Начальної Команди УГА від штабу Головного отамана С. Петлюри за підписами отамана Юнакова та генерала Курмановича, у якій говорилося: «Дай Боже, щоб цей великий успіх став

міцною підвалиною для визволення всієї соборної України!» (Шлях. – 1919. – 31 серп.).

Проте успішно здійснити останній крок, на жаль, не вдалося. Переправившись через Дніпро, до Києва ввійшов авангард денікінських підрозділів під командуванням генерала Бредова, які почали «огнем і мечем нищити все українське. По його приказу замкнено школи, поруйновано інституції, а денікінські солдати вбивають наших діячів... Девізом їх війська є «единая и неделимая Россия», а «Украины нет и быть не может», тактика теж ясна: розложити українську армію, поріжнити Галичан з Наддніпрянцями, а потім усіх знищити» (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.). Із своїм приходом дивізія Денікіна впровадила строгий царський режим, а військам Петлюри проголосила війну.

Керуючий групою українських військ генерал Краузе спробував персонально розпочати переговори з денікінським командуванням, мотивуючи це тим, що обидві армії повинні мати єдину військову ціль – боротьбу з більшовиками. Але надії його не здійснилися: денікінські війська замість мирного розв'язання конфлікту, скориставшись нічною порою і втомою бійців, здійснили напад на українські частини і змусили їх залишити місто і відступити. Тоді ж усі корпусні господарчі частини евакуювали до Бара, Деражні й Проскурова [59, с. 52].

Зазначений факт приніс, без сумніву, користь більшовикам, адже «тимчасово поставив Українську армію у надзвичайно тяжке становище для продовження подальшої боротьби» (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.).

У зв'язку з наступом армії Денікіна і захопленням галичанами залізничної лінії Вапнярка – Христинівка – Цвітково стало безвихідним становище 45-ї радянської дивізії [149, с. 129]. Проте командування червоних вибрало рішення – незважаючи ні на що, відновити свої рішучі атаки проти групи полковника Удовиченка, що складалася з 3-ї «Залізної», 11-ї галицької бригади та 9-ї дивізії. Ворог майже повністю вивів із ладу один із куренів 11-ї галицької бригади; зі значними втратами відкинув 9-й (3-ї дивізії) та

7-й полки, командир останнього після відважного бою вивів своїх вояків із небезпечного району до Ямполя. У той же день через незрозумілі причини ворог не використав сприятливої для нього ситуації і зупинив бої. Наступного дня всі полки 3-ї дивізії знову об'єдналися та почали готуватися до наступу, а на допомогу 45-й дивізії з Одеси прибувала 47-а радянська дивізія.

Штаб Української армії вирішив знищити Вапнярську групу ворога. Внаслідок маневру спільними силами двох груп – Волинської і полковника Удовиченка – червоноармійців було розбито. Не оволодівши Вапняркою, група 47-ї більшовицької дивізії вирішила прорватися на ділянці фронту Умань – Христинівка. І, як зазначалося у повідомленні штабу Головного отамана від 7 вересня 1919 р., «залізничний вузол Христинівку по кількадедних боях наші війська залишили ворогові, значить більшовикам вдалось прорватися» (Галицький голос. – 1919. – 12 верес.).

Водночас не було жодних сутичок між польськими і всеукраїнськими військами. Тимчасове порозуміння між урядами обох держав завершилося перемир'ям, яке було підписано 1 вересня у Варшаві й затверджено Головним отаманом С. Петлюрою. Договором передбачалося: у 30-денний термін встановити демаркаційну лінію, підтримувати порядок на нейтральній території, розпочати обмін полоненими, обговорити питання щодо організації спільних операцій проти більшовиків (Шлях. – 1919. – 6 верес.). Крім того, було укладено угоду про «тимчасове припинення всяких бойових акцій і затримання польських військ на зайнятій лінії річки Збруч» (Галицький голос. – 1919. – 12 верес.).

У регіональній пресі вказаний дипломатичний документ отримав неоднозначну оцінку. Припинення війни між поляками і українцями лише на короткий час вважалося нерозумним кроком і свідчило про фізичну й моральну слабкість польського війська. Натомість цілковитий мир міг би слугувати однаково сприятливим підґрунтям для налагодження політичних, економічних,

стратегічних і торговельних зв'язків між двома сусідніми країнами.

Проти оновленого походу на Україну протестували і варшавські часописи. Зокрема, газета «Рогана» вбачала у подібній акції антидемократичні задуми магнатів, які «хотіли вирвати свої фільварки з рук республіканської влади», а тому закликала «увійти в зносини з УНР і домагатись негайного встановлення етнографічних кордонів, як єдиної запоруки мирного, щасливого добросусідства». Зважаючи на те, що обом державам загрожуватиме небезпека з боку денікінщини, «необхідно розпочати спільні дипломатичні дії перед Антантою, яка повинна зрозуміти шкідливість кожної реакційної авантюри російської буржуазії» (Шлях. – 1919. – 7 верес.).

Інформація про перебіг визвольної боротьби в Україні почала з'являтися й у паризькій періодиці, яку вважали «віддунням гігантської роботи упорядників земної кулі та кузнею долі багатьох народів» (Шлях. – 1919. – 14 верес.).

У розпал збройної боротьби з'єднаних сил Галицької та Наддніпрянської армій із більшовиками Добровольчі військові формування Денікіна суттєво потіснили червоних на сході [135, с. 794], а в їхньому тилу з'явилися колишні поміщики. Вони розпочали боротьбу з селянами за повернення своїх колишніх маєтків. Хабарництво, грабїж, злодійство, зневага і знущання над українськими національними почуттями стали нормальним щоденним явищем. На окупованих територіях велася рішуча боротьба з українською культурою: заборонялася рідна мова в школах, церквах, громадських і державних установах. «Колчак і Денікін дають шибениці і породжують реакцію, а демократія знов немає місця, як не мала його при більшовиках», – так характеризувала внутрішньо-політичне становище УНР подільська преса (Шлях. – 1919. – 9 верес.).

Ігноруючи народні інтереси, уряд Денікіна налаштував проти себе народні маси, створював атмосферу гострого невдоволення й підґрунтя для нових повстань (Шлях. – 1919. – 13 верес.).

Думка про необхідність вступити в активну боротьбу з Добрармією ставала з кожним днем міцнішою як серед війська, так і серед населення, проте перед українським урядом і командуванням виникало питання: з якими засобами Українська армія могла б виступити проти Добрармії, що була добре озброєна і підтримана Францією й Англією. Українська армія, крім глибокої віри у свою національну ідею, нічого не мала, їй бракувало зброї, вона була боса і гола.

Щоб не розпорошувати сили, українське керівництво вирішило порозумітися з денікінцями (Шлях. – 1919. – 9 верес.). Проте «єдинонеділимці» були ворогами УНР. Підтвердженням цьому став перехоплений українськими розвідниками наказ командувача війська на Правобережжі генерала Шилінга 30-му добровольчому корпусу від 4 вересня про наступ в районі розташування української армії такого змісту: «Срочно. Вознесенск – генералу Скляріву, Николаев – генералу Слащову, Одесса – комдиву 4-ої дивізії. Ввиду указаний Главкома приказываю при встрече с войсками Петлюры предлагать им разоружиться или покинуть территорию, занятую Добрармией. В случае неисполнения этих требований обращаться с ними как с противником. При этом надлежит всячески затягивать разговоры и выяснить физиономию петлюровцев и их отношение к нам. Генерал Шилинг, 04. 09. 1919» [49, с. 5].

Для українського уряду початок військових акцій проти армії Денікіна був неминучим рішенням незалежно від того, до чого ця війна призведе, бо інакше в очах українського народу ця нерішучість була подібною зраді національних ідеалів.

Інтерес до розв'язання українсько-денікінського протистояння помітно зростав на світовій арені. Свідченням прихильності західно-європейської спільноти до нової демократичної політики УНР була резолюція соціалістичної конференції в Люцерні, на якій було визнано самостійність України в її етнографічних межах. Ще одним кроком до порозуміння у цій справі стало перебування у Кам'янці-Подільському 14 вересня 1919 р.

дипломатичної місії представників Америки, Англії, Франції. Під час зустрічі з іноземними гостями українські урядовці висловили переконання, що «країни Антанти, побачивши протягом останніх двох з половиною років світової революції нашу національну життєздатність, підуть прямою дорогою наших справедливих вимог, оминаючи небезпечні експерименти компромісів та конфліктів. Спир із Денікіним мусить бути справедливо розв'язаний – іншого виходу немає. Денікін і Україна – це вогонь і вода, які себе не стерплять. Перемога одного пов'язана з загибеллю іншого, і навпаки». Разом із місією держав Антанти тимчасову столицю УНР відвідали польська й румунська делегації. Вони висловили бажання «не мати сусідів в особі московського голодного шакала генерала Денікіна з його програмою відбудови Росії в передвоєнних кордонах» (Шлях. – 1919. – 14 верес.).

За єдиний революційний фронт та об'єднання української, єврейської, російської демократій для спільної боротьби з московською реакцією та її посяганнями на незалежність УНР виступили окремі політичні партії. Зокрема, в ідейних настроях членів УСДРП простежувалася впевненість, що розбудова самостійної держави можлива лише після влаштування згуртованої потужної відсічі всім зовнішнім і внутрішнім ворогам. Інакше над Україною «знову запанує чорна сотня царизму» (Шлях. – 1919. – 14 верес.).

На установчих зборах Вінницького УДС одностайно прийняли зміни до статуту цієї організації. До головних завдань учасники зібрання віднесли: об'єднання усіх демократичних сил для захисту інтересів трудового народу, приведення у відповідність виборчого закону, реалізацію соціальних реформ, домагання повної рівноправності для національних меншин, боротьбу з реакційними та шовіністичними елементами і т. п. (Шлях. – 1919. – 19 верес.).

У соціалістичних часописах з'явилися статті про необхідність утворення передпарламенту або ж Ради Республіки. Об'єктивними чинниками, що змусили пар-

тійних лідерів винести на громадське обговорення це державної ваги питання стали «неавторитетність, розпорошеність в органах місцевої влади, відсутність виразно окреслених прав і обов'язків її представників».

24 вересня українське командування віддало наказ розпочати операції проти армії Денікіна [81, с. 562]. Про це йшлося у зверненні уряду соборної України до народу: «Вища команда об'єднаного війська хотіла переговорами заставити денікінську армію покинути територію України. Але замість згоди командування «добровольчої» армії дало наказ до наступу – і своїм безпощадним терором виявило запеклу ворожість до УНР. Царський генерал Денікін веде за собою ледаче московське панство, яке хоче і надалі панувати над нашим народом, як панувало за царя і гетьмана. Тож настав слухний час стати до боротьби за землю і волю, і в обороні за свою соборну УНР» (Галицький голос. – 1919. – 29 верес.).

На фронті йшло перегрупування. Галицькі 1-й і 3-й корпуси займали фронт по лінії залізниці Козятин – Христинівка, перед Бердичевом розташувався 2-й галицький корпус. Загалом фронт Української армії був довжиною в 400 кілометрів. Кількість вояків з огляду на пошесть тифу зменшилася до 40000 бійців при 150-160 гарматах [149, с. 132]. «Так даліше бути не може!» – під таким заголовком газета «Стрілець» подала замітку, у якій змалювала страшну картину в Жмеринському шпиталі, де перебували хворі та поранені фронтовики: «Приміщення знаходяться в край запущених бараках, брудні та неохайні; бувають випадки, що поранених через 4 дні не перев'язують; деякі недужі мусять спати на долівках; ліків не вистачає; на відділі епідемічних недуг відсутні кімнатні таблички і т. п.» (1919. – 3 жовт.).

Але, незважаючи навіть на такі обставини, Головний отаман Петлюра задля зміцнення Української армії новими силами вирішив використати ще один шанс і тому наказав мобілізувати 10-річників. Відтак, до зброї було покликано осіб віком від 19-ти до 30-ти років. Хто не виконуватиме цього наказу, як підкреслювалося в документі, «негідний

зватися сином України, він підлий зрадник рідного краю» (Стрілець. – 1919. – 1 жовт.).

У досить важких умовах українське військо мусило битися на два фронти з могутніми ворогами: майже 40 000-ою Добрармією та Червоною армією до 20 000 бійців з необмеженим запасом людського і військового матеріалу. Однак сили були нерівні. Кожний вояк Української армії, починаючи від козака й до старшини, розумів умови, у яких він змушений битися. Кожен знав, що без зброї і набоїв, голий і босий, з одною непереможною ідеєю в серці – незалежна Україна – він не зможе подолати ворога.

У кризовому стані опинилися не лише військові, а й мирне населення. У містах і селах Подільської губернії жителі нарікали на розгул спекуляції та висловлювали своє невдоволення нестачею товарів першої необхідності (мила, гасу, шкури), продуктів харчування (хліба, молока, масла, сала, солі), мануфактури, заліза. Занепало земське господарство. У медичних закладах бракувало ліків та їжі для хворих, школи потребували ремонту, значних руйнувань зазнала телефонна мережа, повністю було знищено кінні поштові станції, завмерли агрономічна й будівничо-шляхова справи. Оновлення «хворого» земського організму вимагало колосальних фінансових витрат і надлюдських зусиль (Шлях. – 1919. – 21 верес.).

У місцевій пресі з'явилися публікації про недопустимість розпалювання конфліктів між різними соціальними групами, звучали заклики зберігати спокій, не втрачати завзяття і «потерпіти ще трохи заради свободи». В усіх труднощах часописи звинувачували більшовиків, які «за часів свого панування в Україні до кровавого поту щоденно вантажили у вагони й відправляли до Москви народне добро... Навіть березові віники повивозили самодержавцеві Леніну» (Шлях. – 1919. – 20 верес.).

Давалася взнаки проблема з наповненням споживчого ринку папером і друкованою продукцією. Назрівав інформаційний голод. Народ ставав ще більш безграмотним, адже «зовсім ніяких шкільних підручників та книжок, журналів і газет не видавалося». Задля

раціональнішого використання залишків паперу, республіканська влада заборонила приватним особам публікувати оголошення на білих аркушах, театральні афіші дозволила друкувати тільки на чверті листа, зменшила накладки різноманітних ордерів та бланків. Крім того, уряд УНР уклав угоду про постачання виробів поліграфії з-за кордону та звернувся до вітчизняних споживчих товариств і банків з проханням виділити кошти на створення відповідної фабрики у Вінниці (Шлях. – 1919. – 21 верес.).

У жовтні 1919 р. на всьому фронті розпочалися бойові сутички з Добрармією. «Або вмерти, або перемогти!» – із цим гаслом українські вояки пішли у нерівний бій. Тоді ж змінився склад командування Української армії: замість отамана Тютюнника генштаб очолив генерал Сальський (Стрілець. – 1919. – 3 жовт.).

У перших числах жовтня Добрармія перейшла в наступ. На всьому фронті велися жорстокі бої, які принесли низку поразок ворожим військам.

У районі Бершаді 3-я «Залізна» дивізія в зустрічному бою вщент розбила 5-у дивізію денікінців, яка складалася зі старшин, а також «взяла кількасот полонених, здобула 5 машинованих крісів. На північний схід від міста здобуто по дуже сильним ворожим опорі залізничний вузол Генреківку» (Стрілець. – 1919. – 10 жовт.). Група отамана Тютюнника, хоч і завдала кілька поразок ворогові і забрала в полон Сімферопольський полк, однак вимушена була відійти до Христинівки, на півночі якої «видерла у ворога в нічній боротьбі Монастирище та здобула при тім 5 польових гармат» (Стрілець. – 1919. – 5 жовт.). 1-й і 3-й галицькі корпуси також відбивали атаки ворога.

Приблизно на 10 жовтня на всьому фронті Добрармія не змогла добитися перемоги. Зі свого боку дивізії Української армії теж не в змозі були повністю розбити ворога. Після 10 жовтня Цвітковська група Добрармії рішучим ударом відкинула на захід 5-у і 12-у українські дивізії, захопила Христинівку і вийшла на лінію річки Соб. 1-й і 3-й галицькі корпуси також відійшли на цю позицію.

Після форсування річки Соб біля Ладижина Цвітковська група деніківців захопила Гайсин та продовжила рух у напрямку на Брацлав, Тульчин. Біля станції Клебань кінна дивізія несподівано атакувала український 9-й піхотний полк та порубала його майже повністю. Командир цього полку полковник Євтушенко застрелився, не бажаючи потрапити в полон [149, с. 133].

Протягом 14 жовтня головні події розвивалися на фронті 2-ї та 9-ї бригад УГА, які хоч і відбили кілька атак денікінців, але в цих оборонних боях понесли значні втрати. Силами 8-ї, 9-ї та 2-ї бригад галичани також змушені були відійти відповідно на Олександрівку, хутір Черномського, Тягун, Іллінці, лише частини 7-ї, 14-ї та кінної бригад на цей день ще втримувалися на своїх рубежах [59, с. 54]. У боях у районі Дашево – Сорокани окришила себе славою 1-а кінна бригада, яка розгромила зведену козачу кінну бригаду генерала Склярова. Галицькі кіннотники навіть захопили бригадного казначея з казною [170, с. 211]. Однак такі випадки були поодинокими, оскільки станом на 15 жовтня перемога на всьому фронті вже була на боці Добрармії. «Важкі зусилля ворога дали йому значні успіхи. Таким чином, змушені ми відступати», – йшлося в оперативному звіті штабу Головного отамана від 19 жовтня (Стрілець. – 1919. – 21 жовт.).

Пішов сніг. Ґрунтові дороги настільки стали в'язкими, що навіть 12 коней не могли тягти польову гармату. Наступив холод, а «український жовнір не зроблений з заліза» (Стрілець. – 1919. – 9 жовт.), він голий і босий, «без шматочка хліба, без води, в гарячці. Хто йому допоможе? Може, суспільність повинна бодай одягнути та обути того, що кров свою проливає за державу і нарід. Коли ж суспільність цього не розуміє, то хай влада подбає. Бо є для того всяка законна основа» (Стрілець. – 1919. – 23 жовт.).

Однак таке бажання мобілізованого жовніра не могло здійснитися, як і не могло бути мови про маневрування його війська. По-перше, давалася ознаки фінансова криза УНР, яка роз'їдала українську державність. Бракувало грошей на найпекучіші проблеми оборони, оскільки через

постійні воєнні дії та зміни влади була повністю розвалена податкова система [93, с. 43]. По-друге, 50 відсотків українського війська були вражені тифом. Наприкінці листопада армії майже не було [173, с. 177], вона перетворилася в цілковитий госпіталь [75, с. 67], у фронтовій сотні боєздатними залишалось кілька десятків стрільців [176, с. 144].

«Дбайте про фронт!», «Допоможіть фронту!» – такі «шапки» не сходили зі сторінок військових газет. Однак самі часописи рідко потрапляли на фронт, про що у вересні 1919 р. в замітці «Голос з фронту» писала «Стрілецька думка»: «Довгі місяці ніхто не бачить і часопису. Коли раз попав між них часопис, виданий ще в червні, то стрільці мало не побилися над ним. Повстає зрозумілим і оправдане обурення: «Коли так дальше буде, то ми підем з кісами в запілля і розженемо всі редакції та пресові квартири, котрі друкують часописи тільки для коштів і для міста» (Стрілецька думка. – 1919. – 13 верес.).

Нерви вояків Галицької армії не витримали. Командування УГА почало шукати вихід. У зв'язку з тим, що спроби уряду УНР налагодити відносини з Добровольчою армією не дали позитивних результатів, як і були безплідними переговори уряду УНР із більшовиками про спільні дії проти Денікіна, Начальна Команда з метою збереження армії вирішила діяти самостійно [59, с. 56]. Вона не крилася зі своїми намірами розпочати сепаратні переговори з Добрармією про припинення бойових операцій.

На нараді в Жмеринці 4 листопада від імені Начальної Команди було підготовлено та надіслано телеграму генералу Добрармії Слащову, в якій висловлено прохання про укладання перемир'я, а також давалася принципова згода на подальші переговори на умовах, запропонованих білогвардійцями [85, с. 507]. Командування Добрармії, яке давно вже прагнуло до розчленування українських сил, охоче пристало на пропозицію. Вранці 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці у вагоні генерала Слащова відбулася зустріч обох делегацій та підписано угоду, згідно з якою Галицька армія переходила повним складом з етапними

установами, складами і залізничним майном на бік російської Добрармії і віддавалася в повне розпорядження головного коменданта озброєних сил Півдня через коменданта військ Новоросійської області.

Під час перебування під згаданою командою Галицьку армію не буде використано для боротьби проти армії отамана С. Петлюри; до одержання подальшого завдання Галицька армія відійде в тил. Із огляду на відсутність території Галицький уряд припинить тимчасово свою діяльність і перейде під опіку російської команди Добрармії. Місце перебування Галицького уряду – Одеса [149, с. 135].

Цей договір був укладений без погодження з Директорією і без відома Галицького уряду, через що викликав велике незадоволення С. Петлюри та Є. Петрушевича: «Ми зовсім не входимо в зміст цього договору, бо він для нас не існує. Уряд Західної України його не заключив, не затвердив і навіть нічого про нього не знав» (Стрілець. – 1919. – 12 листоп.). Дії командувача УГА Тарнавського та начштабу полковника Шаманка було розцінено як державну зраду, звільнено їх з посад і віддано під військовий трибунал [146, с. 109].

Крім того, зазначений документ знайшов негативну оцінку серед солдатів і цивільних. На всіх галичан почали чіпляти ярлик «зрадників» (Новини. – 1919. – 11 листоп.). Приміром, газета «Україна» – орган штабу Головного отамана С. Петлюри – зробила закид Галицькому уряду в зраді. Звинувативши у згубі молодій державі, газета закликала галичан продовжувати «погроми, які вже почалися» (1919. – 13 листоп.). «Ми чисті в совісті своїй!» – відреагував на згадану статтю часопис для українського війська «Стрілець» (1919. – 14 листоп.). Щоб уникнути звинувачень та глузувань багатьох старшин та стрільців УГА поспішили перейти до Наддніпрянської армії (Боротьба. – 1919. – 12 листоп.).

Газета «Воля» писала, «що Денікін, обіцяючи повернути від Польщі Галичину, довів галицьке командування до чорної зради» (1919. – 10 листоп.). «Перехід

Галицької армії на бік Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно важке стратегічне і матеріальне становище, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна, для його наступу було відкрито нашу головну комунікаційну лінію. Короткозора політика провідників УГА знищила її бойову силу і наклала на неї пляму відступництва», – констатувала газета «Трудова громада» (1920. – 6 січ.).

Ця зрада нанесла останній і найдужчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції, показавши перед народом жахливе обличчя буржуазної реакції, як відзначив М. Шаповал. По суті вже все було скінчено. Дух упав. Наддніпрянська армія почала спішно відступати під натиском Денікінської армії. Переляк, образа, жаль, гнів тормосили груди всім чесним революціонерам і борцям за визволення України, що були в обох нещасних арміях, але що могли вдіяти ці кращі люди? Вони відходили від боротьби, вони йшли під більшовицьку окупацію. Сили українські розпадалися, революційна частина військ і урядових установ почула себе морально знищеною в гнилих дрібнобуржуазних осередках [172, с. 155].

Наприкінці листопада 1919 р. для залишків українського війська склалось практично безвихідне становище. Зі сходу тиснули більшовики, з півдня – денікінці, з заходу – поляки, а рештки Української армії збилися в мішок, або так званий чотирикутник смерті. У містечку Любар відбулася остання катастрофа. Тут деморалізоване українське військо зазнало нищівного розгрому, поставивши останню крапку в історії «кам'янецької доби» Директорії. Трагічним було становище і Галицької армії [109, с. 63].

Зазнавши знущань і втрат від більшовицької та денікінської окупації, Україна у 1919 р. продовжувала потерпала від польських легіонерів. Із цього приводу на сторінках подільських часописів з'являлися різнопланові статті загальнополітичного характеру, що розповідали про відносини між УНР та Польською державою. Коротко розглянемо їхній зміст. У жовтні 1919 р. «Робітнича газета», яка виходила у Кам'янці-Подільському, вмістила статтю

«Україна і Польща». У ній констатовалось, що «серед польського панства є прихильність до Денікіна, бо соціальна програма цього генерала прихильніша до польських магнатів. Але маси польської демократії, без сумніву, ставляться вороже до єдиної Росії» (Робітничка газета. – 1919. – 9 жовт.).

Автор закликав український уряд не допустити союзу Денікіна з Польщею, шукати з польською стороною порозуміння, бо «Польща визнає самостійну Україну, а Денікін не визнає». Отже, можна припустити, що вже в жовтні 1919 р. серед частини діячів УСДРП виникла думка про укладання політичного та військового польсько-українського союзу.

Зовсім іншої тональності матеріали опублікував часопис «Вісник УНР». У липні 1919 р. тут з'явилася замітка «Польський імперіалізм і Україна», де категорично стверджувалось, що Польща ніколи прихильно не ставилась до України, що польська молодь під впливом своїх істориків і письменників мріє про Велику Польщу «від моря до моря». Автор, будучи під враженням гіркої поразки Західноукраїнської революції, стверджував: «І коли декому з придніпрянців видається польська небезпека для української державності перебільшеною, то вістки про настрої серед польської суспільності відносно українського питання не оправдовують цього оптимізму» (Вісник УНР. – 1919. – 17 лип.).

Не залишалась осторонь цього складного і суперечливого питання газета «Новий шлях». У червні 1919 р. було надруковано статтю «Слов'янська проблема», у якій оптимістично говорилось, що «ми віримо в честь і совість польської нації, віримо в польську демократію і надіємось, що незабаром ці помилкові кроки будуть нею виправлені, а та темна сила, котра цими злочинами керує, буде осуджена і наказана самим польським народом» (1919. – 22 черв.).

На Поділлі польська військова влада робила різні кроки, спрямовані на приниження національної гідності українців і відміну державного суверенітету УНР. Приміром, у грудні 1919 р. з будинку Подільського

губернського комісара один із польських офіцерів скинув український державний прапор і потоптав його ногами. Зафіксовано випадок спалення портрета Т. Шевченка.

9 січня 1920 р. комендант Кам'янця-Подільського Оцеткевич видав до українського населення відозву, в якій наголошував, що відтепер Кам'янець із навколишньою територією повертається в лоно «своєї матері – Польщі». Під час відзначення Шевченківських днів 1920 р. у міському театрі заступник коменданта демонстративно не встав, коли переповнений зал стоячи виконував гімн «Ще не вмерла Україна» [58, с. 75].

У місцевій пресі наводились жахливі факти про важкі умови життя інтернованих українців в польських таборах (Шлях. – 1919. – 20 груд.). Найгіршим було ставлення до галичан. Рівночасно викривався польський окупаційний режим, установлений на західноукраїнських землях.

Цікавими були й епізоди тодішнього політично-урядового життя. 27 грудня в Літині було скликано урядову нараду, на якій з'ясувалося, що в Хмільнику закладено Раду Республіки на чолі з І. Лизанівським. Вона навіть хотіла перебрати права Директорії і скласти новий уряд (Народний голос. – 1919. – 30 груд.).

Тоді в Кам'янці-Подільському утворилася Українська Національна Рада. Головою її став М. Корчинський (соціал-федераліст), а його заступником – С. Баран (націонал-демократ). Національна Рада стала серйозною опозицією уряду Директорії. Була навіть думка, щоб Національна Рада перебрала весь провід замість Директорії, але це не вдалося. Щоб покласти край поширенню більшовицьких впливів, праві галицькі діячі, об'єднані в Національній Раді, знову поверталися до «антибільшовицької» концепції – союзу з російськими антибільшовицькими групами та спілки з Антантою задля побудови великої Росії [139].

Не вдаючись у деталі та оцінку таких подій, варто зауважити, що вони не додавали міцності українському державницькому руху. Тому на нараді в Літині, де були присутні голова Ради Міністрів Мазепа, міністр праці Безпалько, преси і пропаганди – Черкаський та ін., Раду

Республіки було скасовано та з її складу виділено комісію для підготовки проекту скликання передпарламенту.

Тоді ж у місцевій пресі було опубліковано урядову заяву, в якій зазначалося: «Оскільки в силу різних обставин Українська Галицька армія стала в пасивне положення до монархічної армії генерала Денікіна, нейтралізувала свою бойову силу у ставленні до цього ворога вільної України демократичні народні сили УГА заявили нам, Правительству УНР, що вони стоять за Самостійну Україну і бажають мати єдине правительство і військове командування... Оповідчаючи громадян Республіки про цю радісну подію – злуку обох українських армій під командуванням одного уряду соборної України, народне правительство вірить, що віднині ніяка ворожа інтрига не розіб'є братерської єдності частин українського народу... Армія генерала Денікіна без допомоги європейських держав мусить розпастися і зникнути. Народне правительство розуміє, що тільки українська демократична власть може навести лад і спокій на спустошливій і зруйнованій чужоземцями українській землі для вільного співжиття всіх народів...» (Наш шлях. – 1920. – 8 трав.).

Однак знесилені тримісячними походами та боями, обідрані, босі, без зброї та матеріального забезпечення, змучені тифом українські вояки не могли вистояти перед ворогом. Тоді ж у Вінниці було створено ревком [117, с. 26]. Галицька армія, що вже не мала куди відступати, змушена була рятуватися і проти власної волі, перейшла на бік більшовиків [81, с. 565]. Неоднозначною на такий крок галичан була реакція місцевої преси. Зокрема, газета «Хвиля» відзначала, що вона не засуджує звичайних патріотів-українців, котрі перейшли на бік комуністів. Адже, дбаючи про врятування своєї армії, вони «прикидалися комуністами».

Далі наголошувалося, що «вінницькі українці весь час бачили, як «галицькі комуністи», за виключенням тільки окремих осіб, боролись за українську справу, були в контакті з соціалістичними партіями і допомагали їм. Отже, комунізм у багатьох із них був тільки тактичним засобом...

Українська Вінницька Рада мусить взяти на себе почин в обороні тих галичан, котрих ми знаємо як щирих працівників на користь самостійної Української Народної Республіки» (Хвиля. – 1920. – 8 трав.).

Якщо розглядати цей останній період змагань українського народу за свою державність і шукати в ньому джерела успіхів і причини невдач, то одразу стає очевидною велика розбіжність між діями армії та планами тодішнього політичного проводу. Чи виконала українська армія доручене їй завдання? Беззастережно можемо відповісти, що так.

Обидві армії, Галицька й Наддніпрянська, хоч мали відмінності в організації, політичних поглядах і переконаннях, були проїняті ідеєю української державності й сумлінно та жертовно боролися за вільне життя на своїй землі. Похід на Київ – Одесу був для них спільним великим подвигом, а здобуття Києва і розгром 45-ї радянської дивізії – його вершиною. Боротьба проти добровольців теж була найвищим зразком стійкості, завзяття й жертовності обох армій. Але в цій останній боротьбі вони переступили межі людських можливостей (Козацький голос. – 1919. – 27 серп.).

Таким чином, на кінець 1919 р. політичні сили, які продовжували боротьбу за суверенну Українську державу, опинилися в скрутному становищі. Більшовики, ховаючись за популістськими гаслами, насправді забезпечували в Україні диктатуру однієї партії. Денікінці прагнули відродити єдину імперію, в якій для України готували оновлене ярмо. У розрахунках західних країн український уряд, що домагався визнання й підтримки, не сприймався як серйозний чинник міжнародних відносин. Розвиток подій підштовхував Директорію до пошуку компромісів із Польщею, в центрі яких був пошук координації зусиль, спрямованих на боротьбу з більшовиками [123, с. 240].

На конференції у Варшаві, що відбулась 2 грудня 1919 р., було прийнято декларацію, одним із важливих пунктів якої було визнання УНР незалежною і самостійною державою, укладення конвенцій воєнного, торговельного і

консульського характеру, а також надання допомоги зброєю та амуніцією для досягнення перемоги в національно-визвольних змаганнях (Подольський край. – 1920. – 28 мар.).

На початку січня 1920 р. українське життя інтенсивно почало набувати нових обертів і спрямованості. Перша частина політичних діячів та проводирів національного руху вирушила за кордон, зокрема у Варшаву, і там зосередила державотворчу діяльність (Наш шлях. – 1920. – 22 січ.). Друга – скупчилась навколо свого народного центру, що утворився на Київщині, Волині й Поділлі, куди повільно стягувалися залишки армії і де зароджувався процес зміцнення УНР. Усі вони «знову почали роботи зусилля, щоб вийти із кризи і взятися за державне будівництво» (Трудова громада. – 1920. – 3 січ.). Господарюванням чужоземців Україна була доведена до крайньої руїни і безвладдя. На її благодатному ґрунті засівався більшовизм, а разом із ним наростала громадянська війна.

У момент «нечуваної героїчної боротьби і великих страждань», які переживав український народ, важливу роль відіграла національно-демократична преса Поділля. У своїх передовицях газети закликали народ до згуртування навколо головного завдання – «здобути собі землю, волю, громадянські та національні права в Самостійній Народній Республіці» (Трудова громада. – 1920. – 6 січ.).

І це їм вдавалося, оскільки після нетривалої дезорганізації в суспільно-політичному житті та поразок на фронті, Україна знову зробила спробу реанімувати визвольний рух. На звільненій від ворогів території відновив свою роботу уряд УНР, а Вінниця знову стала «серцем воскресаючої держави, навколо якого почали об'єднуватися всі національно свідомі сили» (Трудова громада. – 1920. – 6 січ.). Велася підготовча робота до земельної реформи, системи адміністрування, розгляд основ торговельної політики і плану оновлення промисловості, ревізія підвалин фінансової політики і т.д.

(Наш шлях. – 1920. – 22 січ.). Для вдосконалення адміністративного апарату здійснено поділ губернії на землі: Брацлавщина, Липовеччина, Вінницька земля і т.п.

Вимогою часу було укладання проекту Конституції, «бо коли того не буде, то й надалі кожен будуватиме своє і руйнуватиме сусідське, навіть без злісного наміру, а відповідальності не нестиме ніякої... Крім того, для закордону ми ще не оформлена маса, бо в нас немає основних законів. Найшвидше цю справу можна залагодити, відновивши чинність Конституції УНР, складеної і затвердженої Центральною Радою. Інакше, коли ми будемо щоразу творити нові Конституції, то хто ж їм буде вірити?» (Слово. – 1920. – 24 жовт.).

За рахунок добровольців і оголошеної мобілізації зросла кількість українського війська (Наш шлях. – 1920. – 20 лют.). Адже при відсутності військової сили «ніяка влада, навіть найдемократичніша, нічого не зробить для того, аби втілити в життя накази й закони – треба, щоб їх хтось підпирав силою» (Наш шлях. – 1920. – 15 квіт.). Успіхом увінчалися наступальні операції на Правобережжі та Лівобережжі, де було звільнено міста Ямпіль, Ольгопіль, Брацлав, Липовець, Таращу, Умань, Звенигородку, Канів, Черкаси, Переяслав, Чигирин і Золотоношу (Трудова громада. – 1920. – 7 січ.).

Доказом несприйняття населенням політики більшовизму можуть слугувати масові повстання проти запровадження комун. Усі запаси хліба селяни нікому не віддавали і тільки говорили: «От прийде Петлюра: як він скаже, так і буде» (Наш шлях. – 1920. – 20 лют.).

Тоді ж у місцевій пресі з'явилися повідомлення про зміну поглядів країн Антанти щодо визнання незалежності Української Республіки. Проте такий крок викликав неоднозначну оцінку серед громадськості. Передусім домінувала думка, що в Західній Європі українська справа розглядалася тільки як дієвий чинник боротьби з більшовиками, а не захист інтересів трудового народу.

Крім того, вважалося, що подібним жестом «Антанта знову прагне об'єднати під українським гаслом буржуазно-

чорносотенні кола, але вже не російські, а українські, які візьмуть на себе ведення війни з комуністами Росії». Тож продовження боротьби за національне визволення вбачалося не в підтримці Антанти, а в силах, «які її розпочинали, вели, підтримували і зможуть забезпечити соціальну і державну незалежність» (Трудова громада. – 1920. – 16 лют.). У цьому випадку малося на увазі проведення проти більшовицької окупації спільних українсько-польських воєнних дій, які на кінець лютого 1920 р. набрали широкого розмаху (Наш шлях. – 1920. – 26 лют.).

Відчувши реальну користь від такої співпраці, навесні уряди УНР і Польської республіки заключили між собою договір, за яким Польща зобов'язалася допомогти Українській армії звільнити Україну від більшовиків, водночас відшматувавши від неї близько 162000 кв. км території з населенням 11 млн. осіб [100].

Важливе значення для майбутніх спільних воєнних дій мало підписання військової конвенції. Армія УНР переходила в підпорядкування польського командування. Польська сторона забезпечувала три українські дивізії зброєю й амуніцією. Директорія зобов'язувалася забезпечити постачання польських військ, а поляки брали на себе управління залізницями та фінансами [140].

На основі військової конвенції, пов'язаної з Варшавським договором, із 25 квітня 1920 р. почався похід на Україну об'єднаних армій військ Польщі та УНР. У ньому брали участь дві українських дивізії: одна під командою полковника Удовиченка йшла на Білорусь, друга на чолі з полковником Безручком вирушила на Київ, а також військова група Омеляновича-Павленка (Україна. – 1920. – 20 трав.).

Із закликом до населення України терпеливо нести всі труднощі воєнної доби, по можливості допомагати польським збройним формуванням у їхній боротьбі за визволення краю від ворогів звернувся Й. Пілсудський. Він висловив також сподівання, що народ «докладе максимум зусиль для того, щоб при підтримці Польської Республіки

завоювати власну свободу і забезпечити плодючим землям свої Вітчизни щастя і добробут, яким будуть радіти після повернення до праці і спокою. Усім жителям України гарантуємо захист і опіку» (Подольський край. – 1920. – 29 апр.).

Отож, навесні 1920 р. Поділля знову опинилося у вирі війни. Шлях визволення краю від більшовиків розпочався з Гайсина. Вирішальну роль у цьому відіграли Київська дивізія, повстанці підполковника Волинця та 5-ий кінний полк. Командир останнього сотник Глибовський був смертельно поранений у бою. Згодом армія форсувала Південний Буг, визволила Тульчин. Згідно з повідомленнями преси, в кінці квітня польським і українськими військами ще було звільнено Малин, Хмільник, Бердичів, Бар (Наш шлях. – 1920. – 5 трав.), а в Козятині взято 2000 полонених (Хвиля. – 1920. – 11 трав.).

Із 30-го квітня до 4 травня бої відбувалися в прифронтовій смузі більшовицької армії. Отаман Тютюнник, який керував однією з дивізій, прорвав фронт і захопив Вапнярку (Наш шлях. – 1920. – 14 трав.). «Липовець і його околиці теж очищені від більшовиків, – писала тоді газета «Наш шлях». – Вигнали їх звідси повстанці, які зайняли цілу низку міст, містечок і сіл. Перед повстанськими загонами більшовики тікали в паніці. Зараз в Липовці властиво жодної влади нема. Польських військ у даний момент теж нема, місцеві організації вислали до Вінниці делегацію за інформаціями...» (Наш шлях. – 1920. – 6 трав.).

Особливо запеклий бій розгорівся біля с. Джугастри на Крижопільщині. У ньому взяли участь не тільки козаки, але й нестройові, серед яких був армійський священик П. Пащевський. «Страшенна весняна буря доповнювала картину бою, – писав командувач армії, генерал М. Омелянович-Павленко. – Гуркіт грому змішувався з гарматними вибухами. Курява закривала обрій. Здавалося, що природа рішила взяти участь у цій боротьбі» [4, с. 58]. Внаслідок цього військові загони Червоної армії відступили. Частини Української армії йшли на з'єднання з

дивізією О. Удовиченка, який вважався справжнім, «досвідченим провідником козацтва» (Наш шлях. – 1920. – 15 квіт.).

Із приводу вдалого завершення низки воєнних операцій уряд УНР із піднесеним настроєм звертався до громадянства: «Народе український! Знов розвіялися чорні хмари, знов засяло сонце над звільненою від ворогів українською землею. Розвіялися хмари кривавого більшовизму, засвітило сонце волі і щастя над знесиленим і змученим нашим краєм» (Україна. – 1920. – 23 трав.). Проте, як відомо, цей оптимізм був завчасний.

Аби підтримати патріотичний дух в українському війську, ефективну пропагандистську роботу проводила місцева преса. На її сторінках публікувалися заклики до державотворення, єдності, а також давалася об'єктивна оцінка сутності більшовизму. Зокрема, як зазначалося в передовиці газети «Слово», московські комуністи ввесь час перед усім світом виставляли себе провідниками радянської системи, насправді ж у них влада комуністичних сватків, братків і підлизників, які дбали лиш про те, щоб побільше нахапати «надлишків» і вивезти їх чимдалі... Український «дядюшка» має трохи більше клепок в голові. Він ніколи не звик заглядати комусь в руки, а до всього своєю головою доходить» (Слово. – 1920. – 1 жовт.).

В умовах походу польського війська на Київ керівництво української держави вже вкотре переїхало до Вінниці, яка «знову тимчасово обирається за осередок і стає столицею» (Хвиля. – 1920. – 11 трав.). У цілому, як зазначає історик В. Солдатенко, «... кожен із трьох коротких епізодів перебування проводу УНР у Вінниці став по-своєму знаменним. Кожного разу тут йшов пошук моделей державотворення і варіантів зміни політичного курсу, ухвалювались рішення, що суттєво позначились на подальшому перебігу подій, на долі Української революції» [134, с. 15].

5 травня до Вінниці прибув С. Петлюра. Часописи, що виходили в місті, широко розповіли про це, присвятивши чимало рядків постаті Головного отамана. Зокрема, як

повідомляла газета «Хвиля», Головнокомандувача військ УНР зустрічали з величезними почестями. Залізничний вокзал був прикрашений синьо-жовтими прапорами, зеленими вітами та квітками. Виструнчилися чота почесної варти від старшинської сотні української комендатури Вінниці, почесна варта від залоги польських військ у місті та почесна варта від охорони штабу польської дивізії. Зустрічали С. Петлюру також представники Вінницької думи, українських та інших організацій, учні залізничної школи.

Головний отаман прибув у супроводі військового міністра В. Сальського, міністра єврейських справ П. Красного та осавулів. Хор школярів виконав український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Із щирими привітаннями виступили губерньський комісар Поділля, представник Вінницької Національної Ради. Дорогою до собору Головного отамана зустрічали вінничани. Будинки в місті було прикрашено національними прапорами. Парафіяни, підносячи С. Петлюрі хліб-сіль, висловлювали надію на відродження національного руху.

У залі Вінницької думи С. Петлюру вітали представники української, польської і єврейської громадськості міста. Поважний гість виступив із промовою, в якій наголосив на таких моментах: уряд і надалі захищатиме всі революційні здобутки українського народу, національним меншинам на Україні буде забезпечено культурно-національний розвиток, польське військо прийшло на допомогу українському народові. С. Петлюра закликав громадян активно включатися в державну роботу (Хвиля. – 1920. – 8 трав.).

Докладно розповідали часописи Поділля і про зустрічі Голови Директорії УНР, Головного отамана С. Петлюри з населенням Могилів-Подільського та Ямполья у травні 1920 р. [104, с. 52]. В одному з номерів газети «Хвиля» наводилися цікаві подробиці про зустріч у Могилів-Подільському С. Петлюри з І. Мазепою, який протягом останніх місяців перебував при армії генерала М. Омеляновича-Павленка, а

також представниками міського самоврядування, земств, кооперативів, громадянства, єврейського населення.

Автор підкреслював, що С.Петлюра навіть у цей скрутний для України час не втрачав надії, закликав всі прошарки населення взяти активну участь у відбудові рідного краю.

Святково зустрів С.Петлюру і Ямпіль. Газета інформувала читачів про те, що Головний отаман на центральній площі міста прийняв парад кінного полку Української армії, а згодом був присутній на урочистому молебні (Хвиля. – 1920. – 15 трав.).

Тоді як лідери Директорії УНР перебували на Поділлі, польсько-українська армія вступила до Києва: більшовики здали його без бою. «Київ ждав... Він знав, що має прийти справжній господар землі і зараз того «єдиного господаря» він зустрічає. На зелених берегах Дніпра голосно лунає побідний гімн непобідної надії» (Хвиля. – 1920. – 13 трав.).

Проте поляки, увійшовши до міста, заарештували і вивезли чимало людей, поводитися брутально, займалися реквізиціями та грабунками мирного населення, що викликало величезне обурення (Наш шлях. – 1920. – 7 лип.). Зовсім протилежні настрої були у Вінницькому повіті, де до приходу польських військ через відсутність інформації населення спочатку поставилось негативно, але після проголошення наказу Губерніального комісара Поділля, в якому роз'яснювалися причини приходу польської армії і її дружнє ставлення до України, позиція громадян змінилася на позивну. У повіті зберігався спокій, ніяких злочинів та грабунків не спостерігалось (Хвиля. – 1920. – 8 трав.).

Ймовірно, цьому сприяли опубліковані в пресі відозви до громадянства вождя польської армії Й.Пілсудського і Головного отамана С.Петлюри. Ці історичні документи свідчили про зміну орієнтації на Заході і своєю появою «кидали промінь на майбутні взаємини двох сусідніх держав, головним критерієм яких стане справа захисту самостійного існування України і знищення більшовизму» (Хвиля. – 1920. – 11 трав.).

16 травня 1920 р. до Вінниці, яка залишалася урядовим центром, на зустріч із С. Петлюрою мав прибути високий гість – Й. Пілсудський. Напередодні преса широко писала про двох «титанів», «які зійшлися – і йдуть разом» (Наш шлях. – 1920. – 1 трав.). Переповідалися біографії, виголошувалися дифірамби, по-особливому підкреслювалася роль цих діячів в житті двох народів: «Сьогодні українське суспільство в своїй тимчасовій столиці Вінниці урочисто приймає на вільній на своїй землі одного з найбільших патріотів нової Польщі і великого громадянина-демократа, друга і прихильника України, начальника Речі Посполитої і вождя Польських військ Й. Пілсудського» (Хвиля. – 1920. – 16 трав.).

В історії цей момент залишиться доказом того, що заради незалежності власної держави українська влада йшла на компроміс і просила підтримки навіть у одвічних ворогів свого народу.

Періодичні видання тих часів донесли детальний опис того, як зустрічали Й. Пілсудського у Вінниці. Зустріч двох вождів організували представники українського та польського селянства, робітництва, кооперації, духовенства, різноманітних товариств, спілок... Із українського боку таких було аж 18, зокрема, тоді у Вінниці функціонували Українська Національна Рада, земське самоуправління, жіноча та учительська спілки, товариство «Просвіта», Червоний Хрест та ін.

Тож 16 травня о 10 годині до вінницького вокзалу під'їхав вагон Й. Пілсудського. Заграв оркестр. На платформі керівника Речі Посполитої зустрів Головний отаман. Заграли гімн – спочатку польський, потім – український. Високий гість з С. Петлюрою обійшли почесну варту, після чого в приміщенні вокзалу Й. Пілсудський прийняв привітання від міського голови, представників українського, польського та єврейського громадянства.

Потім вирушили до міста. Біля Вознесенської церкви його зустрічало духовенство і відбулась коротка урочистість. Польське громадянство зустрічало Й. Пілсудського біля арки, а католицьке духовенство – біля костюлу. Там

було відправлено короткий молебень. Згодом на Миколаївському проспекті закордонному гостю піднесли хліб-сіль, і він вирушив до Білої зали міської управи, у якій виголосив ряд промов.

Й. Пілсудський звернув увагу на те спільне, що сприяло порозумінню двох народів і двох держав – важкий режим, що душив і Україну, і Польщу довгі роки: «Долю обох країн увесь час визначали неволя і переслідування. Вільна Польща не може бути дійсно вільною до того часу, доки навколо здійснюється лозунг підкорення народної волі силі терору... І у відблиску наших багнетів і наших шабел ви не повинні бачити нового нав'язування чужої волі. Хочу, щоб у цьому ви бачили відблиск своєї свободи. Ваш отаман у своїй відозві обіцяв якнайшвидше скликати парламент у вільній Україні. Буду щасливий, коли представники польського і українського парламентів визначать спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі проголошую клич: «Хай живе вільна Україна!» (Хвиля. – 1920. – 18 трав.).

Доки не змовк гуркіт гармат, продовжувала литися кров в Україні, а її майбутнє перебувало в руках Бога війни, молода держава очікувала безкорисної допомоги від друзів, що прийшли зі знаменом «*Za naszą i waszą wolność*», і сподівалась, що вони виконають свій обов'язок до кінця (Подольський край. – 1920. – 28 мая). Адже тільки той, хто першим протягне руку народові, хто першим забезпечить заводи вугіллям, налагодить постачання хліба, пустить поїзди вздовж і впоперек країни – буде справжнім другом і отримає свою данину – народну довіру, а «це – сила, це броня, до якої розіб'ють голову вороги» (Подольський край. – 1920. – 8 юн.).

В умовах налагодження дружніх стосунків між двома країнами Голова Директорії УНР С. Петлюра розпочав вживати заходи щодо об'єднання всіх українських військових сил, поповнювати їх новобранцями. Але вже з перших днів це не вдавалося. Польська адміністрація дозволила функціонування тільки двох дивізій. Тож мають рацію ті історики, котрі вважають, що керівництво Польщі,

незважаючи на широкі проукраїнські жести, перешкоджало створенню сильної України та її армії.

На труднощах, які відчувала тоді національна армія, наголошували подільські часописи. Так, у передовій статті, вміщеній у газеті «Україна», сказано: «В умовах недостачі та важкого матеріального поневіряння доводиться нашому славному війську проводити боротьбу. Часто їй густо голодні, неодягнені й не обуті наші лицарі-козаки йдуть переможно в бій, віддаючи своє життя за волю Республіки» (Україна. – 1920. – 26 трав.).

Цього не могли не помічати і не розуміти політичні урядові кола УНР. Знову Україна ставала тільки картою в грі сильніших сил – Антанти, Польщі, більшовицької Росії, тільки ареною сутичок [140]. «Зараз ми перебуваємо в такому стані, що дійсно не знаємо, хто наші друзі, хто з нами чи проти нас. Тих, кого ми вчора вважали за своїх ворогів – сьогодні наші спільники, а ті, на кого покладалось багато надій, в найкритичнішу хвилю нашого державного життя – від нас одвернулись, – такі міркування наводились у передовиці газети «Хвиля».

Єдиний вихід із ситуації, як підкреслювалося у публікації, – опиратися на свій народ, орієнтуватися на власні сили. Саме тому урядові якнайшвидше варто скликати передпарламент, аби там «в тісній і безпосередній праці з представниками народу, черпаючи його свіжі сили, практично виконати історичну місію – відбудовування Української Народної Республіки» (1920. – 14 трав.).

Тема скликання передпарламенту домінувала на першому засіданні Ради Народних Міністрів у Кам'янці-Подільському за участю С. Петлюри. Виступаючи перед присутніми він відзначив: «Аби будівництво нашої держави і забезпечення нашої суверенності відбулось, українському урядові в своїй відповідальній праці варто опиратися на населення, взяти допомогу од нього у формі притягнення різних кругів українського громадянства до творчої державної праці, як в центрі, так і на місцях» (Хвиля. – 1920. – 15 трав.). Головний отаман запропонував

Раді Міністрів у найкоротший термін розробити відповідний законопроект про скликання передпарламенту.

Одним із головних завдань державного будівництва була справа організації державного апарату. «На жаль, жоден уряд УНР не брався реалізувати цю справу сповна, – наголошувалося у газетній періодиці. – Причиною цього були ті обставини, в яких повставала і творилась наша держава. Українська Республіка розпочала своє життя із колишньої Російської імперії в революційних умовах, прийнявши у спадщину російську структуру державного апарату. І Центральна Рада, і Гетьманат намагались розбудувати його, ввести нові органи із новими компетенціями та функціями. Однак це породило появу непотрібних інстанцій і співробітників, що займалися формалізмом. виправити ситуацію взялася Директорія УНР, розпочавши відповідальну справу з чистого аркуша: «Для нас вибору – старе чи нове – немає, а стоїть ясно завдання, творити нове, використавши для цього лише старі цеглини» (Хвиля. – 1920. – 13 трав.).

Докорінних змін потребував підхід до організації влади на місцях. В основу цієї роботи передбачалось покласти не принцип субсидування та опікування, як це робилося в попередній урядовій практиці, а гасло самодіяльності й співробітництва Ради Народних Міністрів із органами громадського самоврядування. Водночас необхідно було подбати про забезпечення відповідних структур кваліфікованими, освіченими кадрами. До цієї справи пропонувалось залучити «воjakів, які втратили свою бойову працездатність і яких саме життя вказує притягнути до мирної праці відбудування зруйнованого господарства УНР» (Україна. – 1920. – 2 черв.).

Як уже зазначалося, в середині травня 1920 р. до Вінниці почали прибувати урядовці, відомі партійні та громадські діячі. І хоча міністерства працювали, урядове життя було далеко не безхмарним. Після укладання договору і конвенції з Польщею без відома Ради Народних Міністрів та її керівництва уряд на чолі з прем'єром І. Мазепою пішов у відставку.

Відсутність уряду створювала обстановку невизначеності, «породжувало версії легенд, казок, пліток і давало підґрунтя для агітації, провокацій, вносило хаос і дезорганізацію в державно-суспільне життя, шкідливо відбивалося на загальному перебігу державних справ всередині і ззовні країни» (Подольський край. – 1920. – 30 мая). Громадськість вимагала діяти швидко й ефективно: «У найвідповідальніший момент нашого державного відродження новим представникам влади необхідно рельєфно змалювати політичний курс, стати на правильний шлях для успішного закріплення нашої державності, знайти зрозумілу мову для співпраці з організованим суспільством, створивши єдиний демократичний фронт» (Подольський край. – 1920. – 30 мая). Нагальною була потреба поживлення урядово-державотворчої праці (Хвиля. – 1920. – 8 трав.).

Широкі верстви населення були шоковані приходом поляків, не знали, як діяти. Повстанці, побувавши у Головного отамана, вимагали пояснень: чому на території Поділля посиленими темпами запроваджують полонізацію, грабують селян, здійснюють розстріли невинних людей, закривають українські школи [18, с. 10] і т. п. Селяни говорили: «Ніхто ще нам не залив стільки сала за шкіру, як польські пани» (Вісті ВУЦВК і Харківського губвиконкому. – 1920. – 5 черв.).

Частими і тривалими були вінницькі зустрічі С. Петлюри з представниками уряду, що пішов у відставку, але виконував певні функції, а також місцевого самоврядування, бо якраз у травні 1920 р. у містах Подільської губернії свою діяльність відновили земства, що були розпущені після окупації краю денікінцями [142, с. 370].

Про важке становище, зокрема Вінницького самоврядного органу, повідомлялось у місцевій пресі: «Кошторису на біжучий рік складено не було; чергових зборів не відбулося; повітова управа досі немає ніяких вказівок і директив у напрямку подальшого ведення народного господарства і його розмірів; на 1-е квітня за

населенням рахувалося недоплатою останніх років більш 7 млн. крб.; зараз ніяких платежів не поступає і на 1-ше травня в момент відновлення діяльності земства після відходу більшовиків, в розпорядженні повітової управи не було ні одного шага грошей в буквальному розумінні цього слова» (Хвиля. – 1920. – 16 трав.).

Окремі керівники УНР виношували думку про проведення земської реформи. До її розробки залучались і представники Вінницького земства. 15 травня в народній управі відбувалася нарада, на якій запропоновано проект створення нових органів самоврядування, до відання яких мали перейти земельні та лісові справи, військова повинність, міліція тощо [40, арк. 26].

Незважаючи на всі труднощі, земська управа розгорнула активну діяльність. З'явилися сподівання, що «земство помаленьку, крок за кроком, знову може відродитися для виконання тих великих завдань по підвищенню економічного і культурного добробуту населення, для яких воно на початку було покликано» (Хвиля. – 1920. – 16 трав.).

У хліборобській Україні першочерговим було й земельне питання, від розв'язання якого, як підкреслювалось у пресі, залежатиме загальнодержавна справа. Постійні зміни суспільно-політичного устрою «переплутали, збили з толку селянство і воно не знає тепер, на яку ногу стати». За останні роки підмічена тенденція селянства придбати землю у власність, бо як справедливо кажуть, «що взимку нам землю дають, а восени разом з хлібом одбирають». У результаті такої політики попередніх урядів поля не засіяні, культура хлібів знизилась, а взагалі збіжжя нема і насувається примара голоду» (Хвиля. – 1920. – 8 трав.). Саме тому сільське населення закликала владу Директорії УНР розглянути земельну справу на державному рівні.

Запорукою прогресивного розвитку УНР було налагодження міжнародних відносин із центральними державами Європи. Насамперед це мало позитивно вплинути на подолання економічної кризи в країні. Досить

привабливою виявилася пропозиція Німеччини щодо експорту в УНР залишків індустріального виробництва.

Однак реалізувати цей стратегічно важливий проект було складно, оскільки Антанта, яка не наважувалася визнати самостійність України, намагалася перешкодити німецькому «Drang nach Ukraina» (Подольський край. – 1920. – 30 апр.). Зважаючи на такі обставини, українська влада почала шукати спільні точки дотику з іншими економічно стійкими державами, а також спрямовувати у потрібне русло національний інтелект, використовувати для індустріальних потреб свої природні багатства. Тоді ж до Вінниці почали прибувати іноземні дипломати.

Знаковою подією стало оприлюднення в пресі 27 травня 1920 р. рішення про сформування нового уряду на чолі з В. Прокоповичем. Те, що уряд сформовано, було подією обнадійливою. В одному з номерів газета «Україна» повідомляла про подолання урядової кризи: «Ще в старі часи державу порівнювали з кораблем, а правників – з лоцманами. Державний корабель потребує здатного лоцмана – уряду, поки він на місці і вартує, на кораблі більш чи менш спокійно... Нарешті, кабінет міністрів існує. Склад його має якісні і визначені риси, ті самі риси, які характеризують увесь сучасний український рух, а саме: діловитість і працездатність. Думка громадянства про об'єднання всіх сил народу для рятування України й будувannya її держави прекрасно конкретизована в новому складі кабінету...» (Україна. – 1920. – 27 трав.).

Поряд із цим у подільській пресі почастишали матеріали, у яких висловлювалися думки про те, якою повинна бути влада, як треба діяти, що захищати. «Влада повинна бути одноликою, в якій би всі однаково думали, вірили і робили, – відзначала газета «Наш шлях». – Влада повинна бути тверда, сміла, рішуча й уперта, м'якості, сентиментальності й нерішучості не повинно більше бути. Нарешті влада має ефективно працювати: для цього треба взяти в руки самих себе і всі виконавчі органи, бо там, окрім балачок, саботажу й ледарства, зараз нічого немає... Пан Головний отаман у своїй промові у Вінниці, а потім у

Києві наголошував на тому, що у нас мусить бути хвилинка за годину, день за місяць. А державний апарат робить зараз навпаки: в місяць те, що повинен зробити в день... Наше завдання – лише звернути увагу на те, що зараз повторюється стара історія. Ми відстаємо від життя, ми гаємо золотий час. Ми мусимо знати, що військово-міністерство в два місяці зобов'язано дати таку армію, обучену й здисципліновану, яка б легко захистила східні кордони України. Це категорична вимога життя...» (1920. – 18 трав.).

Трохи згодом преса радила, як треба діяти керівництву УНР, аби налагодити інформування громадськості про найважливіші події в суспільно-політичному житті країни: «Як колись – торік – так само і тепер в урядових сферах весь час ідуть жваві балачки про необхідність самої широкої інформації селянства і війська, про поширення серед працюючих верств ідей незалежності і державності України. Наслідком відсутності певної організації являється страшна руїна народного духу, розпорошення народних сил, так далі бути не може. Хочемо армії і незалежної України – мусимо поставити діло пропаганди і інформації, як слід. Хочемо, щоб нарід наш зрозумів, що робиться на Україні і для чого робиться, – мусимо розказати, роз'яснити йому друкованим і усним словом» (Україна. – 1920. – 24 трав.).

«Населення не тільки далеко відлеглих місцевостей, але й околиць Вінниці живе найнеможливішими чутками про стан нашої справи. Чутки ці сіються ворогами України з провокаційними цілями: підірвати в народів віру, вбити його скарб й паралізувати волю. І треба сказати, вороги досягають своєї мети, бо зв'язку з центром нема і населення вірить усьому, що йому кажуть...» (Хвиля. – 1920. – 20 трав.).

Правда, ці чутки мали реальне підґрунтя, бо вже 5 червня Червона армія перейшла в контрнаступ, шматувала польсько-український фронт, тіснила війська [137]. Вінницький повіт знову зайняли більшовики, і український уряд змушений був виїхати спочатку до Жмеринки, а потім – до Проскурова [97, с. 40]. Нетривалим було перебування

польської й української армій у Києві: більшовики скупчили значні сили, а з Кавказу викликали армію Будьонного. Поляки поспішно залишили столицю. Побоюючись бути відрізаними від Польщі, вони відійшли за Збруч [138]. У середині червня український уряд, порозумівшись з Головною Командою польського війська, тимчасовою резиденцією обрав Кам'янець-Подільський, де планував розгорнути законодавчу діяльність та координувати перебіг стратегічних операцій (Наш шлях. – 1920. – 20 черв.).

У цей скрутний момент Головний отаман С. Петлюра звернувся з відозвою до всіх повстанців, окремих відділів, що самостійно виступили на боротьбу проти «насильника – московського комуніста», в якій закликав: «Коли ми будемо битись не поодинці, а організовано, вкупі, коли ми будемо бити ворога не розчепіреними пальцями, а міцно стиснутим кулаком, тоді наша боротьба буде успішною. Наказую: зголошуватися до начальників найближчих українських військових формувань, де вони будуть приймати з великою радістю і направляти для переорганізації в сталі і дієві частини» (Хвиля. – 1920. – 18 трав.).

Однак очікуваного результату подібне звернення не принесло. У липні польські й українська війська продовжували відступати, а Червона армія оволоділа Летичевим, Проскуровим, Кам'янцем-Подільським (Наш шлях. – 1920. – 9 лип.). Польські й українські збройні формування відійшли за Збруч і на території краю було відновлено радянську владу.

Подальший наступ більшовиків відкинув Українську армію у Галичину за Дністер, а польську загнав під Варшаву. Однак знекровлені в попередніх боях радянські з'єднання взяти польської столиці не змогли. Провівши мобілізацію та отримавши воєнну допомогу від Франції, Й. Пілсудський швидко відкинув Червону армію за Буг [81, с. 567].

У цей несприятливий для молодої Української держави час у газетній періодиці Поділля продовжували з'являтися матеріали, в яких засуджувались і викривались

злочини більшовизму. «Якоюсь безвихідною гіркотою і сумом віє від блискучого зовнішнього боку цього більшовицького руху, – констатував у передовиці часопис «Подольский край». – Ця вакханалія концертів, мітингів, виступи куплетистів і оповідачів нагадує бал під час чуми. Хіба це більшовизм? Цькування одного класу іншим з метою насилля, грабування, експлуатації робітника. Розкидання довкола звинувачень в саботажі, сіяння ворожнечі, проведення, окрім фронтової, і війну в тилу – ось більшовизм. Й іншим він бути не може, а знамените слово «товариш» є насмішкою над обдуреними громадянами» (1920. – 26 сентяб.).

Тим часом у серпні розпочалися польсько-радянські переговори. Попри наміри С.Петлюри продовжувати війну, щоб забезпечити умови для існування союзної Польщі, 12 жовтня 1920 р. в Ризі було підписано між РСФСР і УРСР, з одного боку, і Польщею, з іншого, угоду про перемир'я [19, с. 41]. За його умовами воєнні дії могли тривати ще 6 днів. При цьому застерігалось, що війська протиборчих сторін будуть тимчасово займати територію, на якій вони опиняться в день закінчення війни, тобто 18 жовтня. Польське командування скористалося цим пунктом і взяло під свій контроль значну територію Поділля й Волині. У деяких місцях їм вдалося просунути вглиб краю до 70 км.

Незважаючи на такий поворот подій, Головний отаман військ УНР С.Петлюра не зміг змиритися з позицією союзників, а тому вирішив тільки зусиллями власних збройних формувань продовжити боротьбу з більшовиками. Відтак для поповнення бойових частин Української армії було оголошено мобілізацію на дійсну військову службу (Слово. – 1920. – 30 сентяб.), що «сприятиме підняттю тих сил, того духу, котрі створять броню для Української держави і будуть гарантією її подальшого становлення і процвітання. Армія скаже своє останнє переможне слово» (Подольский край. – 1920. – 1 октяб.).

25 жовтня польське командування через мирну делегацію в Бердичеві заявило, що воно взагалі знімає з себе будь-яку відповідальність за дії українських національних військових формувань і вважає, що лінія, яку займали польські війська на момент припинення воєнних дій, проходить на схід від Старої Синяви через Новокостянтинів, Літин, Бар, Шаргород, вздовж течії річки Мурафи, до Яруги на Дністрі [168].

Таким чином, у їхніх руках опинилися Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький, Летичівський, частина Могилівського, Вінницького та Літинського повітів. Причину призупинення подальшої збройної боротьби з боку союзників назвала газета «Слово»: «Польська армія покотилася назад з фронту не через те, що більшовики її розбили, а тому, що місцеві фільваркові політики вибили в неї з-під ніг ґрунт і за плечима у неї стояв страх» (Слово. – 1920. – 5 жовт.).

Окрім польських військ, оборону в цьому регіоні зайняли українські війська (40 тис. осіб), а також російські козачі частини під командуванням генерала Перемикіна, які номінально підпорядковувались генералу Врангелю (10 тис. осіб) і «викликали політичні ускладнення на фронті» (Подольський край. – 1920. – 26 октяб.). Їм протистояла 14-та радянська армія під командуванням І. Уборевича [53, с. 141].

Незважаючи на те, що більшовицькі війська вели успішні наступальні операції і були небезпечними тільки за своєю кількістю, у подільській пресі розповідалося про моральний дух червоноармійців, «який підтримувався штучно і мав за основу зовсім незрозумілі для загальної маси ідеї. На фронті серед бійців відбулася довільна демобілізація, розпад, викликані укладеним перемир'ям з Польщею... Вони наступали без виконання тактичних маневрів і при повній відсутності стратегії...» (Подольський край. – 1920. – 27 октяб.).

Із захоплених радянською розвідкою документів армії Директорії стало відомо, що її командування планує великий наступ на півночі Подільського плацдарму, метою

якого є захоплення Вінниці та Жмеринки. Крім того, петлюрівське командування сподівалося з'єднатися з антирадянськими партизанськими загонами, що діяли за лінією фронту. Командування 41-ї армії вирішило випередити противника і почати наступ. Із цією метою 45-у дивізію було перекинуто з Вінниці в район, що на півдні від Джурина. Зайняли вихідні позиції й інші частини радянських військ.

Відчуваючи безвихідь, Головний отаман військ УНР, уряд і військове керівництво знову звернулися до народу за допомогою в об'єднанні сил для вирішального бою. У цьому документі звучав заклик не вірити, що українська армія розбита, бо «вона ще сильна духом, несе лад і спокій, освячений в боях жовто-блакитний прапор, на якому полум'яно світяться слова «За волю святу, за землю народную, за Україну Велику». Поряд із закликом спільними силами врятувати рідний край влада УНР ніби звітувала, чого досягнуто за три революційні роки. Зазначалося, що в Україні знайшли мирне і вільне співжиття всі національні меншини, налагоджувалася торгівля, держави Європи вийшли на шлях розвитку політичних і торговельних зносин, готувався акт амністії «всім синам Батьківщини, які заблукали в житті і готові викупити свою провину і стати в оборону рідної державності» (Подольский край. – 1920. – 11 нояб.).

«Сирота... Вона живе, працює, б'є ворога, радіє й сумує сама з собою. Вона сама себе постачає, налагоджує адміністративну владу. За неї забуло громадянство», – таке враження від перебування в українській армії склалось у кореспондента газети «Слово». Сподіваючись на виправлення ситуації, часопис знову звернувся до населення по допомогу: «Інтелігенція, жінки, студенти, учителі, селяни, робітники! Підтримайте дух українського козака, бо він покинув рідних і обороняє рідну землю. Покажіть свою повагу та любов, зробіть йому будь-який подарунок: чи то зброєю, чи харчами, чи ліками... Подбайте про те, щоб він справді скрізь відчув себе як вдома, серед близьких та люблячих людей» (Слово. – 1920. – 5 листоп.).

Це звертання виявилось запізнілим. 10 листопада Червона армія перейшла в наступ на багатьох ділянках фронту. 45-а дивізія в цей день збила з позицій дві стрілецькі дивізії Директорії та прорвала фронт у напрямку Чернівці – Муровані Курилівці. У ході цих боїв була фактично виведена з ладу одна з найкращих частин Петлюри – «залізна дивізія», захоплено близько 400 полонених, 6 гармат, 11 кулеметів, великий обоз [53, с. 141]. Внаслідок цього прориву українська армія змушена була почати відхід по всьому фронту.

Під ударами радянських військ, що вийшли на лінію Кузьмин – Лянцкорунь, 16 листопада об'єднані польсько-українські війська зі значними запасами матеріальних цінностей, продовольчими обозами залишили державний центр УНР – Кам'янець-Подільський. Сучасний дослідник С. Литвин у зв'язку з цим наголошує: «Давнє місто над Смотричем лишилося в історії як цитадель в Українській державі ХХ ст., остання столиця УНР» [58, с. 75].

Єдиним центром опору став Проскурів, який обороняли найбільш боєздатні частини С. Петлюри, і Кавказький зведений козачий полк під командуванням полковника Яковлева. У ніч з 19 на 20 листопада 1920 р. розпочався запеклий бій за місто. На ранок радянські війська увірвалися в Проскурів.

Після цього рештки українського, польського і російського військ розпочали евакуацію через Збруч. Проте здійснити її повністю не вдалося. Вранці 22 листопада бригада Г. Котовського форсованим маршем вийшла з с. Ванієвка, що близько Чорного Острова, у напрямку на Волочиськ. Сюди ж рушив корпус Червоного козацтва В. Примакова. Зламавши опір військ, що прикривали переправу через Збруч на лінії Гарнишівка – Янушівці, бригада Котовського надвечір 22 листопада увірвалася у Волочиськ. Останніх п'ять верст до міста котовці пройшли галопом під шквальним артилерійським і кулеметним вогнем. Відрізані від переправи українські воїни потрапили в полон.

Волочиська операція завершила смугу кровопролитних боїв між регулярними військами протиборчих сторін на теренах краю. Польський Сейм відмовився продовжувати війну. Українські частини, що перейшли кордон Польщі, були роззброєні й розміщені в спеціальних таборах. 21 травня 1921 р. в одному з них з'явився Пілсудський, віддав честь українським офіцерам і сказав: «Панове, я вас перепрошую. Я вас дуже перепрошую» [123, с. 244].

Однак навіть після того, як у листопаді 1920 р. останній солдат української, польської та білої армії покинув Подільський регіон, більшовикам було далеко до повного контролю над подільським населенням [121, с. 137]. Велика кількість селянства залишалася запеклим ворогом «червоного терору комунізму», продовжувала вперту, хоча й неузгоджену партизанську війну з більшовиками за волю і самостійність Української держави (Подольський край. – 1920. – 5 октяб.).

Окремої уваги заслуговують освітні й культурні питання доби Директорії УНР, які були в центрі уваги подільської преси. Одними з пріоритетних завдань українського уряду були реформування, українізація системи освіти, створення нової народної школи, яка повинна стати національною, здатною забезпечувати права меншостей [80, с. 21]. У цьому процесі брали участь освітяни, держава, її органи. Створені на урядовому рівні освітні проекти ставали об'єктом широкої дискусії в середовищі вчителів. Теоретично-методологічні передумови життєдіяльності національної школи викладено в «Проекті єдиної школи», остаточно доопрацьованому під керівництвом П. Холодного в 1919 р. у Кам'янці-Подільському [130, с. 651].

Із-поміж принципів нової школи особливо важливі такі: єдність знань із працею, дитини з природою, зі своїм народом, рідна мова, наступність у системі загальної освіти. Передбачалось, що школа повинна бути відкритою для всіх, тобто світською, нейтральною у своїх діях. У цьому

проекті значна увага приділялася ролі вчителя, який покликаний розвивати в учнях не тільки любов до своєї нації, але й розуміння цінності своєї нації. У єдиній національній школі вчитель не повинен бути культурним самотником: про це йдеться в «Завданнях нової школи», яка йде до родини, а родина – до школи. Вчитель має стати рідним для батьків учнів. Держава знаходитиме великі кошти для розвитку школи, бо розуміє, що тільки культурний народ здатний утримати і зміцнити здобуті свободи [129, с. 21]. У новій школі, на думку її творців, не повинно бути ніякої політики – ні урядової, ні протилежної, а тільки наука і мистецтво [1, с. 45].

Пропагуючи свої ідеї на шпальтах періодичних видань Поділля, автори публікацій висловлювали міркування, які стосувалися створення єдиної української школи, котра була б наближеною до життя дитини, відповідала б своїм змістом вимогам педагогічної науки. За створеним планом дитина повинна була здобути базову семирічну освіту, а пізніше за бажанням продовжувати навчання в середніх технічних школах або чотирирічних гімназіях [9, с. 11].

Розмірковуючи про необхідність реорганізації народної освіти, педагоги вважали, що школа мала б бути організованою. Цього вимагали інтереси дітей, розвиток у них усвідомлення не тільки того, що учням потрібні знання, але й працездатність, вміння навчитись розмірковувати, бо тільки на цій основі можливе виховання вільної, розвиненої особи, її індивідуальність. Також розглядалися причини, напрями, зміст реформування шкільної освіти, політика уряду, чинники впливу, механізми проведення шкільних реформ, побудова єдиної трудової школи та ін.

Незважаючи на великі труднощі тодішнього життя, на Поділлі у 1918 р. державним коштом відкрито понад 100 вищих початкових шкіл, а в 1919 р. це зроблено в місцевостях, звільнених від більшовиків. Планувалося залучити до цього ще 52 школи. Із початком нового навчального року заклади подібного типу відкрилися в

Купині, Смотричі, в селах Бережанці й Савинці Кам'янецького повіту, в Кузьмині, Фельштині, в Сарневі, Великій Буднівці Проскурівського повіту, в Миньківцях, в селах Чугорі, Іванківці, Глібові Ново-Ушицького повіту, в Михамполі Летичівського повіту та ін. На утримання цих шкіл за розпорядженням Подільської Губернської Народної Управи було відпущено по 42.415 гривень, а на всі – 763.470 гривень (Українське слово. – 1919. – 1 серп.).

Підготовку педагогічних кадрів продовжував Вінницький учительський інститут. Розпочали свою діяльність 5 семінарій, державний український університет у Кам'янці-Подільському (Українське слово. – 1919. – 2 серп.). Велася активна робота з метою створення навчальних програм для початкових і середніх шкіл, укладались українські підручники, посібники, словники, серйозна увага приділялась відкриттю шкіл для національних меншин [96, с. 162].

Тоді ж перед Міністерством народної освіти стояло кілька головних завдань, які впливали з попередніх теоретичних праць. По-перше, потрібно було втілити в життя принцип єдиної школи, організувати на місцях шкільні управи, призначити губерніяльних і повітових комісарів освіти; омолодити склад працівників освіти більш підготовленими працівниками – для проведення реформи нової вільної української школи, перевести навчальні заклади на українську мову викладання, долаючи більшовицьку руїну, провести педагогічну й адміністративно-господарську ревізію шкіл – із метою спрямування їх у нормальне життєве русло (Подольський край. – 1919. – 10 юл.).

Побудова незалежної соборної України вимагала проведення політики дерусифікації, отже й українізації. Для розв'язання питання про державну мову потрібно було розмежовувати культурну і політичну реалії цієї проблеми. Найбільш природною, водночас і загальнодержавною мовою повинна була б стати мова, якою послуговується кількісно переважаюча народність [106, с. 65].

У зв'язку з тим, що в січні 1919 р. Директорія прийняла Закон про державну українську мову в УНР, Рада Міністрів розглянула проект про єдину школу в Україні, ухвалила постанову, за якою належало вилучити «московську мову з шкіл України як обов'язковий предмет навчання, зробивши її необов'язковою» (Стрілецька думка. – 1919. – 13 верес.). За цією постановою, Міністерство народної освіти видало розпорядження, згідно з яким навчальні заклади, які не виконують його, позбавлялись субсидії або ж урядового утримання (Вісник УНР. – 1919. – 20 лип.). Лише тимчасово дозволялось викладання на інших мовах у вищих і середніх школах, безпосередньо підпорядкованих Міністерству й Губернському комісаріату (Свободное слово. – 1919. – 7 февр.).

Громадськість та інтелігенція Поділля таке рішення сприйняли неоднозначно. Про це писалось у газеті «Свободное слово», про українізацію йшлося на засіданні членів усіх батьківських комітетів, педагогічних рад навчальних закладів Вінниці, які зібралися в приміщенні жіночої гімназії. Учасники зібрання висловили одностайну думку про те, що цей процес проводиться поспішно, вносить плутанину у викладання дисциплін за умови, коли немає відповідних посібників, а вчителі й учні не володіють українською мовою на достатньому рівні. Внаслідок прийнято рішення відрядити делегацію до Кам'янця-Подільського й просити урядової субсидії для поліпшення матеріальних умов педагогів, дозволу на викладання російською бодай у кількох міських школах (Свободное слово. – 1919. – 28 авг.).

Чимало публікацій, присвячених створенню нової української школи, вміщено на сторінках газети «Галицький голос». У статті А. Аліськовича йшлося про наслідки діяльності «Комісії для технічного переведення реформ школи на Україні» (Галицький голос. – 1919. – 16 серп.), яка працювала в Кам'янці-Подільському і до якої входили представники Міністерства народної освіти УНР, директори гімназій із Полтави, Галичини, шкільні інспектори з Придніпрянської України, професори

університетів і вчителі з Кам'янця, Вінниці, Проскурова, керівники семінарій, спеціалісти у справах фізичного виховання, художники та ін. Комісія створила загальний законопроект (одноцільної) школи в Україні, плани навчання з окремих предметів. Після тривалого обговорення було вирішено заснувати єдину школу в трьох ступенях. Початкова чотирикласна школа повинна була орієнтуватися на дітей віком від 6 до 11 років, забезпечити їм викладання рідної мови, математики, Закону Божого, співів, історії, географії і природознавства рідного краю. Вивчення польської і російської мов було не обов'язковим, бажаючі могли оволодівати ними у відповідних земських установах.

Школа II ступеня повинна була відповідати рівневі нижчої семінарії, бути в усіх селах і містах. Крім основних предметів – історії, географії, природознавства, арифметики, геометрії, співів та Закону Божого – запроваджено вивчення німецької мови, фізики, креслення, гігієни, космографії і малювання. Найбільше годин відводилось на вивчення рідної мови, що «дозволяло учителю ознайомити учнів із багатством нашої словесності і письменства». Також передбачено впровадження англійської та французької мов. Таким чином, як про це писав автор статті, нова школа докладатиме максимум зусиль для того, щоб українську молодь виховувати національно свідомою, фізично й розумово здоровою, пристосованою до практичного життя і праці на благо Української держави, здатною присвятити себе навчанню в загальноосвітній школі III ступеня (професійній школі).

Розвиток школи III ступеня, тобто вищої гімназії або реальної школи, передбачалось передати на розсуд губернських народних управ і земств – із урахуванням різних географічних, господарських і життєвих потреб регіонів України. Із цієї причини створено кілька відділів: гуманістичний, літературно-історичний, реальний, економічний і спеціальний – для дівчат із вивченням іноземних мов і педагогіки.

Введення зазначеного законопроекту єдиної школи трьох ступенів, як вважав А. Алиськович (*автор статті був директором гімназії у Кам'янці-Подільському та членом комісії із проведення реформи – В. Г.*), призведе в найближчі 10 років до багатьох труднощів, перешкод, які щонайбільше стосувались нестачі фахових учителів, браку підручників. «Все ж, аби збудувати на національних і західно-європейських принципах міцне підґрунтя для самостійної держави та своєї школи – потрібно невтомно працювати», – такий заклик до колег належав провінційному педагогові.

Міркування про головні основи загальноосвітньої єдиної школи також викладено в іншій публікації А.Алиськовича, який вважав, що школа «має носити виховний характер, а також розвивати різні здібності дитини, її спостереження, враження, психічний стан. Така школа буде справді державною, а навчання української мови та літератури, всесвітньої історії та географії, мистецтва та музики зміцнюватиме національну свідомість, прищеплюватиме любов до рідної землі, знання громадянських обов'язків» (Галицький голос. – 1919. – 24 серп.). Автор був переконаний, що єдина школа повинна бути і діяльною, близькою до життя, практичною, трудовою, виховувати волю, заохочувати молодь, гартувати її до праці, руху і дій. Новій школі належало бути доступною, поєднаною прогресивною освітою, пристосованою до шкільного віку, до вродженого хисту учнів.

Всупереч планам московської або польської в єдиній українській школі на перше місце належало б висунути рідну мову, історію й культуру, ігри, забави й пісні, зробити так, як це вчинили самостійні сусідні народи: чехи, німці, французи, англійці, естонці. Крім того, потрібно створити умови для того, щоб молодь змогла не тільки опанувати іноземні мови, але й виносити зі школи знання з культури й літератури народів Західної Європи.

Матеріал про засідання Ради міністра, на якому обговорювався законопроект про управління освітою в УНР, розмістила на своїх шпальтах газета «Подольський край» (1919. – 16 юл.). У законопроекті наведено критичні

зауваження окремих представників Міністерства народної освіти, департаменту середньої й нижчої школи. Так, радник міністра С. Сірополко назвав цей закон малоліберальним, реакційним, бо в ньому документ про управління шкільною освітою завдяки своїй центричності применшував компетенцію місцевих самоврядувань. Створюючи цей закон, ніхто не цікавився думкою учителів і земських діячів, а призначеному комісарові освіти Поділля надавались несумісні функції контролювати діяльність Шкільної ради, головувати в Шкільній управі.

Іншу думку висловив директор департаменту середньої школи А. Синявський, який вважав, що процес, про який ідеться, не можна допускати до цілковитої децентралізації, через що всі положення поданого закону відповідають інтересам держави і його негайно треба ввести в дію.

Радник, проф. І. Огієнко зауважив, що учительство все-таки брало участь у створенні цього закону, який щонайшвидше потрібно було реалізовувати. Власні аргументи на користь принципу виборності й прохання не гальмувати цього закону висловив товариш міністра П. Холодний.

Після обміну думками Рада міністра винесла постанову, яка вимагала, щоб закон про шкільне управління, затверджений директорією 24 лютого 1919 р., негайно впроваджували в життя. Про це клопотала Подільська народна управа. Губкомісарові з освіти Поділля доручалось вивчити недоліки закону, винести їх на розгляд міністерства.

Про проблему забезпечення шкіл учительськими кадрами, особливо у сільській місцевості, йшлося в матеріалі «Нова українська школа» (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.). У ньому вмотивовувалась думка учасників педагогічної комісії стосовно всебічної обізнаності вчителів, їхня спроможність здобувати університетську освіту. Йшлося про те, що через незначну кількість учительських семінарій та інститутів практично нереально впродовж короткого часу забезпечити кадрами великі потреби

українських шкіл. Було прийнято рішення створити тимчасові дворічні педагогічні школи, які сприяли б зростанню всебічно підготовлених учителів. До цих закладів мали право вступати особи після шістнадцятирічного віку, які закінчили середню школу й склали вступний іспит. Навчання тривало б два роки й охоплювало б теоретичний і практичний науковий матеріал. Крім того, кандидати повинні були давати пробні лекції в усіх класах і з усіх предметів. У такий спосіб впродовж незначного проміжку часу, приміром у 12 повітах Подільської губернії мали б закінчити близько 300-400 молодих учителів. Якби все відбувалось успішно, за 10 літ у губернії проблему з забезпеченням шкіл учителями було б вирішено.

Задля підвищення освітнього кваліфікаційного рівня педагогів виносилася пропозиція відкрити при відповідних інститутах трирічні курси, на яких можна було б отримувати знання не тільки зі спеціальних і загальних дисциплін, але також із методики викладання фахових предметів.

Перші подібні курси відкрито в Кам'янці-Подільському з ініціативи студентів іногородніх університетів. І, як зазначалося в місцевій пресі, «судя по преподавательскому стажу организаторов и сравнительно, малой месячной цене, надо полагать, что успех этих курсов обеспечен» (Подольский край. – 1919. – 4 сеняб.).

Способи розв'язання питання щодо забезпечення шкіл освіченими вчителями наведено й у замітці «Перед новим шкільним роком», у якій звучав заклик до придніпряньського і придністрянського вчителства віддати всі свої сили тільки шкільним справам. Це стосувалося й тих осіб, які, маючи професію педагога, обіймали інші посади: урядові, видавничі, військові (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.).

Українському вчителеві тоді відводилася важлива місія. Він повинен був створювати читальні й курси для неграмотних, сприяти, щоб якнайбільше селянських дітей горнулося до початкових і вищих шкіл, у всіх справах він

мав бути порадиником неосвіченому, сповна виконувати своє освітнє завдання.

Під час формування єдиної національної школи до українського учителя ставилися з глибокою повагою і шаную не тільки пересічні громадяни, але й військовики. Свідченням цьому може слугувати патріотичне висловлювання на адресу нової школи редакції часопису «Стрілець»: «Військо без дисципліни, яку удержує команда, це банда, а наряд без рідної школи, це темна, як земля, маса, з якою чужі зайди можуть робити, що хочуть. І військо й освічена частина народу дивиться на школу з великою прихильністю. Подбай же і ти, жовніре, про школу. Заглянь до неї по селах і містечках: чи є там дрова на зиму, чи мають українські вчителі харчі вдома. Уділи їм своїх засобів, що можеш. Тим самим ти покажеш, що наша армія культурна, освічена і європейська» (1919. – 21 жовт.).

Помітним кроком у розвитку шкільництва, як вважала тодішня преса, стала організація при Міністерстві народної освіти окремого відділу «Державного видавництва шкільних книжок», який займався великою справою – друкуванням підручників і допоміжної літератури (Галицький голос. – 1919. – 12 верес.). Зазначена установа не мала тільки урядового характеру, бо до складу редакційно-видавничого комітету входили й делегати середніх шкіл, представники учительських спілок та сільської інтелігенції.

Не менш важливими структурами, які координували роботу навчальних загальноосвітніх закладів, стали шкільні управління. Інформацію про це нововведення подано в газеті «Галицький голос». У часописі наводився склад Головної шкільної ради при Міністерстві народної освіти та підрозділів на місцях із їх прямим підпорядкуванням цьому дорадчому органу. Основною інстанцією для вчителя називалася Повітова шкільна рада або управа, в яких він отримує платню, підручники, канцелярські приладдя для дітей, а також може з'ясовувати питання, які його цікавлять (1919. – 29 серп.).

Безперечно, в цьому дослідженні складно охопити й проаналізувати всі ідеї, які стосуються освітньої реформи та

українізації в час національно-визвольних змагань, бо, незважаючи на несприятливі умови, тоді були напрацьовані певні здобутки в галузі шкільництва, здійснювалася апробація концептуальних засад національної школи, а розвиток української мови, концепція основної мови країни, інтерпретація її як невід'ємної частини комплексу ознак нації відкрили перспективу нового бачення розвитку українського суспільства і сприяли піднесенню ролі гуманітарних наук в утвердженні власної національної вартості в руслі кращих традицій визвольного руху [7, с. 422].

У період Директорії УНР значна увага в пресі приділялася і висвітленню культурно-мистецького життя Поділля [25, с. 187]. Українські політичні партії, що діяли в адміністративних центрах, докладали чимало зусиль для поширення серед населення знань про національну культуру, історію, літературу, мистецтво, це відіграло важливу роль у прищепленні любові до рідного краю, глибокої поваги до вікових традицій, формування високої духовності, моральності тогочасного українця [124, с. 209]. Мешканці міст і сіл слухали лекції про важливі історичні події, слов'янство, відродження нації, сучасні літературні процеси, явища, події, постаті, а також черпали цікаву інформацію з місцевих газет [56, с. 282].

Найперше привертають увагу публікації про роль і місце народного театру в культурному житті подолян. Місцева преса рясніла повідомленнями про нові театральні постановки, що свідчило про доступність української драми широкому загалу, можливість викладення нових ідей народною мовою. Так, у статті «Народній театр як освітній засіб» Т. Гречулевича в кам'янець-подільській газеті «Життя Поділля» відзначалося, що для пробудження національної свідомості велике значення мають історичні драми, тому що коли перед очима глядачів проходить славне минуле України, подвиги її славних синів і дочок, що поклали життя своє за незалежність Вітчизни, то в серцях їх запалюється полум'я любові до рідного, постає

бажання працювати в ім'я вільного розвитку України (Життя Поділля. – 1919. – 21 берез.).

На початку 1919 р. у професійних, самодіяльних театрах подільських міст ставилися п'єси української класики, які збирали переповнені аудиторії. У Кам'янці-Подільському було інсценізовано драму «Невільник» М. Кропивницького, актори вінницького театру під орудою М. Садовського поставили трагедію на п'ять дій «Про що тирса шелестіла» В. Черкасенка (Життя Поділля. – 1919. – 7 січ.), п'єсу «Бурлака» І. Карпенка-Карого (Український козак. – 1919. – 21 верес.), українську оперу «Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемовського, кошти від якої було передано на організацію вчительського будинку (Подольское слово. – 1919. – 7 сентяб.).

Газети тієї доби були переповнені також повідомленнями про те, що очікується приїзд «короля російських театрів» Л. Собінова.

У часи Директорії відомим театральним колективом на Поділлі був Державний Народний театр у Кам'янці-Подільському. Його актори докладали значних зусиль, щоб налагодити культурне життя в місті, підняти бойовий дух вояків УНР, а також підтримати їх матеріально. Зокрема, дізнавшись про скрутне становище козаків у Дунаївцях, актори згаданого театру влаштували благодійний концерт в Українському клубі за участю провідних артистів та співаків. Зібрані кошти було вирішено передати «як допомогу нещасним героям» (Трудова громада. – 1919. – 5 груд.). У свою чергу, аматори місцевого селянсько-драматичного клубу Є. Москвичова, П. Маскевича, відгукнувшись на заклик Комітету допомоги пораненим і хворим козакам, влаштували благодійний концерт-виставу (Новий шлях. – 1919. – 14 черв.).

Вояки Української армії довгий час були відірвані від реалій мирного суспільного життя, тому вони по-особливому сприймали театральне мистецтво. Оскільки зустрічі з Мельпоменою траплялися досить рідко, окремі військові формування створювали власні драматичні гуртки. Наприклад, під час перебування у Вінниці

військових частин Галицької армії Начальна команда УГА прийняла постанову створити власну театральну трупу. 24 вересня 1919 р. актори-початківці дебютували на місцевій сцені перед товаришами по зброї та вінницькою публікою з комедією «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (Козацький голос. – 1919. – 30 верес.). Наступного дня цю ж виставу було поставлено у Барі. Перед спектаклем відбувся великий мітинг, на якому виголошено доповідь про визвольну боротьбу українського народу проти феодальної Речі Посполитої. Після вистави присутні виконували народні пісні та національний гімн «Ще не вмерла Україна» (Стрілець. – 1919. – 26 верес.).

Багато уваги місцева преса приділила театральним оглядам, рецензіям на вистави. На сторінках газет під рубриками «З театру» і «Театр і мистецтво» вміщували статті, кореспонденції, замітки, у яких йшлося про майстерність гри акторів, проблеми підвищення культури мови, українізації, оновлення репертуару театрів – на зміну побутовим сценкам приходив соціальний елемент, і такі п'єси піднімають людей на боротьбу за своє визволення (Життя Поділля. – 1919. – 21 жовт.). У газетній періодиці з'являлися також статті журналістів і мистецтвознавців, спрямовані проти рутини й застою в театральному мистецтві (Дністрянська хвиля. – 1919. – 14 берез.).

Важливою темою були питання про брак талановитих і досвідчених акторів у провідних національних театрах, про естетичне виховання глядача. Так, автор публікації про вистави державного Народного театру у Вінниці в газеті «Республіканські вісті» зазначав, що їй «досі публіка не навчилася поводити себе в театрі: під час дії глядачі голосно розмовляють, сміх, коли на сцені читаються трагічні монологи» (1919. – 12 січ.).

Особливе місце в газетній періодиці посідали матеріали про роль народної пісні в культурному житті подолян. У місцевій пресі побутовало твердження, що Україна має найкращі у світі пісенні твори й тільки тоді, коли будуть добре організовані хори, «українська пісня не буде тим скарбом, що марно валяється десь у скрині, а

стане світлом, що світитиме народові і стане кожному в нагоді» (Шлях. - 1919. - 11 верес.). Часописи вміщували матеріали про заснування у Кам'янці-Подільському народних хорів на чолі з відомим українським композитором К. Стеценком (Визволення. - 1919. - 29 черв.), у Кам'янці на Слобожанщині - під орудою диригента Куліша (Наш шлях. - 1919. - 12 груд.), про студентський хор, що діяв у Кам'янець-Подільському університеті спочатку під керівництвом Петровського, а згодом - В. Бєсядовського та ін.

Газети повідомляли й про гастролі в Проскурів (Вісник УНР. - 1919. - 9 лип.) та Вінниці (Шлях. - 1919. - 11 верес.) відомої оперної співачки Марії Шекун-Коломийченко, учениці маєстро Мазетті, Донського і Лєліви,. У її репертуарі були твори Чайковського, Саразатте, Степового, Верді, Стеценка та інших композиторів.

Із успіхом проходили у Кам'янці-Подільському виступи місцевого скрипаля-віртуоза Є. Москвичова і тенора Львівської опери А. Польового (Новий шлях. - 1919. - 25 черв.), у міському Літньому театрі - концерти кобзаря Василя Ємця, який рідною піснею під мелодію бандури розважав втомлених козаків у час відпочинку від боїв та походів (Трудова громада. - 1919. - 26 серп.). Актор Й. Стадник дав концерт у Жмеринці, Козятині, Житомирі, Коростишеві, Барі, Могилів-Подільському, Старокостянтиніві (Україна. - 1919. - 12 листоп.). У Вінниці відбувся концерт, влаштований Бюро Пропаганди при начальній команді Галицької армії, під час якого звучали патріотичні й жартівливі пісні у виконання галичан п. Пилипенка та п. Придаткевича (Козацький голос. - 1919. - 12 жовт.).

Крім української культури, у цей час активно поширювалася культура національних меншин. Цьому сприяли російські, єврейські, польські національно-культурні організації [84, с. 289].

Читачі подільської преси могли ознайомитися також із літературними творами О. Олєся, С. Руданського, Лєсі Українки, І. Франка, П. Крупського, М. Годованця. У

Вінниці вийшов друком тлумачний словник, укладений С. Іваницьким та Ф. Шумлянським. Його видав відділ народної освіти Подільської губерніальної народної управи. Мав він 516 сторінок тексту (два томи, понад 40 тисяч слів) і коштував 25 крб. [141].

Інтерес громадянства до культури рідного слова пробуджували товариства «Просвіта», які були досить діяльними на місцях. Про це красномовно сповіщали тодішні часописи: у Могилівському повіті просвітяни лише за жовтень 1919 р. розповсюдили в окрузі 15 тисяч газет, влаштували для козаків армії УНР 10 театральних вистав (Народна воля. – 1919. – 7 листоп.), у Кам'янці-Подільському для потреб свідомого українства відкрилась книгозбірня і читальня, що працювали без вихідних (Трудова громада. – 1919. – 12 лип.), у Вінниці просвітяни опікувалися пам'ятками минувшини, надавши позику в розмірі 1000 крб. Комісії з охорони культурно-історичних пам'яток повітової управи тощо.

Майже при кожній подібній організації створювалися самодіяльні аматорські хори. Метою таких колективів, як відзначив на шпальтах газети «Життя Поділля» диригент Жванецького національного хору, інспектор вищої початкової школи Д. Олексюк, було поширення серед селянства народної пісні замість московської «Дуньки», яка «чуть смеркнеться на дворі – лунає по селі» (Життя Поділля. – 1919. – 1 берез.).

Члени «Просвіти» брали активну участь у громадському житті, займалися розбудовою освітніх закладів сільської глибинки. Так, у с. Біла з їхньої ініціативи розпочали роботу дитячий садок, музичний гурток (Життя Поділля. – 1919. – 11 січ.), у Кам'янці-Подільському свідомі українці об'єдналися у культурно-просвітній центр, де декламували вірші вітчизняних поетів, розучували класичні твори з оркестром (Український козак. – 1919. – 25 жовт.), а при відділі професійної освіти Подільської народної управи відкрилися курси з крою та шиття для жінок із сільської місцевості (Життя Поділля. – 1919. – 15 лют.).

Підтримувала створення «Просвіт» та постачала для них літературу Українська Галицька армія. Вона надавала також допомогу в просвітянській роботі серед населення місцевим учителям [10, с. 83].

Дбали просвітяни і про духовне збагачення своїх земляків – намагаючись переродити їхні зрусифіковані обличчя, популяризували народні звичаї, традиції, календарні свята. І це їм вдавалося, бо, як свідчить одна з газетних публікацій, після проведених заходів люди висловлювали захоплення й радість: «У Народному домі Кам'янця на Поділлі відбувся концерт колядок та щедрівок. Коли Національний хор виконав твір «Небо і земля» із «Богогласника» – у душах публіки віджило щось далеке і таємниче, аудиторія зовсім завмерла, тремтяче прислухаючись до кожного звуку, а потім кипучою хвилею оплесків наділила виконавців, що стояли на сцені із «звздою» в українських костюмах...» (Життя Поділля. – 1919. – 12 січ.).

Значна увага у подільській періодиці доби Директорії УНР приділялася проблемам творення національної Церкви. Осередком національного-церковного руху був Кам'янець-Подільський. Саме у цьому місті плідно працювали єпископ Парфеній, професор В. Біднов, Є. Сіцінський, М. Сіماشкевич та інші діячі, які домагалися запровадження української мови та українознавства в семінарії та школах духовного відомства [169, с. 281].

Часописи Поділля послідовно обстоювали інтереси Української автокефальної православної церкви та сприяли формуванню національно-релігійної свідомості як фундаменту культури. Релігійно-церковна тематика найчастіше висвітлювалася в редакційних, проблемних та аналітичних статтях, замітках, протестах, відкритих листах і нормативних актах міністерства ісповідань.

Тема національно-церковного будівництва широко розроблялася в аналітичних матеріалах газети «Наш шлях». Так, відомий громадський і політичний діяч С. Баран у статті «За реформу православної церкви» обґрунтував історичне право українського народу на творення

незалежної національної Церкви та накреслив схему реалізації автокефалії, яка передбачала утворення окремого патріархату в Києві, заміну московських церковних ієрархів українськими, проведення комплексної українізації православної Церкви (йшлося не лише про вимову церковнослов'янської Літургії, а і про ведення молитов і додаткових богослужінь українською мовою), реформу виховання духівництва, яке «без винятку повинно одержати університетську освіту» (Наш шлях. – 1920. – Ч.72/73).

Загалом діяльність часописів національного спрямування була вагомим внеском у боротьбу за подолання імперських стереотипів та антиукраїнських настроїв у релігійній сфері. Матеріали газет охоплювали широке коло питань, пов'язаних зі становленням УАПЦ, а саме: боротьбу проти руйнівного впливу російського православ'я та його апологетів як засобів денаціоналізації українського народу, відносини між державою і Церквою, деморалізацію духівництва представниками московської церковної влади, потребу підвищення освітнього рівня священства. Формуванню національно-релігійної свідомості сприяло ознайомлення читачів із життєвим і творчим шляхом представників духовної та світської інтелігенції.

Аналіз газетної періодики Поділля як джерела вивчення культурно-мистецького розвитку краю в період Української революції дає змогу стверджувати, що тодішні часописи не тільки активно відбивали на своїх шпальтах проблеми відродження національної культури, інформували громадськість про шляхи створення належних умов для розвитку театру, пісні, музики, інших видів мистецтва, але й стимулювали зростання нової генерації українських митців, давали змогу трудовому люду вперше на державному рівні відчувати турботу про створену його руками культурну спадщину. Видання незмінно стояли на сторожі духовного самозбереження та церковного відродження як передумови національного відродження.

Українські уряди, окрилені ідеєю творення нової доби, у своїй діяльності вміло використовували різні дієві методи,

спрямовані на підняття духу патріотизму в загонах українських повстанців. Окрім полум'яних закликів братися за зброю, жертвувати своїм тілом та душею, щоб здобути славу, свободу власному народові та прийдешнім поколінням, чільне місце посідало й поетичне слово. Адже саме через поезію передавалися всі почуття та душевні поривання героїв тих запеклих битв, їхні настрої, роздуми та мрії. Слово кликало у похід, ним гоїли рани, тамували спрагу, голод, зігрівали серце і піднімали в атаку.

Авторами ліричних доробків були не лише відомі майстри пера, а й звичайні пересічні громадяни, учасники тих подій, які вражені розв'язкою якоїсь ситуації або героїчним вчинком товаришів, можливо вперше у житті взяли до рук чистий аркуш паперу і вилили на нього свої почуття та настрої. Тих творів не знайдемо в хрестоматіях із української літератури чи у відповідних тематичних збірниках. Чимало їх передавалося з вуст у уста, але з часом стерлися з людської пам'яті.

Однак не все перемололи жорна історії, викривлені тоталітарним режимом. Крім уцілілих документів, літописних хронік і свідчень очевидців ще одним джерелом, із якого можна почерпнути відомості про добу становлення Української Народної Республіки, залишилися періодичні видання. Саме газети, які майже століття пролежали на запилених архівних полицях, вцілівши від знищення вогнем, вологістю або ж руками більшовика-комуніста, нині дають змогу дослідникам відкрити правду, торкнутися витоків людської звитяги.

Поряд із матеріалами, що висвітлювали буденний ритм молодій державі, відображали сутність законів та постанов уряду Директорії УНР, розповідали про перебіг військових баталій, накази командирів, моральні настрої народних мас чимало місця на шпальтах часописів відведено літературно-художнім творам. Хто друкувався в цих та інших періодичних виданнях, під чийми, як-то кажуть, «штандартами» з'являлися їхні твори – про це, на жаль, ще не сказано серйозного наукового слова [57, с. 13]. Ось, наприклад, газета «Український козак». Чи не в

кожному її номері вміщено твори маловідомих широкому читацькому загалу літературних митців.

Поезії М. Годованця, Т. Михайловича, В. Сосюри, С. Іванченка, П. Карпа, П. Стаха, Є. Мандичевського, Б. Біленького, В. Пачовського, Ю. Шкрумеляка, В. Сивенького, Я. Савченка та багатьох інших – унікальні за своїм змістом, формою, виражальними засобами та образністю. У них пульсує, вривається, розкуто походжає сама Революція!

У пресі, що тоді виходила на Поділлі, зв'язалися воедино тісними контактами дві літературні й мистецькі сили – Наддніпрянська і Галицька. Перейшовши через Збруч на допомогу братам із Великої України боронити її від московсько-більшовицького поневолення, галичани принесли з собою власну культуру, багатство традицій, мовну особливість та літературно-художню творчість.

Проте якщо частково погодитися зі словами тодішнього відомого критика М. Рудницького, що галицька література стала островом Робінзона, який чекає човнів порятунку, то такими човнами, без сумніву, стала література, яка розвивалася за Збручем [63, с. 8]. «Великий рух майстрів слова у наддніпрянській поезії, – писав поет і критик С. Гординський, – не пішов намарне. Наше поетичне немовля давно живе самостійно і своїм власним національним життям...» [26]. Те немовля – поезія періоду визвольних змагань української спільноти за власну суверенну державу.

Це дослідження – лиш невеликий поступ у незвіданий світ забороненої радянською владою народної поезії, яка тоді «може вперше вступила на шлях, на якому молода генерація митців дала справді високі й гарні досягнення в техніці віршування. Всілякі звукові ефекти, алітерації й асонанси, вигадливий мінливий ритм, вільний вірш, новотвори під впливом справді відчуті психічної потреби, стало звичайним знаряддям поета» [54, с. 613]. Це тільки штрих до формування нових мистецьких явищ, зокрема, такого, як український символізм, але штрих важливий у тому плані, що «показує розвиток поезії Галичини і Наддніпрянщини як спільний процес, що відбувався в

руслі єдиного потоку української культури із випередженням у тій чи іншій частині» [63, с. 6].

Звернемося тепер до першоджерел – газетної періодики Поділля 1919 р. Насамперед зробимо аналіз часопису «Українське слово», редакція якого тоді досить багато уваги приділяла проблемам ведення військової боротьби, питанням освіти, культури, а також пропагуванню зразків поетичної творчості, зокрема стрілецької та повстанської тематики. Інтерес цей викликаний явищами суспільно-політичного характеру, передусім відродженням ідеї національної державності в нових умовах і новими методами [63, с. 10].

У вірші «В рішучу хвилю» П. Стах закликав усіх громадян братися за зброю і виступати на бій з більшовицьким ворогом, бо «краще загинуть, ніж рабство і глум... Жбурнув злий фатум з тьми століть на рідний люд ганьбу і блуд. Навіщо ж жити в імлі?» (Українське слово. – 1919. – 19 лип.). «Здійснити грізний суд», – ось головний лейтмотив цієї полум'яної й патріотичної поезії. У вірші «Гайдамака» (Українське слово. – 1919. – 3 серп.) автор згадував той період у вітчизняній історії, коли за волю бились козацькі лицарі Залізняк та Гонта. Своїх сучасників поет вважав близькими по духу славними нащадками героїв-гайдамаків. Вони на ворогів ідуть із піснями і не питають їх кількості, бо переконані, що подолають і за лісами, і за горами:

Ми – гайдамаки! Україна
Нас кличе пробі не дарма:
Ось-ось жаданая хвилина –
Її ми визволим з ярма!

У поезії «Смерть козака» цього ж автора розповідалося про останні хвилини важко пораненого козака на полі бою. Дивлячись смерті у вічі, він згадує молоду дівчину, з якою мріяв відгуляти «гучний весільний бенкет»; пошепки звертається до рідного краю, за «волю і кращу долю» якого він «по-козацьки радо гине – і сміється, і радіє», а також просить свою сиву неньку, щоб згадала його «на цвинтарі із сльозами і жалями». В останньому ж його подиху звучить

ненависть та прокляття, але не до ворога, а до «тих синів ледачих, які в запічку ховались!» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.)

Складне становище простого люду у воєнний період змальовано в поезії «Щоденно» Б. Біленького. Скрізь ходять чужинці і грабують, на базарах – дорожнеча, грошей не вистачає, народ живе у голоді та відчаї: «Вода наша, земля ваша, – скільки вгодно забирайте – нам голодним, хліба дайте!» (Українське слово. – 1919. – 29 лип.).

«Лірику голоду» описав поет Ігор (*прізвище не вказано*. – В. Г.). Він передавав душевний стан та думки людини, якій весь час хотілось їсти: їй «ввижаються рагу і котлети, сниться печеня й паштети». У розпачі ліричний герой звертається до Бога, щоб той здійснив чудо – «хай стану конем я... вийду на поле і пастися буду» (Українське слово. – 1919. – 2 серп.).

«Той, хто не стане до зброї, – той зрадник і шахрай. Рабство кличе із чужини – продає свій край», – писав у своєму поетичному звертанні «До подолян» С. Іванченко (Український козак. – 1919. – 2 лип.). У його словах звучала ненависть до радянської комуні, заклик до громади всім гуртом іти на фронт битися з чужинцем, якому не повинно бути місця в українській хаті:

Ні з панами-павуками,
Ні з поганню-большаками
Разом ми не йдем!
Ми за волю України...

У суспільно-політичній газеті «Галицький голос» зі своїм ліричним доробком виступив відомий серед тодішньої плеяди митців поет Василь Пачовський. Значущість та популярність його творів відзначив свого часу український поет діаспори В. Барка, який у критичній статті розвинув думку про те, що «лірика Пачовського була найближчою українською попередницею феноменального Тичининого «кларнетизму» [6, с. 14]. Його вірші присвячені борцям за волю, які пішли за Збруч боронити Україну від більшовиків, залишивши вдома самотніми дітей та дружин. Він благословляє своїх земляків «за терпіння, за труд, за

жах, за жовч, за кров пролиту», запевняє, що у хвилини радісні й сумні над головами вояків завжди будуть літати рідні хмари, роси стелитимуться їм до ніг, куватимуть зозулі, а також вірить, що «той орел, який шарпає нам рани, впаде на землю під ножом Прометея» (Галицький голос. – 1919. – 4 верес.).

Щоб дізнатися про майбутню долю своєї держави, ліричний герой звертається до пророка, який переконує, що свобода не за горами, адже «хто кров'ю й потом одкупив свій гріх – поверне своєму краєві втрачену радість». Він повірив і, на мить затуливши долонями очі, справді побачив, як «вигнанці ланом у досвітній млі ішли трьома валами до рідної землі... Де пустирі бірзіллям заростали, там коливались золотом лани. Змив очі люд, що спав на пожарищі – став один лан з Кавказу аж по Сан» (Галицький голос. – 1919. – 12 жовт.). Проте, як свідчить історія, цьому пророцтву вдалося здійснитися майже через століття – у 1991 р.

В одному з номерів «Галицького голосу» подано критичну статтю на вісім пісень В. Пачовського, що вийшли в Кам'янці-Подільському під загальною назвою «Побіг трьох братів із ляцької неволі». Автор перелицював знану народну думу «Про втечу трьох братів із турецької неволі» – і пристосував до сучасних йому воєнних подій, коли ще до приходу галичан на землі Наддніпрянської України відбулися їхні останні відступи перед поляками. Тут ідеться про те, як «три брати уступають перед натиском ляхів, старший і середульший – на авто і возах втікають із всіляким добром і не думають допомогти бідному наймолодшому братові, що пішки відходить і зупиняє вражих ляхів, але в кінці – без зброї та амуніції – гине в бою» (Галицький голос. – 1919. – 16 серп.).

Завершується переспів риторичним запитанням, що робитимуть далі живі брати: чи покійно підуть прохати ласки у ворога або ж озброяться і визволятимуть народ із неволі? Однак із середульшим трапляється лихо – його захоплюють у полон, а старший стає зрадником – тікає до

Відня, де погоджується «з ляхами на Польщу від моря до моря» [110, с. 18].

Пісні справляли велике враження на читачів, оскільки в образі наймолодшого брата уявлявся простий народ, який сам боронить рідну землю від польських завойовників. Переспів В. Пачовського реалізовував патріотичне завдання «будити дух і зміцнити у своїх земляків завзяття до великого діла – визволення нашого народу від загарбників» (Галицький голос. – 1919. – 16 серп.).

Ім'я поета Якова Савченка належить до когорти «поетів-символістів, які представляли товариство «Музагет» [144, с. 283]. Група «Музагет», – як стверджує художник, учасник процесу національного відродження в літературі П. Ковжун, – була тим джерелом, з якого потекла не одна течійка в молоду українську літературу і сучасні культурно-мистецькі організації» (Назустріч (Львів) – 1934. – 1 лют.).

Про горе, лихо, муки, кров, спустошення, страждання, яке принесли на українську землю більшовики, йдеться у поемі «Гуни» Я. Савченка, опублікованій у газеті «Українське слово» (1919. – 31 лип.). Загарбників-комуністів, які йдуть по лікті у крові, автор називає п'яними месниками, червоним Сатаною, потворами лютої Билиці, кошлатими, бездомними звірами, у руках яких – мечі й сокири, а очі налиті злобою. Останні гуни, що видають дикунський крик, чорти, що стріляють іскрами до хмар, летять на конях і на зміях, аби розтоптати правду і закони, – такими алегоричними образами охарактеризовано радянських завойовників.

Поет, звертаючись до народу, просить не бути глухим і сліпим, не вірити в добрі наміри більшовицької влади, а боротися, бо інакше «прийде холодний жах кінця... багнетами проколються серця і їх піднімуть, як прапори».

Сподівання на кращу долю виснаженого жорстокими боями, вкритого глибокими ранами, политого козацькою кров'ю коханого краю висловлював у своїй поезії М. Год (ймовірно, цей криптонім є ім'ям та прізвищем поета Микити

Годованця, який тоді був знаний на Поділлі. – В.Г.). Так, у газеті «Український козак» він писав:

Я вірю, вірю я,
Що із попелу, з руїни
Ще прекрасніша, як є,
Встане рідна Україна (1919. – 18 черв.).

Осанну лицарській мужності та славі співав у власній поезії козак 3-го Гайдамацького полку В. Сосюра. Він із жалем і скорботою згадував своїх полеглих побратимів, «за якими серце в'яне, плаче темний гай», але разом з тим висловлював впевненість, що з часом розвіється «той сум борні», розцвіте «в серцях блакитноокий май і усміхнеться мій залитий кров'ю край» (Український козак. – 1919. – 27 черв.). Із болем у душі автор спостерігав, як плаче і стогне мила Вкраїна, яку «москаль мордує», але знову ж таки почуття віри та любові до Вітчизни налаштовували його на мажорний лад:

Скоро встане сонце, і загинуть тучі.
Як загине в серці чорних днів печаль...

Ліричні рядки невідомого автора В.Б. теж сповнені надією на здійснення одвічного прагнення українців жити вільно у власному домі, працювати і дбати про себе і свою родину, «їсти хліб і сало, а ще мати тютюн і кресало». Поет був переконаний у перемозі над ворогом, оскільки знав:

Не загинув ще дух волі,
Бо живе козацтво,
Що здобуде неньці славу,
Волю і багатство!

Вивчення історії української літератури та її безпосередніх творців через призму газетної періодики, зважаючи на складність, драматизм післяжовтневого минулого, нині треба поставити в контекст суспільно-політичних явищ і процесів, які ще потребують об'єктивної оцінки спеціалістів. Однак не варто чекати, коли істориками буде здійснено ґрунтовну науково-дослідну роботу і проведено аналіз подій доби українського державотворення.

Уже тепер ми повинні узагальнювати різноманітні мистецькі явища періоду національно-визвольних змагань. Особливо перспективним має бути «дослідження еволюцій художньої форми і наповнення її новим ідейно-змістовим значенням, народження нових майстрів поезії, їхній яскравий злет, розвиток і згасання» [57, с. 15].

Отже, аналіз матеріалів демократичних часописів Поділля доби Директорії УНР дає змогу стверджувати: навіть у складних суспільно-політичних умовах регіональна періодика була об'єктивним джерелом пропаганди національних ідей і ефективною зброєю в боротьбі за самостійність держави, єдиним інформаційно-виховним полем, спрямованим на виборювання й утворення незалежної України.

На сучасному етапі вивчення історії провінційних газет має важливе патріотичне значення, допомагає встановлювати і розвивати прогресивні традиції вітчизняної преси.

Література

1. Антонюк, Т. Пошуки шляхів розвитку освіти в Україні у 20-х рр. ХХ ст. // Рідна школа. – 2004. – № 4. – С. 45.
2. Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 62.
3. Бабицький, В. Повітовий селянський з'їзд у Могилів-Подільському в 1919 р. // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.). – Вінниця, 1995. – С. 58-59.
4. Бабицький, В. Зимовий похід 1919-1920 рр. і Вінниччина // Тези доп. 11-ої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1992. – С. 58.
5. Баженов Л. Нариси історії Поділля / Л. Баженов, І. Винокур. – Хмельницький, 1990. – 121 с.
6. Барка, В. Лірик-мислитель // Пачовський В. Зібрані твори. Т. II. Золоті Ворота. – Філадельфія – Нью-Йорк – Торонто, 1985. – С. 14.
7. Бездрабко, В. Суспільно-політичні умови існування української періодики у 1920 рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. VI Всеукр. наук.-теорет. конф. (11-13 трав. 2000 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2000. – С. 421-422.
8. Белецкая, Л. Украинский советский драматический театр. – К.: Вища шк., 1984. – 180 с.

9. Березовська, Л. Проблема реформування шкільної освіти у працях українських педагогів 1917–1919 рр. // Історія в шк. – 2003. – №4. – С. 11–15.

10. Білгорайський, М. Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на Вінниччині на сторінках газети «Стрілець» // Тези доп. Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (6 верес. 1991 р.). – Вінниця, 1991. – С. 82–83.

11. Бохоновський, В. Революційні події лютого–березня 1917 р. на Поділлі // Українська революція 1917–1920 рр. на Хмельниччині: матеріали обл. молодіж. наук. краєзн. конф. (18–20 листоп. 1998 р.). – Хмельницький–Красилів, 1998. – С. 46–48.

12. Бош, Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. – М.: Коммунист. – 1919. – 88 с.

13. Винниченко, В. Відродження нації. Т. 3. – Відень, 1927. – 191 с.

14. Вінниця: іст. нарис. – Вінниця, 1967. – 360 с.

15. Вітязь, Ю. Хмельниччина в період Гетьманату // Українська революція 1917–1920 рр. на Хмельниччині: матеріали обл. молодіж. наук. краєзн. конф. (18–20 листоп. 1998 р.). – Хмельницький; Красилів, 1998. – С. 15–18.

16. Вовкодав, В. Літинщина – вогнище національно-визвольного руху на Поділлі // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 53–55.

17. Воловик, В. Деякі аспекти українського національного питання на Поділлі в 1917 р. // Тези доп. IX Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1990 р.). – Вінниця, 1990. – С. 66–68.

18. Воловик, В. З історії громадянської війни на Вінниччині (1920) / В. Воловик, С. Вініковецький // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 3–18.

19. Воловик, В. Останні події української революції 1917–1920 рр. / В. Воловик, О. Зінько // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2002. – Вип. 3 – С. 41–45. – (Сер. «Історія»).

20. Воловик, В. Події української національної революції на Поділлі в жовтні – грудні 1917 р. / В. Воловик, М. Стопчак // Тези доп. VII Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (18 верес. 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 55–57.

21. Воловик, О. Революційний рух 1917 р. на Вінниччині // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1997 р. – Вінниця, 1996. – С. 19–20.

22. Гаврищук, А. Партизанський рух на Поділлі проти німецько-австрійських окупантів (1918) // Матеріали IX Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1995. – С. 249–255.

23. Гандзюк, В. Відстоювання ідей автономії України в добу Центральної ради вінницьким часописом «Свободный голос» (1917 р.) // Українська журналістика: умови формування та перспективи

розвитку: зб. наук. пр. / відп. ред.: С. Квіт, Т. Бондаренко; МОН України; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – С. 386–390.

24. Гандзюк, В. Вінницький часопис «Свободное слово» (1918–1919 рр.) в контексті українського державотворення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. на пошану проф. Гудзенка П. / відп. ред. В. Даниленко – К., 2007. – Вип. 12. – С. 134–150.

25. Гандзюк, В. Преса УНР 1919 року про культурно-мистецьке життя Поділля // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка / за заг. ред. І. Зозуляка. – Т., 2007. – Вип. 1. – С. 187–191. – (Сер. «Історія»).

26. Гординський, С. Поет «другої генерації» // Назустріч. – 1936. – 15 лют.

27. Горевалов, С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях / Відділ. військ. підгот. держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Л., 1997. – 317 с.

28. Горевалов, С. Військова журналістика України: історія та сучасність / Військовий інститут при державному університеті «Львівська політехніка». – Л., 1998. – С. 83.

29. Гражданская война на Украине. Т.1, кн.1. – К.: Наук. думка, 1967. – 120 с.

30. Григорчук, П. Політичне становище на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 174–185.

31. Григорчук, П. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р./ П. Григорчук, О. Яременко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: зб. наук. пр. / за заг. ред. П. Григорчука. – Вінниця, 2002. – Вип. 3. – С. 45–46. – (Сер. «Історія»).

32. Грищенко А. Документи фонду Генерального секретаріату народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 72.

33. Грушевський, М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992. – 360 с.

34. Губа, П. Ідея державності України у пресі 1917–1919 рр. // Розбудова держави. – 1999. – № 1/6. – С. 146–155.

35. Губа, П. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 29–41.

36. Губа, П. Українське відродження: спроба джерелознав. оцінки вітчизн. преси 1917–1920 рр. / Черкас. держ. технолог. ун-т. – Черкаси, 2002. – 263 с.

37. Гуменюк, К. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. // Боротьба за владу рад на Україні. – К., 1977. – С. 138-156.
38. Гуменюк, С. Спілка, народжена революцією // Корчагінець. – 1978. – 9 трав.
39. ДАВО. – Ф. Р. – 4205. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 38.
40. ДАВО. – Ф. Д. – 255. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 26.
41. ДАВО. – Ф. Р. – 2734. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 33.
42. ДАВО. – Ф. Р. – 2734. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14-15.
43. ДАХО. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 173-174.
44. ДАХО. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 50.
45. ДАХО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 1141. – Арк. 8-9.
46. ДАХО. – Ф. Р. – 1158. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 3.
47. ДАХО. – Ф. Р. – 1158. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 8.
48. Дещинський, Л. З історії створення Збройних Сил УНР (березень 1917-квітень 1918 рр). / Л. Дещинський, В. Голубко // Розбудова держави. – 1996. – № 6. – С. 52.
49. ДНК//ЛЧК. – 1991. – Ч. 6. – С. 5.
50. ДНК//ЛЧК. – 1991. – Ч. 4. – С. 15.
51. Дорошенко, Д. Історія України 1917-1923 рр. В 2т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 284 с.
52. Дорошенко, Д. Історія України. Т. 2. – Нью-Йорк, 1964. – 274 с.
53. Дубинський, І. Червоне козацтво / І. Дубинський, Г. Шевчук. – К., 1961.
54. Єфремов, С. Історія українського письменства. – К.: Феміна. – 1995. – 680 с.
55. Жинь національностей. – 1918. – № 1. – С. 7.
56. Жмурко, О. Часописи доби Директорії як джерело вивчення культурного життя Кам'янця-Подільського в 1919-1920 рр. // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1995. – С. 281-283.
57. Жулинський, М. Із забуття – в безсмертя. – К.: Дніпро, 1990. – 164 с.
58. Завальнюк, О. В часи української революції / О. Завальнюк, О. Комарницький // Кам'янець-Подільський: іст.-попул. нарис. – Кам'янець-Поділ., 2001. – С. 69-75.
59. Завальнюк, О. Українська Галицька армія на Поділлі (лип. 1919 – трав. 1920 рр.) : іст. нарис / О. Завальнюк, С. Олійник. – Кам'янець-Поділ.: Абетка Нова, 2001. – 148 с.
60. Захарченко, П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 121 с.
61. Зінченко, А. Благовістя національного духу: укр. церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993. – 113 с.

62. Ігнатієнко, В. Українська преса 1816–1923 рр.: іст.-бібліогр. етюд / Укр. наук. ін-т книгознавства. – Х.: Держвидав України, 1926. – 288 с.
63. Ільницький, М. Західноукраїнська і емігрантська поезія 20–30-х років. – К.: Знання України, 1992. – 293 с.
64. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 220.
65. Історія України. – К., 1997. – 460 с.
66. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. – К.: Україна, 1996. – 431 с.
67. Капустянський, М. Похід української армії на Київ – Одесу в 1919 р. Ч. 1. – Л., 1921. – 182 с.
68. Ковалевський, М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 487 с.
69. Коваль, В. Газета «Свято Поділля» як джерело вивчення історії Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту:.. – Кам'янець-Поділ., 1998. – Т. 2. – С. 87–89. –(Сер. «Історичні науки»).
70. Корновенко, С. Українська революція: навч. посіб. / С. Корновенко, А. Морозов, О. Реєнт – Вінниця: Фоліант, 2004. – 431 с.
71. КПМДА (Кам'янець-Подільський міський державний архів). – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 14.
72. КПМДА (Кам'янець-Подільський міський державний архів). – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2885. – Арк. 40.
73. КПМДА (Кам'янець-Подільський міський державний архів). – Ф. 3345. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.
74. Кравець, М. Селянські заворушення на Поділлі навесні і влітку 1918 р. // VIII Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1990. – С. 5–6.
75. Кравс А. За українську справу: Спомини про III корпус УГА після переходу за Збруч. – Л., 1937. – С. 67.
76. Кравчук, О. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.) // Поділля у контексті української історії: матеріали Всеукр. наук. конф. (29–30 листоп. 2001 р.). – Вінниця, 2001. – С. 172–176.
77. Красильникова, О. Історія українського театру ХХ століття: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 66.
78. Крах германской оккупации на Украине: по док. оккупантов. – М., 1936. – 137 с.
79. Кривошея, Г. За землю, за волю: Українська військова журналістика у контексті історії. – К., 1998. – 131 с.
80. Крилов, І. Система освіти в Україні (1917–1930). – Мюнхен, 1956. – 194 с.

81. Крип'якевич, І. Історія українського війська. В 12 вип. Вип. 12 / І. Крип'якевич, Б. Гнаткевич. – Репринт. вид. кн. 1936 р. – Т.: Збруч, 1992–1993. – 569 с.
82. Кульчицький, С. Українська Держава часів гетьманщини (1918) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 60–79.
83. Курбас Лесь. Спогади сучасників. – К., 1969. – С. 7
84. Кушнір, Б. Освітньо-культурні перетворення на Поділлі у 1919 р. // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 289.
85. Левицький, О. Військовий договір Української Галицької армії з Добрармією генерала Денікіна // Українська Галицька армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: матеріали до історії. – 1958. – Т. 1. – С. 56–62.
86. Лейбельман, З. Воспоминания печатника // Наша кузница. – 1922. – № 5/7. – С. 141–146.
87. Лисий, А. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 200–202.
88. Лихолат А. Здійснення ленінської національної політики на Україні у 1917-1920 рр. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 50.
89. Літопис революції. – 1933. – № 1/2. – С. 247–249.
90. Лозовий, В. Кам'янець-Подільський в період Гетьманату (трав. – листоп. 1918 р.) // Матеріали Х Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 2000. – С. 357–364.
91. Лозовий, В. Поділля в період Гетьманату (1918 р.): навч.-метод. посібн. – Кам'янець-Поділ.: Медобори, 2003. – 36 с.
92. Лозовий, В. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) // Матеріали ХІ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 2004. – С. 276–278.
93. Лозовий, В. Фінанси УНР у «кам'янецький період» Директорії (черв.-листоп. 1919 р.) // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 43.
94. Людендорф, Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Т. 2. – М., 1924. – 179 с.
95. Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1–2. – Прага, 1942. – 110 с.
96. Майборода, В. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки. – К., 1996. – 166 с.
97. Малигін, А. Вінниччина в добу Директорії // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 40–41.
98. Малик, Я. Періодична преса про повстанський антибільшовицький рух в Україні 1919 р. // Українська періодика:

історія і сучасність: доп. та повідомл. III Всеукр. наук.-теорет. конф. (22-23 груд. 1995 р.). - Л., 1995. - С. 161-165.

99. Малик, Я. Українське селянство за умов гетьманського режиму 1918 р. // Історія України. - К., 1998. - С. 7-8.

100. Малик, Я. В боротьбі за українську державність: преса Галиц. стрілецтва / Я. Малик, І. Крупський // Армія України. - 1993. - 5 жовт.

101. Мамлига, К. Галицька армія у Великій Україні 1919 р. (за матеріалами часописів «Україна», «Український козак», «Стрілець») // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. V Всеукр. наук.-теорет. конф. (27-28 листоп. 1998 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка. - Л., 1999. - С. 87-97.

102. Мандзенко, К. Петлюра, петлюрівці, петлюрівство // Альманах УНС. - Джерзі Ситі; Нью-Йорк, 1979. - С. 32-33.

103. Марков, С. Отечественная война украинского народа против германских оккупантов 1918 г. Т. 1. - М., 1937. - 196 с.

104. Масловський, М. Зустріч Петлюри в Могилів-Подільському та Ямполі в 1920 р. // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). - Вінниця, 1996. - С. 52-53.

105. Нарис історії 14-ої бригади // Червона Калина. - Л., 1930. - № 1. - С.17-23.

106. Невгодовський, А. Українська національна школа: становлення (1917-1920 рр.) // Рідна школа. - 2001. - №11. - С. 65-67.

107. Німецькі окупанти на Поділлі // Молодий більшовик. - 1937. - 18 січ.

108. Олійник, С. Діяльність Бюро пропаганди (Пресової квартири) Української Галицької армії на Поділлі (літо 1919 - весна 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. статей. - Кам'янець-Поділ., 2005. - Т. 5. - С. 44-51.

109. Олійник, С. Українська Галицька армія на Поділлі в 1920 р. // Тези доп. XIV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (5 верес. 1995 р.) - Вінниця, 1995. - С. 63.

110. Пачовський, В. Побіг трьох братів із ляхської неволі. - Кам'янець на Поділлі. - 1919. - С. 18.

111. Петлюра, С. Статті. - К., 1993. - 243 с.

112. Пилипчук, Р. Скільки років театрові ім. Заньковецької? / Р. Пилипчук, Р. Леоненко // Культура і життя. - 1997. - 3 груд.

113. Поділля в роки громадської війни: док. і матеріали. - Вінниця, 1959. - 272 с.

114. Полонська-Василенко, Н. Історія України 1900-1923 рр. - К.: Пам'ятки України, 1991. - 136 с.

115. Полонська-Василенко, Н. Історія України. У 2 т. - К., 1992. - С. 576.

116. Приходько, В. Повстання українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. – Варшава, 1935. – 74 с.
117. Пшук, І. Радянське будівництво на Поділлі в роки громадянської війни (1919–1920 рр.) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 19–33.
118. Рафсс, М. Два года революции на Украине. – М., 1920. – 116 с.
119. Реєнт, О. Павло Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2003. – 303 с.
120. Рекрут, В. «З людьми і для людей...»: (Д. Маркович в укр. нац.-визвол. русі: кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – 407 с.
121. Рибак, І. Наш край в історії України. – Кам'янець-Поділ.: Сисин О., 2007. – 140 с.
122. Ріпецький, С. Повстанський рух на Україні 1918–1922 рр. // Енцикл. українознавства. – Л., 1996. – Т. 6. – С. 2118.
123. Рубльов, О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реєнт – К.: Альтернативи, 1999. – 345 с.
124. Рудий, Г. Газетна періодика – джерело вивчення Української культури 1917–1920 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2000. – С. 93–211.
125. Рудий, Г. Преса української держави (1918) як джерело вивчення проблем становлення національної освіти і науки // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 146–152.
126. Семко, С. Матеріали до історії Отаманщини на Україні (груд. 1918 – січ. 1919 рр.) // Архіви рад. України. – 1933. – № 7/8. – С. 86–87.
127. Сидорук, С. Центральна Рада і Поділля // Українська революція 1917–1920 рр. на Хмельниччині: матеріали обл. молодіж. наук. краєзн. конф. (18–20 листоп. 1998 р.) – Хмельницький; Красилів, 1998. – С. 23–30.
128. Ситало, А. Національно-визвольна війна українського народу 1917–1921 рр. в оцінці Д. Донцова // Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Кафедра укр. преси: зб. пр. кафедри укр. преси / С. Кость. – Л., 1995. – С. 142–153.
129. Сірополко, С. Завдання нової школи. – Нова Ушиця на Поділлі, 1919. – С. 21.
130. Сірополко, С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – 670 с.
131. Скляренко, Є. Робітничий клас України в роки громадянської війни. – К., 1966. – 238 с.
132. Скоропадський, П. Спогади (кінець 1917 – груд. 1918 рр.). – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
133. Слизький, І. Народні повстання на Поділлі проти німецьких окупантів у 1918 р. // Матеріали ІІ Поділ. іст.-краєзн. конф. – Львів: Каменярь, 1968. – С. 37.

134. Солдатенко, В. «Вінницькі щаблі» державного проводу УНР // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 3–15.
135. Солдатенко, В. Українська революція. історичний нарис: моногр. – К.: Либідь, 1999. – 684 с.
136. Стангмір, О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917-1920. – Торонто, 1966. – 93 с.
137. Станович, М. «В бурю та серед скель...» // Вінниччина. – 1992. – 7 листоп.
138. Станович, М. «Запануєм, браття милі, в червоній сторонці...» // Вінниччина. – 1992. – 14 листоп.
139. Станович, М. «Наш клич один: опертися на власних силах...» // Вінниччина. – 1992. – 24 жовт.
140. Станович, М. Йозеф та Симон // Вінниччина. – 1992. – 31 жовт.
141. Станович, М. Як Петлюра закрив «Свободное слово» // Вінниччина. – 1992. – 12 верес.
142. Стецюк, В. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2004. – Т. 13. – С. 364–372. – (Сер. «Історичні науки»).
143. Стопчак, М. Воєнно-політичне становище в Подільській губернії навесні 1919 р. / М. Стопчак, О. Воловик // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (14 трав. 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 41–42.
144. Струни: Антологія української поезії. – Берлін, 1922. – С. 283.
145. Супруненко, М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни. – К., 1951. – 256 с.
146. Тарнавський, М. Спогади // Вечірня година. – 1992. – Ч. 4. – С. 109.
147. Тарнопольський, Л. Жовтень на Вінниччині: Історичний нарис. / Л. Тарнопольський, С. Федулкін – Вінниця, 1927. – С. 5.
148. Телячий, Ю. Інтелігенція Поділля в культуротворчих процесах періоду Гетьманату П. Скоропадського: сторінками часопису «Село» (1918 р.) // Освіта, наука і культура Поділля: зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2003. – Т. 3. – С. 150.
149. Удовиченко, О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. – К., Україна, 1995. – 198 с.
150. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: нариси історії: навч. посіб. / О. Реєнт, І. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.
151. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра / заг. ред. В. Шкляра. – К., 1998. – Вип. 3. – 179 с.

152. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. – К., 1967. – Т. 1. – С. 43.

153. Український драматичний театр. – К.: АН УРСР, 1959. – Т. 2. – С. 13.

154. Федоришин, П. Висвітлення боротьби за державність української мови на сторінках преси (1917-1920) // Українська журналістика: історія і сучасність: вісн. Львів. нац. ун-ту / ред. Д. Карпин. – Л., 1997. – Вип. 20. – С. 72-76.

155. Федоришин, П. Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – К., 1996. – 18 с.

156. Філонов, Л. Дай, Боже, пам'яті нащадкам! – Вінниця, 1995. – 32 с.

157. Хмара, Н. Загальний страйк на Україні влітку 1918 р. // Наук. зап. Луц. пед. ін-ту. Кафедра історії. – Л., 1961. – Т. 9. – С. 58-59.

158. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 42.

159. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 207.

160. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 242.

161. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 61.

162. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 20.

163. ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 32. – Арк. 22.

164. ЦДАВО України. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 184.

165. ЦДАВО України. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 82.

166. ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 45.

167. ЦДАВО України. – Ф. 1184. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6-19.

168. ЦДАРА Російської Федерації. – Ф. 1499. – Оп. 1. – Спр. 119.

169. Чубай, У. Проблеми творення національної церкви на сторінках Кам'янець-Подільського часопису «Наш шлях» // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (28-29 жовт. 2005 р.) / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2005. – С. 281-286.

170. Шанковський, Л. 1 кінна бригада УГА // Українська Галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. – Мюнхен, 1957. – Т. 1. – 312 с.

171. Шанковський, Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 284 с.

172. Шаповал, М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 158 с.

173. Штерн, С. В огне гражданской войны. Воспоминания, впечатления, мысли. – Париж, 1922. – С. 177.

174. Штогрин, Р. Гетьманська влада на Поділлі в подільській пресі // Вісн. студ. наук. т-ва ін-ту історії, етнології та права Вінниц. держ. пед. ун-ту: наук. вид. – Вінниця, 2007. – Вип. 8. – С. 114-117.

175. Шуст, О. На сесію - з перекладачем ходили вінницькі депутати, або Нове - це добре забуте старе // Погляд. - 2007. - 15-21 берез.

176. Шустикевич, А. З останніх боїв (осінь 1919 р. на В. У.) // КЧК на 1929 р. - Львів: Червона Калина, 1929. - С. 144.

177. Яременко, О. Боротьба українських національних сил проти російського монархічного руху на Поділлі в 1918 р. // Тези доп. XVI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. - Вінниця, 1995. - С. 67.

178. Яременко, О. Відродження гетьманської державницької традиції в 1918 р. // Історія національно-державного будівництва в Україні. - Вінниця, 1995. - С. 24-26.

179. Яременко, О. Встановлення на Поділлі влади гетьмана П. Скоропадського // Матеріали ІХ Поділ. іст.-краєзн. конф. - Кам'янець-Поділ., 1995. - С. 246-348.

ВИСНОВКИ

Подільська преса періоду визвольних змагань різними організаторськими заходами та захистом національних інтересів долала пасивність буденної свідомості громадянства, послідовно сприяла консолідації українських сил. Вона напрочуд точно вгадувала потреби своєї доби, перетворювала публіцистичне слово на фактор пробудження громадянських почуттів, об'єднання українців до боротьби за самостійну державу.

Розвиток журналістики 1917-1920 рр. на Поділлі характеризувався появою нових періодичних і тимчасових видань, чому сприяла відповідна суспільно-політична ситуація. Історико-порівняльне відображення суспільних процесів перебувало в тісному зв'язку з найбільш актуальними явищами, подіями і фактами. Газети брали активну участь у полемічному пошуку оптимальних розв'язків найважливіших політичних, соціальних, економічних і культурних проблем. Вони поступово перетворювалися на потужний фактор політичної орієнтації української нації. Поява опозиційних до влади матеріалів, полемічних публікацій вдосконалювала методи аналізу життєвих явищ, розкривала позицію окремих видань щодо захисту українських інтересів. Окремим подільським виданням вдалося подолати провінційну регіональність і піднятися до рівня всеукраїнських часописів.

У часи, коли уряди УЦР, Гетьманату, Директорії УНР вели збройну боротьбу з ворогами України, подільська періодика приділяла увагу реальній політології, розробці важливих українських питань, що стосувалися державної незалежності. Вона на високому професійному рівні аналізувала важливі суспільні явища воєнної доби, публічно коментувала, а подеколи й коригувала дії державних мужів. Газети перетворили свої шпальти на справжній рупор революційних процесів, відображали небачений доти порив нації до самостійності, вели хроніку подільських і республіканських подій. У складних умовах

подільські друковані органи були єдиною прикметою українського суспільного життя. Окремі з них послідовно вибудовували сучасну філософію українства в реаліях буремної доби. На пресу лягли відповідальні завдання: захищати народ, організовувати та виховувати його. Періодика відбивала зміни в ідейно-політичному житті українського суспільства та в духовно-культурній сфері.

На підставі проведеної дослідницької роботи можна зробити висновок про те, що подільська періодика 1917-1920 рр. об'єктивно відображала амплітуду всіх суспільно-політичних перетворень у державі та регіоні, формувала серед громадянства національну свідомість, почуття патріотизму, розуміння важливості революційних перетворень у процесі будівництва державної самостійності України на кожному з етапів визвольних змагань.

У монографії встановлено повноту відображення на шпальтах періодики основних етапів утвердження української державності, які, у свою чергу, стимулювали появу значної кількості публікацій, спрямованих на захист і реалізацію ідеї державної самостійності України. Зіставлення свідчень різних газет дозволило простежити суперечливості суспільних відносин, боротьбу поглядів і позицій тодішніх політичних сил.

Досвід організації масово-інформаційної діяльності свідчить, що провідниками державної інформаційної політики в країні були інформаційні служби, які її реалізовували за допомогою функції інформації, пропаганди, контрпропаганди й агітації з метою позитивних змін у масовій свідомості громадян щодо ідеї Української державності.

Проведення евристичної та аналітичної роботи з матеріалами періодики Поділля під кутом зору їх інформаційного значення для дослідження державотворчих процесів України 1917-1920 рр. дало змогу з'ясувати кількість регіональних періодичних видань у добу національно-визвольних змагань. Встановлено, що на Поділлі в означений період існувало 312 місцевих газет. Найбільше їх припадає на Кам'янець-Подільський, де протягом

1919 р. вийшло 37 видань, 1920 р. – 21; у Вінниці 1919 р. з'явилося друком 22 видання, у 1920 р. теж 22.

У науковий обіг введено газету залізничників «Новая жизнь» (Жмеринка) як таку, що досі не фігурувала в джерельному комплексі дослідників преси Поділля і не відзначена в жодному бібліографічному покажчику.

Загалом стан збереженості комплексу подільських періодичних видань 1917-1920 рр. можна вважати задовільним. Однак окремі видання, зокрема «Свободный голос», «Подільська воля» (Вінниця), «Жизнь Подолии» (Могилів-Подільський), «Липовецькі вісті» (Липовець), «Наш шлях», «Поділля», «Подольский край» (Кам'янець-Подільський), «Новини», «Залізничник» (Жмеринка) та інші, що з'явилися на папері низької якості, перебувають на межі знищення і потребують негайної фіксації на електронних носіях.

Увесь різномірний масив періодичних видань дав змогу провести класифікацію газет за типоутворюючими ознаками. Проаналізувавши науковий доробок попередників із типології періодики, варто назвати такі два типоутворюючі критерії подільської преси: 1) цільове і читацьке призначення; 2) зміст видання. Усю подільську газетну періодику 1917-1920 рр. поділено на такі типи за цільовим і читацьким призначенням: офіційні (31 назва), суспільно-політичні (59 назв), фахові (17 назв), військові (18 назв), клерикальні (3 назви).

На перших етапах українського національно-визвольного руху подільська преса була рупором, суб'єктом національно-визвольних змагань, а згодом, у міру свого розвитку, перетворювалася в об'єкт цього руху: організовувала, надавала нових форм, визначала мету, розробляла плани її реалізації

За матеріалами подільської преси 1917-1920 рр. можна простежити основні етапи розвитку державницької ідеї, що розпочалася з культурно-просвітницької діяльності, переросла у вимоги автономії й досягла епогею вимогами власної, незалежної держави. На всіх цих етапах періодика посідала чільне місце: своїми публікаціями подільські часописи довели окремішність українського народу від інших народів, сформуvalи норми літературної мови, утвердили її різні функціональні стилі. Під впливом різних

обставин, виходячи з партійних програм, центр своєї діяльності часописи переносили з культурно-освітньої роботи на політичні та соціально-економічні вимоги. Преса утвердила серед населення регіону необхідність перетворення України в автономію, роз'яснила мету і значення, що на певному історичному етапі було важливим кроком до остаточної політичної вимоги – власної держави.

Важлива риса подільської преси – послідовність у розробці проблем, уміння підійти до них всебічно, залучити до їх розв'язання широке коло читачів, які знаходили в газетних матеріалах не вказівки, а нові думки, які у кінцевому підсумку допомагали самотійно визначити позицію, знайти правильне рішення. Вагомість публікацій періодичних видань Поділля полягала в компетентному формуванні громадської думки і соціальній проникливості, часописи містили переважно відомості про конкретні факти місцевого життя, слугували базою джерельної інформації про перебіг подій, зміни в суспільному житті, й таким чином постачали відомості про суспільні відносини в Україні загалом та в окремих її регіонах. Газетні джерела містили і свій неповторний матеріал, який відбивав ставлення громадськості, низових учасників руху до українізації армії на різних етапах революції. Ці ж джерела свідчать про те, що боротьба за збереження самотійності України була справді громадянською війною, яка торкалась найглибших інтересів і залучала широку громадськість. Фактографічна інформація в місцевій пресі має перевагу над інформацією в центральних газетах.

Подільська преса зафіксувала досвід і багато повчальних уроків, які не втратили актуальності для розбудови української державності на сучасному етапі утвердження незалежності України. Для повнішого відтворення історичного досвіду державотворення необхідно продовжити пошук, виявлення і залучення тих джерел, які вважались втраченими, приховувались, замовчувались або використовувались упереджено, трактувалися за нав'язаними науці ідеологічними схемами. Серед цих джерел провідне місце залишається за періодикою, матеріали якої виступають літописом подій різних років

Національно-демократична преса Поділля 1917-1920 рр. – це сконденсовані історичним розвитком найкращі традиції демократичної української журналістики, збагачені досвідом нелегкої боротьби українського народу за незалежність. Утвердження і творчий розвиток цих традицій у практиці роботи сучасних засобів масової інформації сприятиме формуванню національної самосвідомості народу, розбудові Української держави.

ДОДАТКИ

У додатках не враховано більшовицької преси Поділля 1920 р., що не була основним об'єктом дослідження.

Додаток 1

СПИСОК ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ПОДІЛЛЯ 1917-1920 рр.

1. БОРОТЬБА: Орган Українських соціал-демократів Галичини й Буковини. – Виходить щотижня. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

2. БРАТСКОЕ СЛОВО: Листок для народного читання. Додаток до газети «ГОЛОС ПОДОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ». – Ред. комітет: С. А. Козубовський, М. П. Карпович, І. С. Степановський, Г. А. Мельницький. – Кам'янець-Подільський, 1918.

3. ВИЗВОЛЕННЯ: Соціал-демократична газета. Орган Кам'янецького комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. – Виходить щоденно. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

4. ВИННИЦКАЯ ЖИЗНЬ: Щоденна суспільно-політична і літературна газета. – Ред.: Ф. Іванов. – Вінниця, 1919.

5. ВИННИЦКАЯ ПОЧТА: Щоденна газета. – Ред.: Г. І. Конахевич. – Вінниця, 1919.

6. ВИННИЦКИЙ ЛИСТОК. – Ред.: В. Райхер. – Вінниця. – 1917-1918.

7. ВІЛЬНЕ СЛОВО: Щоденна народна газета. – Видання Інформаційного Бюро при Жмеринській філії УНС. – Ред.: комітет. – Жмеринка, 1918.

8. ВІЛЬНЕ СЛОВО: Кооперативна газета. – Редагує комітет. – Ольгопіль. – 1917.

9. ВІСНИК ДЕРЖАВНИХ ЗАКОНІВ ДЛЯ ВСІХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ: Орган Департаменту преси й друку при Управлінні преси й інформації. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

10. ВІСНИК МІНІСТЕРСТВА ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. – Видання інфор-

маційно-видавничого відділу МЗС УНР. Виходив двічі на місяць. – Ред.: комітет. – Вінниця, 1919.

11. ВІСНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА. – Виходив на замовлення диктатора Західної області УНР. – Ред.: не зазначалося. – Кам'янець-Подільський, 1919.

12. ВІСНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ: Офіційна газета Директорії. – Виходив двічі на тиждень. – Ред.: зав. Інформ. бюро при Директорії УНР Гризодуб; І. Юцишин; М. Стадник [неуряд. ч. В. Голубович]. – Вінниця; Кам'янець-Подільський, 1918–1919.

13. ВІСНИК МІНІСТЕРСТВА ІСПОВІДАНЬ УНР. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1920.

14. ВІСТИ ВІННИЦЬКОГО СОЮЗУ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ: Орган Вінницької Спільки споживчих товариств. – Виходив не регулярно. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1919.

15. ВІСТІ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТОВОГО ІСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМІТЕТУ. – Ред.: В. Злотчанський. – Кам'янець-Подільський. – 1917.

16. ВІСТКА: Інформаційний орган Галицького Стрілецтва. Видавався начальною командою Галицької армії. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1919.

17. ВЕСТНИК КАМЕНЕЦЬ-ПОДОЛЬСЬКОГО ІСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМІТЕТА: Щотижневий видання Кам'янець-Подільського повітового виконавчого комітету. – Ред.: М. Альтер. – Кам'янець-Подільський, 1917.

18. ВЕСТНИК ЛИТИНСЬКОГО УЕЗДНОГО ІСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМІТЕТА: Щотижневий видання. – Ред.: А. Дмитрієв, Д. Лебединець. – Літин, 1917.

19. ВОЛЯ: Орган Повітової шкільної ради. – Виходив двічі на тиждень. – Ред.: колегія. – Ольгопіль, 1918–1919.

20. ВОЛЯ: Орган Кам'янецької організації УСДРП. – Виходив щодня. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

21. ГАЛИЦЬКИЙ ГОЛОС: Щотижнева газета. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

22. ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ КОМУНІСТ: Орган крайового комітету Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини (Галицької, Буковинської і Угорської

України). – Виходив тричі на тиждень. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1920.

23. ГОЛОС: Орган Української народної партії. Політико-економічна і літературно-публіцистична газета. – Виходила періодично. – Ред.: голова управи партії М. Богун, секретар партії П. Баєр. – Могилів-Подільський, 1920.

24. ГОЛОС ПОДОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ: Орган Подільського духовенства і мирян. – Ред.: свящ. С. А. Козубовський, Н. П. Карпович, І. С. Степановський, Г. А. Мельницький, Кам'янець-Подільський, 1918.

25. ГОЛОС СЕЛА: Орган Проскурівської повітової селянської спілки. – Виходив тричі на тиждень. – Ред.: колегія. – Проскурів, 1919.

26. ГОЛОС ЗЕМЛИ. – Видання Комітету Ради Селянських депутатів – солдат Південно-Західного Фронту, частин, що не входили до складу армії. – Ред.: підпоручик Синодський. – Вінниця, 1917.

27. ГРОМАДА: Щоденна соціалістична газета. – Видання Селянсько-робітничого клубу ім. І. Франка. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський, 1919.

28. ДНІСТЕР: Часопис Могилівського відділу Українського Національного Союзу. – Виходив з дозволу військової цензури. – Ред.: В. Гут-Ковалів. – Могилів-Подільський, 1918–1919.

29. ДНІСТРЯНСЬКА ХВИЛЯ: Щоденна народна газета Могилівського комісаріату преси. – Ред.: колегія. – Могилів-Подільський, 1919.

30. ЄВРЕЙСКИЙ СОЦИАЛИСТ: Передвиборний листок Вінницького Комітету Об'єднаної Єврейської Соціалістичної Робітничої партії С.С і Є.С. – Ред.: комітет. – Вінниця, 1917.

31. ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ: Незалежна, демократична газета Подільського українського товариства «Просвіта» [з № 67 – соціалістична газета]. – Виходила щодня. – Ред.: приват-доцент Білецький [з № 56 – ред.: комітет Українських Соціалістичних партій]. – Кам'янець-Подільський, 1918–1919.

32. ЖИЗНЬ ПОДОЛІИ: Щоденна політична, суспільно-економічна, торгово-промислова газета. – Видання Спілки

інтелігентних трудівників. – Ред.: В. Ясинський, А. В. Сіркс, М. Романов. – Могилів-Подільський, 1918.

33. ЗАЛІЗНИЧНИК: Тижнева професійна газета. Орган Всеукраїнського залізничного союзу. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільська залізнична станція, вагон № 61, 1919.

34. ЗІРКА: Орган Вінницької Юнацької спілки. – Виходив щомісяця. Друкувався на гектографі. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1919.

35. ИЗВЕСТИЯ АРМЕЙСКОГО КОМИТЕТА 8-й АРМИИ. – Видання Просвітницької комісії Армійського комітету 8-ї Армії. – Ред.: колегія. – Могилів-Подільський, 1917.

36. ИЗВЕСТИЯ ВИННИЦКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ. – Ред.: М. А. Литвицький, Є. В. Радбиль, Б. Я. Черняк. – Вінниця, 1917.

37. ИЗВЕСТИЯ ЖМЕРИНСКОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА. – Ред.: комісія виконкому. – Жмеринка, 1917.

38. ИЗВЕСТИЯ КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКОГО СОВЕТА РАБОЧИХ И СОЛДАТСКИХ ДЕПУТАТОВ. – Видання культурно-просвітницької секції. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1918.

39. ИЗВЕСТИЯ ПОДОЛЬСКОГО ГУБЕРНСКОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА. – Тимчасово виходили замість «ПОДОЛЬСКИХ ГУБЕРНСКИХ ВЕДОМОСТЕЙ» двічі на тиждень. – Ред.: С. Наталюк. – Вінниця, 1917.

40. ИЗВЕСТИЯ ПОДОЛЬСКОЙ ОКРУЖНОЙ ПО ДЕЛАМ О ВЫБОРАХ В УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ КОМИСИИ. – Ред.: П. А. Самулевич, М. Г. Романов, В. С. Дудич, Ю. А. Богацький. – Вінниця, 1917.

41. ЛИПОВЕЦЬКІ ВІСТІ [до 21 серпня 1917 р. газета виходила рос. мовою під назвою «ЛИПОВЕЦЬКІЕ ИЗВЕСТИЯ»]: Орган Липовецького повітового земства. – Ред.: комітет; А. Рахманов. – Липовець, 1917.

42. НАБАТ: Орган Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. – Ред.: Л. С. Слуцький. – Вінниця, 1918.

43. НАРОДНІ БАЖАННЯ: Часопис демократично-федеративно-республіканського напрямку. – Видання Ольго-

пільського відділу Спілки Подільських українців. – Ред.: Д. Зосіматю; «Гурток українців». – Ольгопіль, 1917.

44. НАШ ДЕНЬ: Щоденне інформаційне видання. – Ред.: Г. М. Мантула. – Могилів-Подільський, 1918.

45. НОВЕ СЛОВО: Щоденна політично-літературна газета. – Ред.: комітет. – Вінниця, 1918.

46. КАМЕНЯРІ: Орган Окремого залізничного загону УНР. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський, 1919.

47. КИЇВЩИНА: Щоденна громадська, політична і літературна газета. Орган Інформаційного відділу Київського губерніального комісаріату. – Ред.: оф. в. М. Т. Саченко, неоф. в. І. Меженко. – Вінниця [Бердичів], 1919.

48. КОЗАК: Безпартійна демократична військова газета. Вісник 3-ої пішої дивізії [з № 8 – видання державної інспекції військ Подільської групи]. – Виходить тричі на тиждень. – Ред.: колегія. – Нова Ушиця [Могилів-Подільський], 1919.

49. КОЗАК: Безпартійна демократична військова газета. Вісник 16-го пішого загону. – Виходила двічі на тиждень. – Ред.: видавничий культурно-просвітній відділ 16-го пішого загону. – Кам'янець-Подільський, 1919.

50. КОЗАЦЬКИЙ ГОЛОС: Військовий часопис [з № 23 до № 44 – часопис для війська, з № 54 – часопис для українського війська]. Орган прес-бюро 1-ої Галицької команди. [з № 46 – видання прес-бюро 1-го Галицького корпусу; з № 44 – Пресової квартири НКГА; з № 59 – Пресової квартири НКУГА]. – Виходив щочетверга та щонеділі. – Ред.: М. Старосольський [з №45 – ред.: прес-бюро 1-го Галицького корпусу]. – Газета друкувалась у різних містах Поділля, у зв'язку з переходом війська. Замість місця видання зазначено «Постій», 1919.

51. МАЯК: Щоденна політична і літературно-художня газета. – Ред.: В. І. Снарський. – Вінниця, 1919.

52. НАРОДНЄ ЖИТТЯ. – Видання Липовецького товариства «Просвіта». – Виходило двічі на тиждень. – Ред.: П. Романів, І. Штанько, М. Рожеківський. – Липовець, 1919.

53. НАРОДНИЙ ГОЛОС: Орган української громадської думки. – Виходив щодня. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1919–1920.

54. НАРОДНА ВОЛЯ: Орган центрального комітету Всеукраїнської ради селянських депутатів (Селоспілки). –

Виходив щодня. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський [Київ], 1919.

55. НАРОДНА ДУМКА. – Видання Гайсинського повітового комісаріату. – Ред.: Л. Миронюк. – Гайсин, 1919.

56. НАШ ШЛЯХ: Щоденна демократична безпартійна газета. – Вид.: Український клуб у Кам'янці [Українське кооперативне видавниче товариство «Селянин»]. – Ред.: І. Косенко; С. Шишковський. – Кам'янець-Подільський, 1919–1920.

57. НАША ПРАЦЯ: Тижневик. Орган Головної ради Української поштово-телеграфної і телефонної спілки. – Ред.: М. Лиля; І. Шматко. – Вінниця, 1919.

58. НАШЕ СЛОВО: Тижневик. – Видання Ушицької повітової народної управи. – Ред.: Й. Зновицький; К. Голобродський. – Нова Ушиця, 1919.

59. НОВА УКРАЇНА [УКРАЇНА]: Щоденна газета. – Видання Прес-квартири штадарм. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

60. НОВАЯ ЖИЗНЬ: Газета залізничників. – Ред.: колегія. – Жмеринка, 1918.

61. НОВИЙ ШЛЯХ: Щоденна політична і економічно-літературна газета. – Ред.: приват-доцент Білецький. – Кам'янець-Подільський, 1919.

62. НОВИНИ. – Видання Міністерства преси і пропаганди. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919.

63. НОВИНИ ІНФОРМАЦІЙНОГО БЮРО АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. – Ред.: В. Кипріянін. – Жмеринка. Редакція розміщувалася у вагоні першого класу №188. Окремі номери вийшли на ст. Кузьминчик, 1919.

64. ОДНОДНЕВНИЙ ГАЙСИНСКИЙ ЛИСТОК СВОБОДЫ. – Ред.: М. В. Вайнштейн. – Гайсин, 1917.

65. ОСТАННІ НОВИНИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕЛЕГРАФНОГО АГЕНТСТВА. – Видання Міністерства преси УНР. – Ред.: Департамент інформації Міністерства преси УНР. – Кам'янець-Подільський [Вінниця], 1919.

66. ПОДІЛЬСЬКА ВОЛЯ: Соціально-політичний та кооперативно-економічний часопис. – Виходив щотижня. –

Видавець: Товариство «Воля». – Ред.: комітет. – Вінниця, 1917.

67. ПОДІЛЬСЬКІ ГУБЕРНІАЛЬНІ ВІДОМОСТІ. – Виходили двічі на тиждень. – Ред.: М. Статкевич; М. Циголь, Петропольський. – Кам'янець-Подільський, 1918–1919.

68. ПОДІЛЬСЬКИЙ БОРОТЬБИСТ: Орган української комуністичної партії (боротьбистів). – Вінниця, 1920.

69. ПОДІЛЛЯ: Щоденна українська демократична газета. – Ред.: М. Статкевич, С. Карпенко, К. Вегера. – Кам'янець-Подільський, 1918.

70. ПОДОЛЯНИН: Щоденна, політична, суспільна і сільськогосподарська газета. – Видання Ради Подільської спілки російських націоналістів. – Ред.: Л. К. Наталюк. – Кам'янець-Подільський, 1917.

71. ПОДОЛЬСКИЙ ВЕСТНИК: Щоденна політична, суспільно-економічна, торгово-промислова газета. – Видання Спілки інтелігентних трудівників. – Ред.: В. К. Тер-Овакімянц. – Могилів-Подільський, 1918.

72. ПОДОЛЬСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ. – Виходили двічі на тиждень. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський, 1917.

73. ПОДОЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ: Щоденна газета. – Ред.: М. Кіпичиніцер; В. М. Можевитінов. – Кам'янець-Подільський, 1919–1920.

74. ПОДОЛЬСКАЯ МЫСЛЬ: Орган прогресивно-демократичної думки. Виходив щоденно. – Ред.: П. А. Виржиковський, Х. Я. Крукер, М. Кіпичиніцер, С. А. Школьник. – Кам'янець-Подільський, 1918–1919.

75. ПОДОЛЬСКАЯ МЫСЛЬ: Щоденна політична, суспільно-економічна, безпартійна газета. – Ред.: Г. М. Мантула. – Могилів-Подільський, 1918.

76. ПОДОЛЬСКАЯ ПОЧТА: Щоденна газета. – Ред.: М. Кіпичиніцер. – Кам'янець-Подільський, 1919.

77. ПОДОЛЬСКИЙ КРАЙ: Щоденний суспільно-політичний і літературний часопис. – Ред.: Ш. О. Фукс, Н. І. Гольдельман, А. І. Коган. – Кам'янець-Подільський, 1918–1920.

78. ПОДОЛЬСКОЕ СЛОВО: Щоденна газета Вінницького видавничого кооперативу «Логос». – Ред.: А. К. Поляцький; П. М. Петропавловський. – Вінниця, 1919.

79. ПОЛЬОВА ГАЗЕТА II-ГО ГАЛИЦЬКОГО КОРПУСУ. – Ред.: комітет. У першому номері не зазначено ні місця видання, ні друкарні, у третьому номері замість місця видання вказано «Постій». – Вінниця, 1919.

80. ПРАВДА: Щоденна народна газета. Єдиний безпартійний орган Жмеринської соціалістичної незалежної думки. – Ред.: комітет. – Жмеринка, 1919.

81. ПРАВОСЛАВНАЯ ПОДОЛИЯ: Щотижневє видання. – Ред.: оф. ч. В. Соколовський, неоф. ч. Є. Сецинський. – Кам'янець-Подільський, 1917.

82. ПРОМІНЬ: Щоденна інформаційна газета [інформаційна соціалістично-демократична селянська газета; інформаційна соціалістична селянська газета]. – Виходила з дозволу Балтського повітового комісара. – Ред.: комітет. – Балта, 1918–1919.

83. РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ВІСТІ: Щоденна народна газета. – Видання Вінницької філії Національного Союзу. – Ред.: комітет. – Вінниця, 1918–1919.

84. РОБІТНИЧА ГАЗЕТА: Орган Центрального комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. – Ред.: колегія; І. Романченко. – Вінниця [Київ, Рівне, Кам'янець-Подільський], 1919.

85. СВОБОДНЬЙ ГОЛОС [ЮГО-ЗАПАДНЬЙ КРАЙ]: Щоденна газета. – Видання міського управління Вінницької міської думи. – Ред.: А. П. Баранов, М. А. Литвицький, М. М. Ренненкамф, В. М. Сведерський, І. І. Лозинський, М. Д. Шухат, Д. В. Маркович, І. С. Ольтаржевський, О. К. Кричинський, Є. В. Радбиль. – Вінниця, 1917.

86. СВОБОДНОЕ СЛОВО: Щоденна газета [щоденна суспільно-політична і літературна газета]. – Видання Вінницького видавничого кооперативу «Логос». – Ред.: І. Я. Слуцький, П. А. Кавтарадзе, П. П. Ординський, В. С. Скаржинський, А. Л. Длугач, Є. В. Радбиль, С. О. Ільницький, П. М. Петропавловський, М. Германов, М. Г. Корнфельд, С. М. Рапопорт. – Вінниця, 1918–1919.

87. СВОБОДНАЯ МЫСЛЬ (ЗЕМСКИЕ ИЗВЕСТИЯ): Щоденна політична і літературна газета Проскурівського земства. – Ред.: В. Лірник-Анастасевич. – Проскурів, 1917.

88. СВЯТО ПОДІЛЛЯ: Одноденна газета, присвячена відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету. – Видання Подільського українського товариства «Просвіта». – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський, 1918.

89. СЕЛЯНИН: Народна газета Ямпільської Повітової Філії Українського Національного Союзу. – Виходила тричі на тиждень. – Ред.: комітет. – Ямпіль, 1918–1919.

90. СЕЛЯНСЬКА ГРОМАДА: Тижневик для селян, робітників і козаків. – Видання Міністерства преси УНР. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський, 1919.

91. СІЛЬСЬКА БІДНОТА: Селянський орган Кам'янецького комітету комуністичної партії (більшовиків) України. – Ред.: Баран. – Кам'янець-Подільський, 1919.

92. СЕЛЮ: Щоденна газета Подільської губернської народної управи. – Редагує комітет. – Кам'янець-Подільський, 1918.

93. СЛОВО: Щоденна, громадська, політична і літературна газета. Орган Подільської районної Національної ради. – Кам'янець-Подільський, 1920.

94. СЛОВО ПОДОЛИИ: Щоденна газета. – Видання Вінницького видавництва «Товарищество на вере». – Ред.: А. П. Баранов. – Вінниця, 1918.

95. СТРЕЛЕЦЬ: Часопис для українського війська при Диктатурі ЗОУНР. – Виходив тричі на тиждень. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський [Тернопіль, Борщів], 1919.

96. СТРЕЛЕЦЬКА ДУМКА: Орган корпусу Січових Стрільців. – Ред.: колегія. – Проскурів [Дунаївці], 1919.

97. СТРЕЛЕЦЬКИЙ ШЛЯХ: Часопис для війська. – Видання просвітнього гуртка III-го Галицького корпусу. – Ред.: О. Коберський. – Вінниця, 1919.

98. ТЕЛЕГРАМИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕЛЕГРАФНОГО АГЕНТСТВА. – Видання Вінницького комісаріату преси і пропаганди. – Редагувала Вінницька філія УГА. – Вінниця, 1919.

99. ТРУДОВА ГРОМАДА: Тижневик. Орган українських соціалістів-революціонерів. – Ред.: колегія. – Кам'янець-Подільський, 1919–1920.

100. ТРУДОВЕ ЖИТТЯ: Газета Подільського губерніального комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів). – Виходила нерегулярно. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1920.

101. ТРУДОВА РЕСПУБЛІКА: Щоденна політична, економічна і літературна газета. Орган Української партії соціалістів-революціонерів (центральна течія). – Ред.: комітет. – Вінниця [Київ], 1919.

102. ТРУДОВИЙ ШЛЯХ [НОВИЙ ШЛЯХ]: Щоденна політична і економічно-літературна газета. – Ред.: приват-доцент Білецький. – Кам'янець-Подільський, 1919.

103. ТУЛЬЧІНСЬКІЕ ДУМСЬКІЕ ИЗВЕСТИЯ: Орган міської управи. – Виходили двічі на тиждень. – Ред.: А. Бейтельман. – Тульчин, 1917.

104. УКРАЇНСЬКА СТАВКА [виходила разом із газетою «Республіканські вісті»]. – Видання Інформаційного бюро армії УНР. – Ред.: комітет. – Вінниця [Київ], 1919.

105. УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО: Щоденний громадсько-політичний, літературний та економічний часопис Прес-квартири штабарм. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський [Станіславів, Старокостянтинів], 1919–1920.

106. УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК [УКРАЇНСЬКИЙ ТИЖНЕВИК]: Селянський часопис. – Видання Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. – Ред.: комісія видавничого відділу ЦБ УНР. – Вінниця, 1919.

107. УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК: Фронтowa газета Української Народної Армії. – Виходила щоденно. – Ред.: Ю. Чубук. – Жмеринка, потяг друкарні Міністерства преси УНР, вагон 2255 [Радивилів, Волочиськ, Наркевичі, Чорний Острів], 1919.

108. УКРАЇНСЬКИЙ СТРЕЛЕЦЬ: Часопис для українського війська. – Виходив тричі на тиждень. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський, 1919.

109. УКРАЇНСЬКИЙ ТИЖНЕВИК: Селянський часопис. – Видання Центрального інформаційного бюро при Директо-

рії УНР. – Ред.: комісія видавничого відділу ЦБ УНР. – Вінниця [Київ], 1919.

110. УКРАЇНА: Щоденна газета. – Видання Пресквартири штадарм [Особового відділу штабу Наддніпрянської дієвої армії; Інформбюро]. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський [Вінниця], 1919–1920.

111. ХВИЛЯ: Щоденна громадська позапартійна, політично-літературна газета. Орган Вінницької Української ради. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1920.

112. ЧЕРВОНА БОРОТЬБА. – Видання Подільського губпаркому Української комуністичної партії (боротьбистів). – Виходила тричі на тиждень. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1920.

113. ЧЕРВОНИЙ СТРЕЛЕЦЬ: Орган революційного комітету Української Галицької армії. – Ред.: колегія. – Вінниця, 1920.

114. ШЛЯХ: Щоденна газета товариства «Просвіта». – Ред.: колегія; В. Островський. – Вінниця, 1919.

115. ЮГО-ЗАПАДНИЙ КРАЙ: Щоденна газета. – Видання Вінницької міської думи. – Ред.: М. В. Оводов, І. І. Лозінський. – Вінниця, 1917.

116. ЯМПІЛЬСЬКЕ СЛОВО: Щоденна народна газета. – Видання Ямпільського комісаріату преси. – Ред.: комітет. – Ямпіль, 1919.

117. PRZEGLAD ROLNICZY [СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ОГЛЯД]: Газета двотижнева ілюстрована. – Ред.: В. М. Сведерський. – Вінниця, 1917–1918.

118. ŻYCIE POLSKIE [ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКЕ]: Щотижневик політичний і суспільний. – Ред.: В. М. Сведерський. – Вінниця, 1917.

Додаток 2

ТИПОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ВИДАНЬ

Вказується назва та номер періодичного видання згідно з його позицією у загальному списку.

ЗА ПЕРІОДИЧНІСТЮ

ЩОДЕННІ

- Визволення, 3
- Винницькая жизнь, 4
- Винницькая почта, 5
- Вільне слово, 7
- Воля, 20
- Громада, 27
- Дністрянська хвиля, 29
- Життя Поділля, 31
- Жизнь Подолии, 32
- Липовецькі вісті, 41
- Наш день, 44
- Нове слово, 45
- Київщина, 47
- Маяк, 51
- Народний голос, 53
- Народна воля, 54
- Наш шлях, 56
- Нова Україна, 59
- Новий шлях, 61
- Новини, 62
- Новини Інформаційного бюро армії Української Народної Республіки, 63
- Останні новини Українського Телеграфного Агентства, 65
- Поділля, 69
- Подольнин, 70
- Подольский вестник, 71
- Подольская жизнь, 73

Подольская мысль, 74
Подольская мысль, 75
Подольская почта, 76
Подольский край, 77
Подольское слово, 78
Правда, 80
Промінь, 82
Республіканські вісті, 83
Робітничча газета, 84
Свободный голос, 85
Свободное слово, 86
Свободная мысль, 87
Село, 92
Слово, 93
Слово Подолии, 94
Трудова республіка, 101
Трудовий шлях, 102
Українська ставка, 104
Українське слово, 105
Український козак, 107
Україна, 110
Хвиля, 111
Шлях, 114
Юго-Западный край, 115
Ямпільське слово, 116

ТИЖНЕВІ

Боротьба, 1
Винницький листок, 6
Вісти Вінницького Союзу споживчих товариств, 14
Вісті Кам'янецького повітового ісполнительного комітету, 15
Вестник Каменец-Подольского исполнительного коми-
тета, 17
Вестник Литинского уездного исполнительного комитета, 18
Галицький голос, 21
Голос, 23
Дністер, 28
Залізничник, 33

Известия Винницкой городской думы, 36
Известия Жмеринского исполнительного комитета, 37
Известия Каменец-Подольского совета рабочих и солдатских депутатов, 38
Народні бажання, 43
Народна думка, 55
Наша праця, 57
Наше слово, 58
Новая жизнь, 60
Подільська воля, 66
Подільський боротьбист, 68
Православная Подолия, 81
Селянська громада, 90
Сільська біднота, 91
Трудова громада, 99
Український вісник, 106
Український тижневик, 109
Червоний стрілець, 113
Życie polskie [Життя польське], 118

ДВОТИЖНЕВІ

Вільне слово, 8
Вісник державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки, 9
Вісник Міністерства земельних справ Української Народної Республіки, 10
Вісник Української Народної Республіки, 12
Вісник Міністерства ісповідань УНР, 13
Вістка, 16
Воля, 19
Голос Подольской церкви, 24
Голос земли, 26
Известия Подольского губернского исполнительного комитета, 39
Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссии, 40
Набат, 42
Козак, 49

Козацький голос, 50
Народне життя, 52
Подільські губерніальні відомості, 67
Подольские губерниальные ведомости, 72
Польова газета II-го Галицького корпусу, 79
Стрілецький шлях, 97
Телеграми Українського Телеграфного Агентства, 98
Трудове життя, 100
Тульчинские думские известия, 103
Przegląd rolniczy [Сільськогосподарський огляд], 117

ТРИТИЖНЕВІ

Галицько-Буковинський комуніст, 22
Голос села, 25
Каменярі, 46
Козак, 48
Селянин, 89
Стрілець, 95
Український стрілець, 108
Червона боротьба, 112

ЩОМІСЯЧНІ

Вісник Українського війська, 11
Зірка, 34
Известия армейского комитета 8-й Армии, 35
Стрілецька думка, 96

ОДНОДЕННІ

Братское слово, 2
Еврейский социалист, 30
Однодневный Гайсинский листок Свободы, 64
Свято Поділля, 88

ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНИМ СПРЯМУВАННЯМ

ОФІЦІЙНІ

Вестник Каменец-Подольского Исполнительного
Комитета, 17

Вестник Литинского уездного исполнительного комитета, 18
Вільне слово, 7
Вісник державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки, 9
Вісник Міністерства земельних справ Української Народної Республіки, 10
Вісник Міністерства Ісповідань УНР, 13
Вісник Української Народної Республіки, 12
Вісти Кам'янецького повітового ісполнительного комітета, 15
Галицький голос, 21
Дністер, 28
Дністрянська хвиля, 29
Известия Винницкой городской думы, 36
Известия Жмеринского исполнительного комитета, 37
Известия Подольского губернского исполкома, 39
Известия Подольської окружної комісії по делам о выборах в Учредительное собрание, 40
Київщина, 47
Липовецькі вісті, 41
Народна думка, 55
Наше слово, 58
Новини, 62
Останні новини Українського Телеграфного Агентства, 65
Поділля, 69
Подільські губерніальні відомості, 67
Подольские губернские ведомости, 72
Республіканські вісті, 83
Селянин, 89
Село, 92
Телеграми Українського Телеграфного Агентства, 98
Тулчинські думские известия, 103
Український вісник, 106
Український тижневик, 109
Ямпільське слово, 116

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ

- Боротьба, 1
- Визволення, 3
- Винницькая жизнь, 4
- Винницький листок, 6
- Воля, 20
- Галицько-Буковинський комуніст, 22
- Голос, 23
- Голос села, 25
- Громада, 27
- Єврейський соціаліст, 30
- Жизнь Подолии, 32
- Життя Поділля, 31
- Известия Каменец-Подольского совета рабочих и солдатских депутатов, 38
- Маяк, 51
- Набат, 42
- Народна воля, 54
- Народний голос, 53
- Народні бажання, 43
- Наш день, 44
- Наш шлях, 56
- Нове слово, 45
- Новий шлях, 61
- Однодневный Гайсинский листок Свободы, 64
- Подільська воля, 66
- Подільський боротьбист, 68
- Подольская жизнь, 73
- Подольская мысль, 74
- Подольская мысль, 75
- Подольский вестник, 71
- Подольский край, 77
- Подольское слово, 78
- Подольнин, 70
- Правда, 80
- Промінь, 82
- Робітнича газета, 84
- Свободная мысль (Земские Известия), 87

Свободное слово, 86
Свободный голос, 85
Селянська громада, 90
Сільська біднота, 91
Слово, 93
Слово Подолини, 94
Трудова громада, 99
Трудове життя, 100
Трудова республіка, 101
Трудовий шлях, 102
Хвиля, 111
Червона боротьба, 112
Червоний стрілець, 113
Юго-Западный край, 115
Życie polskie [Життя польське], 118

ФАХОВІ

Винницькая почта, 5
Вільне слово, 8
Вісти Вінницького Союзу споживчих товариств, 14
Воля, 19
Голос земли, 26
Залізничник, 33
Зірка, 34
Народне життя, 52
Наша праця, 57
Новая жизнь, 60
Подольская почта, 76
Свято Поділля, 88
Шлях, 114
Przegląd rolniczy [Сільськогосподарський огляд], 117

ВІЙСЬКОВІ

Вісник Українського Війська, 11
Вістка, 16
Известия армейского комитета 8-й Армии, 35
Каменярі, 46
Козак, 48

Козак, 49
Козацький голос, 50
Нова Україна, 59
Новини Інформаційного бюро армії Української
Народної Республіки, 63
Польова газета II-го Галицького корпусу, 79
Стрілець, 95
Стрілецька думка, 96
Стрілецький шлях, 97
Україна, 110
Українська ставка, 104
Українське слово, 105
Український козак, 107
Український стрілець, 108

КЛЕРИКАЛЬНІ

Братское слово, 2
Голос Подольской церкви, 24
Православная Подолия, 81

Додаток 3

ПОДІЛЬСЬКІ ЧАСОПИСИ ЗА МОВОЮ ВИДАННЯ (1917-1920)

*У таблиці подано кількість часописів за трьома видами:
журнали, бюлетені, газети*

Рік	Українською	Російською	Польською	Перейшли з російської на українську	Утраквістичні (українською та польською)
1917	7	22	2	1	-
1918	25	16	2	1	-
1919	76	15	1	-	-
1920	46	12	3	1	1
Всього	154	65	8	3	1

Додаток 4

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ПОДІЛЛЯ ЗА МОВНОЮ ОЗНАКОЮ

УКРАЇНОМОВНІ ВИДАННЯ

- Боротьба, 1
- Визволення, 3
- Вільне слово, 8
- Вісник державних законів для всіх земель Української
Народної Республіки, 9
- Вісник Міністерства земельних справ Української
Народної Республіки, 10
- Вісник Українського війська, 11
- Вісник Української Народної Республіки, 12
- Вісник Міністерства ісповідань УНР, 13
- Вісти Вінницького Союзу споживчих товариств, 14
- Вістка, 16
- Воля, 19
- Воля, 20
- Галицький голос, 21
- Галицько-Буковинський комуніст, 22
- Голос, 23
- Голос села, 25
- Громада, 27
- Дністер, 28
- Дністрянська хвиля, 29
- Життя Поділля, 31
- Залізничник, 33
- Зірка, 34
- Народні бажання, 43
- Нове слово, 45
- Каменярі, 46
- Київщина, 47
- Козак, 48
- Козак, 49
- Козацький голос, 50
- Народне життя, 52

Народний голос, 53
Народна воля, 54
Народна думка, 55
Наш шлях, 56
Наша праця, 57
Наше слово, 58
Нова Україна, 59
Новий шлях, 61
Новини, 62
Новини інформаційного бюро армії Української
Народної Республіки, 63
Останні новини Українського Телеграфного Агентства, 65
Подільська воля, 66
Подільські губерніальні відомості, 67
Подільський боротьбист, 68
Польова газета II-го Галицького корпусу, 79
Правда, 80
Промінь, 82
Республіканські вісті, 83
Робітничча газета, 84
Свято Поділля, 88
Селянин, 89
Селянська громада, 90
Сільська біднота, 91
Село, 92
Слово, 93
Стрілець, 95
Стрілецька думка, 96
Стрілецький шлях, 97
Телеграми Українського Телеграфного Агентства, 98
Трудова громада, 99
Трудовий шлях, 102
Українська ставка, 104
Українське слово, 105
Український вісник, 106
Український козак, 107
Український стрілець, 108
Український тижневик, 109

Україна, 110
Червоний стрілець, 113
Шлях, 114
Ямпільське слово, 116

РОСІЙСЬКОМОВНІ ВИДАННЯ

Братское слово, 2
Винницькая жизнь, 4
Винницькая почта, 5
Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета, 17
Голос Подольской церкви, 24
Голос земли, 26
Еврейский социалист, 30
Жизнь Подолии, 32
Известия армейского комитета 8-й Армии, 35
Известия Винницкой городской думы, 36
Известия Жмеринского исполнительного комитета, 37
Известия Каменец-Подольского совета рабочих и солдатских депутатов, 38
Липовецкие известия, 41
Маяк, 51
Набат, 42
Наш день, 44
Новая жизнь, 60
Однодневный Гайсинский листок Свободы, 64
Подольнин, 70
Подольский вестник, 71
Подольские губернские ведомости, 72
Подольская мысль, 75
Свободный голос, 85
Свободное слово, 86
Свободная мысль, 87
Слово Подолии, 94
Тульчинские думские известия, 103
Юго-Западный край, 115

ПОЛЬСЬКОМОВНІ ВИДАННЯ

Przegląd rolniczy [Сільськогосподарський огляд], 117
Życie polskie [Життя польське], 118

ДВОМОВНІ ВИДАННЯ

Вільне слово, 7
Вісті Кам'янецького повітового ісполнительного комітету,
15
Вестник Литинского уездного исполнительного комитета, 18
Известия Подольского губернского исполнительного
комитета, 39
Известия Подольской окружной по делам о выборах в
Учредительное Собрание комиссии, 40
Липовецькі вісті, 41
Поділля, 69
Подольская жизнь, 73
Подольская мысль, 74
Подольская почта, 76
Подольский край, 77
Подольское слово, 78
Православная Подолия, 81
Трудове життя, 100
Трудова республіка, 101
Хвиля, 111
Червона боротьба, 112
Шлях, 114
Юго-Западный край, 115
Ямпільське слово, 116

Додаток 5

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЧАСОПИСІВ ПОДІЛЛЯ

БАЛТА (нині – місто Одеської області)

Промінь (1918-1919)

БЕРДИЧІВ (нині – місто Житомирської області)

Київщина (1919)

ВІННИЦЯ

Винницкая жизнь (1919)

Винницкая почта (1919)

Винницький листок (1917-1918)

Вісник Міністерства земельних справ Української
Народної Республіки (1919)

Вісник Української Народної Республіки (1918-1919)

Вісти Вінницького Союзу споживчих товариств (1919)

Вістка (1919)

Галицько-Буковинський комуніст (1920)

Голос землі (1917)

Еврейський соціаліст (1917)

Зірка (1919)

Известия Винницкой городской думы (1917)

Известия Подольского губернского исполнительного
комитета (1917)

Известия Подольской окружной по делам о выборах в
Учредительное Собрание комиссии (1917)

Київщина (1919)

Маяк (1919)

Набат (1918)

Народний голос (1919-1920)

Наша праця (1919)

Останні новини Українського Телеграфного Агентства
(1919)

Подільська воля (1917)

Подільський боротьбист (1920)

Подольское слово (1919)
Польова газета II-го Галицького корпусу (1919)
Республіканські вісті (1918-1919)
Робітничча газета (1919)
Свободный голос (1917)
Свободное слово (1918-1919)
Слово Подолии (1918)
Стрілецький шлях (1919)
Телеграми Українського Телеграфного Агентства (1919)
Трудове життя (1920)
Трудова республіка (1919)
Українська ставка (1919)
Український вісник (1919)
Український тижневик (1919)
Україна (1919-1920)
Хвиля (1920)
Червона боротьба (1920)
Червоний стрілець (1920)
Шлях (1919)
Юго-Западный край (1917)
Przegląd rolniczy [Сільськогосподарський огляд] (1917-1918)
Życie polskie [Життя польське] (1917)

ГАЙСИН (нині – місто Вінницької області)

Народна думка (1919)
Однодневный Гайсинский листок Сводбоды (1917)

ДУНАЇВЦІ (нині – селище міського типу Хмельницької області)

Стрілецька думка (1919)

ЖМЕРИНКА (нині – місто Вінницької області)

Вільне слово (1918)
Известия Жмеринского исполнительного комитета (1917)
Новая жизнь (1918)
Новини інформаційного бюро армії Української
Народної Республіки (1919)
Правда (1919)

Український козак (1919)

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ (нині – місто Хмельницької області)

Боротьба (1919)

Братское слово (1918)

Визволення (1919)

Вісник державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (1919)

Вісник Українського війська (1919)

Вісник Української Народної Республіки (1919)

Вісник Міністерства ісповідань УНР (1919)

Вісті Кам'янецького повітового ісполнiтельного комітету (1917)

Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета (1917)

Воля (1919)

Галицький голос (1919)

Голос Подольской церкви (1918)

Громада (1919)

Життя Поділля (1918-1919)

Залізничник (1919)

Известия Каменец-Подольского совета рабочих и солдатских депутатов (1918)

Каменярі (1919)

Козак (1919)

Народна воля (1919)

Наш шлях (1919-1920)

Нова Україна (1919)

Новий шлях (1919)

Новини (1919)

Останні новини Українського Телеграфного Агентства (1919)

Подільські губерніальні відомості (1919)

Поділля (1918)

Подолянин (1917)

Подольские губернские ведомости (1917)

Подольская жизнь (1919-1920)

Подольская мысль (1918-1919)

Подольская почта (1919)

Подольський край (1918-1920)
Православная Подолия (1917)
Робітничча газета (1919)
Селянська громада (1919)
Сільська біднота (1919)
Село (1918)
Свято Поділля (1918)
Слово (1920)
Стрілець (1919)
Трудова громада (1919-1920)
Трудовий шлях (1919)
Українське слово (1919-1920)
Український стрілець (1919)
Україна (1919-1920)

ЛІТИН (нині – селище міського типу Вінницької області)
Вестник Литинского уездного исполнительного комитета
(1917)

ЛИПОВЕЦЬ (нині - селище міського типу Вінницької області)
Липовецькі вісті (1917)
Липовецкие известия (1917)
Народне життя (1919)
МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ (нині – місто Вінницької області)
Голос (1920)
Дністер (1918-1919)
Дністрянська хвиля (1919)
Жизнь Подолии (1918)
Известия армейского комитета 8-й Армии (1917)
Козак (1919)
Наш день (1918)
Подольський вестник (1918)
Подольская мысль (1918)

НОВА УШИЦЯ (нині – селище міського типу Хмельницької області)
Козак (1919)
Наше слово (1919)

ОЛЬГОПІЛЬ (нині – село Чечельницького району
Вінницької області)

Вільне слово (1917)

Воля (1918-1919)

Народні бажання (1917)

ПРОСКУРІВ (нині – місто Хмельницький)

Голос села (1919)

Свободная мысль (1917)

Стрілецька думка (1919)

ТУЛЬЧИН (нині – місто Вінницької області)

Тульчинские думские известия (1917)

ЯМПІЛЬ (нині – місто Вінницької області)

Селянин (1918-1919)

Ямпільське слово (1919)

Додаток 6

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК РЕДАКТОРІВ

Альтер М., 17
Баєр П., 23
Баран, 91
Баранов А. П., 85, 94
Бейтельман А., 103
Білецький, 31, 61, 102
Богацький Ю. А., 40
Богун М., 23
Вайнштейн М. В., 64
Вегера К., 69
Виржиковський П. А., 74
Германов М., 86
Голобродський К., 58
Голубович В., 12
Гольдельман Н. І., 77
Гризодуб, 12
Гут-Ковалів В., 28
Длугач А. Л., 86
Дмитрієв А., 18
Дудич В.С., 40
Злотчанський В., 15
Зновицький Й., 58
Зосіматто Д., 43
Іванов Ф., 4
Ільницький С. О., 86
Кавтарадзе П. А., 86
Карпенко С., 69
Карпович М. П., 2, 24
Кипріян В., 63
Кіпичиніцер М., 73, 74, 76
Коберський О., 97
Коган А. І., 77
Козубовський С. А., 2, 24
Конахевич Г. І., 5

Корнфельд М. Г., 86
Косенко І., 56
Кричинський О. К., 85
Крукер Х. Я., 74
Лебединець Д., 18
Ли́ла М., 57
Литвицький М. А., 36, 85
Лі́рник-Анастасевич В., 87
Лозинський І. І., 85, 115
Мантула Г. М., 44, 75
Маркович Д. В., 85
Меженко І., 47
Мельницький Г. А., 2, 24
Миронюк Л., 55
Можевити́нов В. М., 73
Наталюк Лариса Кипріянівна, 70
Наталюк С., 39
Оводов Мико́ла Васи́льович, 115
Ольтаржевський І. С., 85
Ординський П. П., 86
Островський В., 114
Петропавловський П. М., 78, 86
Петропольський, 67
Поляцький А. К., 78
Радби́ль Є. В., 36, 85, 86
Райхер Вольф Шулі́мович, 6
Рапопорт С. М., 86
Рахманов А., 41
Ренненкампф М. М., 85
Рожекі́вський М., 52
Романів П., 52
Романов М. Г., 32, 40
Романченко І., 84
Самуле́вич Па́вло Олекса́ндрович, 40
Саченко М. Т., 47
Сведерський Валері́й Микола́йович, 85, 117, 118
Се́цинський Євфимі́й Йо́сипович, 81
Сино́дський, 26

Сіркс А. В., 32
Скаржинський В. С., 86
Слуцький І. Я., 86
Слуцький Л. С., 42
Снарський В. І., 51
Соколовський Василь Васильович, 81
Стадник М., 12
Старосольський М., 50
Статкевич М., 67, 69
Степановський І. С., 2, 24
Тер-Овакімянц В. К., 71
Фукс Шмая Олександрович, 77
Циголь М., 67
Черняк Б. Я., 36
Чубук Ю., 107
Шишковський С., 56
Шкільник С. А., 74
Шматко І., 57
Штанько І., 52
Шухат М. Д., 85
Ющишин І., 12
Ясинський В., 32

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Стан розробки проблеми та джерельна база дослідження	
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Характеристика джерел.....	24
Розділ 2. Становлення і розвиток української преси на Поділлі у 1917-1920 рр.	
2.1. Подільська преса: поступ української суспільної думки.....	40
2.2. Особливості функціонування загальноукраїнської та місцевої періодики на Поділлі в добу Центральної Ради	47
2.3. Організаційні основи діяльності республіканських та подільських часописів у період Української гетьманської держави.....	58
2.4. Розбудова центральної та крайової преси в часи Директорії УНР.....	77
Розділ 3. Вплив подільської преси на формування державницьких ідей	
3.1. Концептуальність газет Поділля доби Центральної Ради.....	133
3.2. Формування державницьких ідей часописами Поділля в період Гетьманату.....	173
3.3. Публіцистична модель української держави в регіональній пресі періоду Директорії УНР.....	209
Висновки.....	332
Додатки.....	337

ПРО АВТОРА

Гандзюк Віталій Олександрович народився 4 квітня 1977 р. в с. Гальчинцях Теофіпольського району на Хмельниччині.

У 1999 р. закінчив філологічний факультет Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Ще зі шкільних років займається журналістикою, був сількором, позаштатним кореспондентом районної газети «Життя Теофіпольщини».

Із 1996 р. працював диктором, редактором літературно-мистецьких програм Вінницького обласного радіо.

У 2000 р. став державним службовцем, обійнявши посаду головного спеціаліста управління з питань внутрішньої політики облдержадміністрації, де відповідав за інформування центральних органів влади про суспільно значущі події в регіоні.

Із 2002 р. – керівник прес-служби Вінницької облдержадміністрації.

У 2003 р. повернувся до педагогічного університету референтом-помічником ректора, а також розпочав викладацьку діяльність на новоствореній кафедрі журналістики.

У 2005 р. вступив до аспірантури Інституту журналістики Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Автор 25 наукових публікацій з історії газетної періодики Поділля у фахових виданнях та збірниках, друкується у місцевій пресі, готує тематичні радіопрограми. Шеф-редактор молодіжної газети університету «Студентська територія».

Кандидат наук із соціальних комунікацій (2009 р.)

Член Національної спілки журналістів України з 1997 р.

Наукове видання

Віталій Олександрович Гандзюк

**ЧАСОПИСИ ПОДІЛЛЯ
В ПРОЦЕСІ ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ
ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСТВА (1917-1920 рр.)**

Монографія

Коректор – Л. В. Прокопчук, кандидат філологічних наук, доцент, зав. кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Комп'ютерна верстка – В. Олександрів
Художнє оформлення – _____

Підписано до друку _____ 2009. Формат 60x84/16.
Гарнітура «Book Antiqua». Умовн. друк. арк. _____
Наклад _____ прим. Зам. _____.

Видавництво «Діло»
21100, м. Вінниця, вул. Хмельницьке шосе, 92